

SAGLASJA
Političko-filozofski ogledi
Predrag Zenović

Predrag Zenović

Saglasja

POLITIČKO-FILOZOFSKI OGLEDI

Budva, 2018.

Predrag Zenović
SAGLASJA
Političko-filozofski ogledi

Izdavač
JU Narodna biblioteka Budve
Žrtava fašizma bb, Budva

Za izdavača
Mila Baljević

Glavna i odgovorna urednica
Mila Baljević

Urednica izdanja
Stanka Rađenović Stanojević

Lektura
mr Snežana Bajčeta

Kompjuterska i likovna obrada
Aleksandar Petrović

Naslovna strana
Petar Lubarda, Kompozicija (1952)

Štampa
Golbi print, Podgorica

Tiraž
200 primjeraka

SADRŽAJ

Prolegomena	7
I Identitet	13
Crnogorski identitet pred evropskim izazovima	15
II Poredak	29
Osnovna polazišta u analizi političkog sistema Crne Gore: nasljeđe, institucionalni izazovi, normativne perspektive	31
Gdje prestaje strah, tu počinje sloboda	47
III Konstitucionalizam	71
O ustavnom identitetu Crne Gore	73
„U njega smo svi zakleti“: dileme ustavnog patriotizma	96
IV Politika i kultura	119
Obrazovanje u XXI vijeku: između etike i identiteta	121
Crna Gora - sekularna država izložena klerikalizaciji	142
V Demokratija	173
Prva priča o demokratiji	175
Ljudska prava: hram dostojanstva	179
Summary	185
Bibliografija	189
Recenzija knjige „Saglasja – filozofsko-politički ogledi“	195
O autoru	199

Prolegomena

*Priroda je hram gde mutne reči sleću
Sa stubova živili ponekad, a dole
ko kroz šumu ide čovek kroz simbole
što ga putem prisnim pogledima sreću.*

Š. Bodler, „Saglasja“

U vremenu i geografskom prostoru u kojem živimo, političko je sveprisutno. Naša stvarnost je politička, možda više nego ikada prije. Svakodnevica politike je prepuna informacija, aktera, motiva i ciljeva. Politička teorija je jedan drugačiji pogled na politiku. Za Stare Grke, teorija je bila zagledanost u vječno, neprolazno. Nešto slično i danas, parafraziraču čuvenu Marksovou misao, politička teorija je ta koja ne pokušava samo da objasni i razumije svijet, već i da ga izmjeni u skladu sa idejama i učini ga boljim.

Život u savremenoj Crnoj Gori, posebno njen politički život, zahtjeva političko-filosofsko mišljenje. Nažalost, takvog promišljanja nema onoliko koliko naša politička stvarnost zavrđuje. Politička zajednica jednog multikulturalnog, višenacionalnog, više konfesionalnog i ideoološki podijeljenog društva traži od mislilaca politike (teoretičara politike, filozofa politike) nove političke projekte koji su poželjniji od postojećih, a koji su istovremeno ostvarivi. Zato i kažemo da je politička filozofija normativna, jer ukazuje na to kako stvari treba da budu, u kom pravcu ih treba mijenjati. Međutim, razboritost (*phronesis*) jedne ideje uslovljena je njenom ostvarivošću u datim okolnostima. U suprotnom, političko-filosofsko mišljenje ne bi se razlikovalo od maštarenja.

Političko nije samo onaj dio naše stvarnosti koji se odvija u političkim institucijama, izbori i političke partije, odnos vlasti i opozicije. Političko je duboko u našem društvenom biću, u obrazovanju, građanskom društvu kao i u odnosu prema starijima, ranjivim grupama, odnosu među polovima, rodnim identitetima. Političko je danas forum u okviru kojeg se sva ova pitanja razmatraju i redefinišu, uz uvjerenje da njihovo razrješenje vodi pravednjem društvu. Pravda je amalgam načela jednakosti i slobode, a sva tri pojma su u srcu normativne političke filozofije. Postavljati ova pitanja u Crnoj Gori ima smisla jednako kao bilo gdje drugo na planeti, možda u nekim oblastima politike čak i više.

Život čovjeka moderne istorije obilježen je i mišljenjem o identitetu. Samorazumijevanje je logički prvi misaoni čin modernog čovjeka, nakon kojeg ona/on pokušava razumjeti društvo i stvarnost oko sebe. Čovjek ima svijest o svom individualnom trajanju, baš kao što jedna politička zajednica ima svijest o sebi. U pitanju je identitet, kao jedan od važnih pojmova savremene političke teorije. Lični identiteti kao i oni kolektivni (nacionalni, politički, identiteti socijalnih grupa) traže svoje objašnjenje i svrhovitost u političkoj misli. Identitetska pitanja su u nas konstanta, premda takvog pristupa identitetima u ovoj knjizi neće biti. Najviše riječi biće o tome kako se unutar jedne pluralne zajednice može uspostaviti jedan zajednički politički i ustavni identitet koji će u isto vrijeme štititi prava i slobode pojedinca i omogućiti politički i društveni okvir u kojem pojedinci i zajednice mogu da se razvijaju. Ustav nije samo obični pisani dokument, nego rezultat društvenog konsenzusa bez kojeg jedna zajednica ne može da opstane. Cilj politike je naći kompromis, najbolje moguće rješenje, konsenzus makar o fundamentalnim pitanjima jednog društva. Otud i naziv knjige: saglasja.

Saglasja (ili u nekim prevodima „Veze“) pripada zbirci pjesama „Cvijeće zla“, Šarla Bodlera, objavljene 1857. godine. U ovom

---

sonetu pjesnik pokušava da sinestezijom spoji različite slike i čula u jedno. Ova zbirka političko-filozofskih ogleda, koja jednom od mogućih prevoda ove Bodlerove pjesme duguje ime, ima isti cilj: da spoji različite pristupe i gledišta o čovjeku, društvu i da u predlogu mogućih tačaka spajanja i saglasja otvorи nova vrata razumijevanja crnogorske političke zbilje, ali i politike uopšte.

Jednako kao i Crna Gora danas, i svijet je mjesto različitosti, podijeljenih viđenja prošlosti i budućnosti. Zato, uz sve metodološke ograde koje su nužne kod analogija u političkim naukama, smatram da moji uvidi važe za svako pluralno društvo. Knjiga ne daje integralnu političku teoriju nekog koncepta već u pojedinačnim ogledima osvjetljava različite aspekte društva u kojem živimo. Jedna od važnih knjiga savremene političke teorije, napisana 1995. godine, nosi naziv „Nesglasnost“. Njen autor, danas izuzetno čitan politički filozof, Žak Ransijer govori o neslaganju politički nepriznatih grupa i njihovoј borbi za pripadanju cjelovitosti zajednice i njenom poretku, kao suštini političkog. Ova knjiga nije u polemici sa Ransijerom, premdа se već u naslovu sugerise da vidi na političkom horizontu jasne obrise mogućih saglasja o tome kako treba uspostaviti jednu političku zajednicu. Polje borbe i stalne kontestacije poretka, koji je uvijek sputavanje čovjeka kao bića slobode, tim saglasjima ne nestaje. I zato se politika, kao *perpetuum mobile*, nikad ne zaustavlja, ne okončava, već uvijek i iznova odvija prateći čovjeka u zajednici i na ne uvijek uzlaznoj putanji njegove emancipacije.

Eseji su sabrani u nekoliko cjelina, naslovljenih po grozdnim pojmovima političke teorije: identitet, poredak, konstitucionalizam, politička kultura (politika i kultura) i demokratija. Ovo su polja na kojima se odvijaju savremene „bitke“ političke teorije. Najveći broj eseja u ovoj knjizi je prvi put objavljen u časopisu „Matica“. Matica crnogorska je uvidjela značaj promišljanja političkog života i u ovom uglednom časopisu otvorila prostor za mlade ljude i njihov glas. Urednicima ovog časopisa

---

dugujem veliku zahvalnost uz želju da i dalje budu forum za mišljenje valjanog društvenog života.

Posebnu zahvalnost dugujem profesoru Milanu Podunavcu i našim dijalozima o politici. Njegova bibliografija i mišljenje političkog su, u svom heurističkom i estetskom izrazu, slični poziciji i neponovljivi. Naša saradnja na Fakultetu za humanističke studije u Donjoj Gorici je kruna mog akademskog usavršavanja koje je počelo na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Mojim prijateljima Petru Markoviću i Snežani Bajčeta upućujem veliku zahvalnost za čitanje tekstova prije njihovog „odlaska u etar“ i konstruktivne sugestije kojima su ih oplemenili.

Na kraju, ali ne manje važno, zahvalnost dugujem Javnoj ustanovi „Narodna biblioteka Budve“ i direktorici Mili Baljević na čiji je podstrek ova knjiga ovako uobličena, od ideje, preko štamparske prese, stigla do svojih čitalaca.

Budva, 15. oktobar 2018. godine.

Predrag Zenović

Roditeljima

DIO I

Identitet

Crnogorski identitet pred evropskim izazovima

*Haljine tvoje su proste, slobodarko,
I pokrete imaš nove, mnogom nepoznate.
Prosta si kao trava,
I tajanstvena kao more u ponoći.*

Risto Ratković „Otadžbina u meni“

Teorijsko razmatranje identiteta

Identitet je sveprisutni pojam u kaleidoskopu društvenih nauka. U preobimnoj i nekritičkoj upotrebi pojma leži i njegova niska teorijska valenca¹. Ipak, možda teorijski katkad nepodoban, ovaj pojam je neizostavna molitva svakodnevice pojedinca, grupe, zajednice i političkih saveza. Identitet ukršta filozofsko, psihološko i sociološko traganje za uobičajenim subjektima. U svijetu međunarodnih odnosa, još od Vestfalskog mira, ti subjekti su nacionalne države. Identiteti Crne Gore kao nacionalne države i Evrope kao nadnacionalnog okvira koji već predstavlja političku zajednicu *sui generis* komplementarni su i formiraju se u okvirima zajedničke istorijsko-kultурне matrice.

Identitete Crne Gore i Evropske unije moguće je pojmiti kao varijacije evropskog kulturno-političkog identiteta, odnos sličan

---

¹ Brubaker i Kuper, primjera radi, predlažu da se pojam identiteta, budući da je i analitička i praktička kategorija, zamijeni preciznijim skupinama pojmove u analizama društvenih nauka: pojmovi kategorizacije i identifikacije, pojmovi samorazumijevanja i pojmovi zajedništva, povezanosti i grupnosti. v. Rogers Brubaker and Frederick Cooper. „Beyond ‘Identity’“ Theory and Society 29 (2000): 1-47

Hajdegerovim pojmovima tu-bivstvujućeg i Bića. Hajdegerovi pojmovi fundamentalne ontologije dobra su metafora za odnos identiteta političkih zajednica i identiteta Evrope kao društvenog imaginarija. Upravo zbog ontološke razlike potonjih: evropske vrijednosti i ideali realizuju se u konkretnim političkim tvorevinama poput Evropske unije i Crne Gore i na taj način postaju objektivni. Identitet i razlika su u stalnoj dijalektici a razlikovanje je osnovna kategorija gramatike identitetske politike: svijest o sopstvu nužno nosi ideju drugog i drugosti. Drugi je u konstrukciji identiteta nekad paradoksalno važniji od onog čiji se identitet formira: biti drukčiji od drugog tako postaje osnovnim ličnim i političkim geslom. Identitet je nemoguće misliti bez razlike, kako razlika unutar okvira identiteta tako i razlike prema drugom.

„Ko sam?“ je gnoseološko, etičko i ontološko pitanje – kako spoznati sebe, kakve vrijednosti to sopstvo posjeduje i da li to sopstvo kao takvo ima temelje postojanja. Prevedeno na razinu političkih zajednica, identitet ima kulturno-istorijsku, vrjednosnu (normativnu) i političku komponentu. Zato crnogorski identitet i njegovu jukstapoziciju prema evropskom identitetu valja tumačiti kroz tri prizme: istorijsku, prizmu afirmisanih društvenih vrijednosti te kroz postojeće političko-institucionalne aranžmane.

Postojanje različitih identiteta istog subjekta u suprotnosti je sa idejom identiteta kao jedinstvenog i homogenog obrasca. Ipak, savremena psihologija i sociologija pokazuju da je pluralnost osnovna karakteristika identiteta. Moderne političke zajednice rezultat su civilizacijskog tkanja kultura različitih provenijencija, drugaćijih društvenih istorija i geo-političkih stremljenja. Ergo, same političke zajednice u okviru svog identiteta kriju cijelu paletu različitosti. Mitsko i monološko shvatanje identiteta kao homogenog jedinstva previđa društvenu stvarnost i nerijetko ima pogubne posljedice za savremene nacionalne države. Biku Parek, britanski politički mislilac, ovo negiranje unutrašnjih nesuglasica i valera razlika unutar grupe u ime nametnutog jedinstva naziva

„paradoksom identiteta“². Politika razlike, objašnjava Kwame En-toni Apija, koja nastaje u ime različitosti i afirmacije manjinskog i marginalizovanog tako postaje „politika prisile“³ – da se identitet tumači i vrednuje na „pripisani“ način. Identiteti su fluidni po-put Heraklitove rijeke, premda se ona čini uvijek istom. Složeni, raznoliki i često međusobno protivrječni identiteti se promišljaju, osmišljavaju i rađaju u praksi svakodnevice.

Čarls Tejlor je, govoreći o politici razlike kao dominantnom predmetu savremene političke teorije, okarakterisao identitet kao traganje za autentičnošću, unutrašnjim glasom – zov iskon-skog⁴. Semantički galvanizovana i haotična postmoderna stvar-nost ostavila je savremenog čovjeka i zajednice kojima pripada u traganju za zlatnim runom sadašnjice – identitetom.

Fama o identitetu nastaje u specifičnim teorijskim i istorij-skim okolnostima. Politika identiteta teorijski započinje u posljednjoj deceniji XX vijeka, dolazeći na mjesto velike rasprave o pravdi koja je okupljala pristaše i protivnike velikog Džona Rolsa. Komunitarizam je uveo ideju suštinski, vrjednosno različitim zajednicama i grupama i podrio same temelje liberalizma. Postmoderna filozofija je cjelokupnoj kakofoniji dodala kritiku društvenih praksi stvaranja identiteta. Istorijski, potraga za poli-tičkim identitetom zajednica počinje nestankom bipolarnog svijeta, dihotomije komunizam – kapitalizam i trijumfom logike neoliberalizma. Atavizmi herderovske „narodne duše“ u postko-munističkoj Evropi rasplamtljeli su se u javnom diskursu novih

---

² Bhikhu C. Parekh, *A new politics of identity: political principles for an interde-pendent world*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008, p. 36.

³ K A. Appiah, „Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction,“ u *Multiculturalism: examining the politics of recogni-tion*, edited by Charles Taylor and Amy Gutmann (Princeton, N.J.: Prince-ton University Press, 1994), pp. 149-163.

⁴ Charles Taylor, *Philosophical arguments*. (Cambridge, Mass.: Harvard Uni-versity Press, 1995)

demokratija kao da nikada nisu bili zaboravljeni. Nestanak države blagostanja sa druge strane gvozdene zavjese, doveo je u pitanje motiv patriotske odanosti savremenog građanina i dao uporište novim „republikanizmima“. Nadnacionalna Evropska unija traži svoj politički identitet već od Ugovora iz Maastrichta 1992. godine. Crna Gora, kao međunarodno-priznata nezavisna država, u potrazi je za svojim kulturno-istorijskim, vrjednosnim i političkim identitetom vjekovima, ali se taj proces zgrušava u istom trenutku– završetkom Hladnog rata. Razlika dvaju iskustava je temeljna: iskustvo kraja hladnoratovske epohe donijeće Crnoj Gori i ostalim jugoslovenskim državama krvavu disoluciju zajedničke države, bratstva i jedinstva, federalizma, multikulturalnosti i sveopštu istoriju beščašća a Evropi perspektivu političkog zajedništva evropskih nacija u okvirima istog kulturnog kruga. I opet zajedno, identitet i razlika.

Izazovi identiteta: Crna Gora kao Evropa u malom

Biće evropskog vrjednosnog kruga iz kojeg evropske političke zajednice crpe nadahnuće za zajedničko političko djelanje nesumnjivo pripada i Crnoj Gori. Mit o Evropi govori da je Evropa, princeza izvanredne ljepote, koju je Zevs, prerašen u bijelog bika, odveo na ostrvo Krit, bila Feničanka. Priča o Evropi i njenoj samosvijesti počinje Mediteranom kao duhovnim imaginarijom antičkog svijeta. U mediteranskom vrjednosnom krugu nastaju filosofija i monoteistička religija, okosnice evropskog duhovnog i političkog razvitka. Evropska civilizacija je tako, kao u pisanju ruskog egzistencijaliste Lava Šestova, uvijek između Atine i Jerusalima, razuma i religije, sistema i slobode. Odnos vjerovanja i razuma, za evropsku istoriju i njenu civilizacijsku povijest, pitanje je nad pitanjima, za Delfijsko proročište ili nagradni esej Akademije u Dižonu. Rodno mjesto evropske civilizacije i danas je značajka promišljanja evropskog

identiteta, ali i crnogorskog. Da li Evropa danas mora biti nužno hrišćanski bastion kao da je vrijeme krstaških ratova ili su razum i *phronesis* dovoljni za vođenje politike današnje multikonfesionalne Evrope? Crna Gora mora postaviti slična pitanja o statusu priznatih crkava u sveukupnom društvenom životu u kontekstu koji nije niti se smije porediti sa vremenom Gorskog vijenca. Vrijeme dvoglave vlasti, krune i skiptara, u Crnoj Gori, nešto kasnije nego kod evropskih monarhija toga vremena, ustupić će mjesto sekularizmu – ideji koja od Epikura do Spinoze tutnji u evropskoj istoriji ideja. Odvajanje religije i države danas jedina je održiva sudbina višereligijskog društva u kojem se dio građana određuje kao ateisti. Laicizam je, ipak, u zemljama poput Francuske postao izgovor za manjak tolerancije prema vjerujućim zajednicama, poput islamske, i obnovu stare matrice po kojoj se u ime „državnog razloga“ i sekularne države tlači manjina. Evropski politički identiteti moraju preispitati osnovna polazišta i prihvatići temeljne aksiološke razlike kao početnu tačku svedruštvenog dijaloga.

Zajedno sa filosofijom i tragedijom, procvatom Atine u doba Perikla, u antičkom polisu rođena je i demokratija. Antički misiloci bili su ujedno i njeni najveći kritičari. Sa Rusoom i društvenim ugovorom susrećemo se sa prvom modernom teorijom demokratije a ideja opšte volje pronaći će svoj pandan u nacionalnom suverenitetu. Srednjevjekovne skupštine u primorskim gradovima i institucija zborova u kontinentalnoj Crnoj Gori, začetak su demokratije, kao odraza narodne volje u nas. Rudimentarnim ali ipak postojećim oblicima pratili smo put demokratije, za Čerčila najbolje od najgorih oblika vladavine. Demokratija je i danas osnovno pitanje identiteta Evropske unije jer bez *demosa* nema političke zajednice. Evropljanin je kulturna, geografski ali još uvijek nije politička kategorija. Evropsko državljanstvo još uviјek zavisi od nacionalnog te je više pravna fikcija nego politička realnost. Demokratija je i dalje neostvaren ideal za Crnu Goru jer je još od Aristotela ostalo da bez srednje klase nema stabilne

demokratije⁵. Klasu profesora, lječara, državnih službenika kao temelja građanskog društva na našim prostorima odavno je progutala pošast tranzicije. Pored toga, prva demokratska smjena vlasti, koja neće ugroziti temelje crnogorske samobitnosti, biće odraz postojanosti crnogorske demokratije.

U vrjednosnim kategorijama čini se da ništa nije „evropskije“ od slobode. Himna Evropske unije i Savjeta Evrope, Šilerova „*Oda Radosti*“ objavljena 1785. godine nosila je naziv „*Oda slobodi*“ koji je iz političkih razloga promijenjen. Dvadeset godina kasnije Hegel je utvrdio da je osvajanje slobode vrhunac puta apsolutnog duha koji prelazi dugu trajektoriju od pojma preko prirode do filozofije i pruske države. Dug je put od Bolonjskog sveučilišta tada nazvanog univerzitetom do prvih štampanih knjiga. Crnogorski Oktoih, ukrašen rukom jeromonaha Makarija, štampan je u jednoj od prvih državnih štampariji na svijetu. Obrazovanje je tekovina antičkog vremena, njihova dokolica postala je naša nužnost. A nužnost da se bude informisan i obrazovan obesmišljava nužnost izlivanja štamparskih slova u olovne metke. Logos, riječi i informacije meci su savremenog doba. U toj bici, Evropa kaska za svijetom, a Crna Gora za Evropom.

Još duži je put od *Magna carte* do slobode čovjeka i građanina. ‘Čovjek se rađa slobodan, a svuda je u okovima’ zapisao je Žan Žak Ruso, vjesnik prosvjetiteljskog projekta, ateističke vjere u prirodno pravo, razum i sveopšti napredak čovječanstva. Crnogorska himna, iz druge polovine 19. vijeka, govori o brdima koji nikad nisi poznavali lance sramotnoga ropstva. Prosvjetiteljske ideje odzvanaće i u Deklaraciji čovjeka i građanina iz 1789, gdje se konstatiše da su „svi ljudi rođeni i ostaju slobodni sa jednakim pravima...“. Ipak, čini se da donosioci francuske deklaracije nisu imali na umu baš sve građane Francuske. Olimp de Guž, koja je 1792. godine, uz optimizam izborenih sloboda napisala

---

⁵ Aristotel, *Politika*, Zagreb: Globus, 1998, 141

Deklaraciju o pravima Žene i građanke, pogubljena je godinu dana kasnije, uz cinično obrazloženje da je „zaboravila vrline koje pripadaju njenom polu“. Premda je ljudsko dostojanstvo kao vrijednost utemeljeno u bit crnogorskog etosa, emancipacija žena i novi prostori slobode pojedinca u okršaju su sa tradicionalizmom patrijarhata i na pragu XXI stoljeća.

Sloboda i jednakost, te temeljne vrijednosti čovjekove društvenosti, danas, nakon svih lijevih i desnih pobjeda i poraza, opet zahtijevaju preispitivanje. Post-tranzicioni poredak u Crnoj Gori je nakon prvobitne akumulacije podvukao crtu između gubitnika i „heroja“. Kriza u Grčkoj podsjetila nas je na stare podjele bogatog sjevera i siromašnog juga. Slobodu i jednakost, kao elemente identiteta Evropljanina, danas je najbolje razumjeti kao komplementarne dvojnice u kovanici Etjena Balibara: *equiliberté*, dvije strane zlatnika. Marksov ideal slobode: loviti ujutro, pecati popodne i kritikovati nakon večere a opet ne biti ni lovcem ni ribarom ni filozofom nedosanjani san je svakog Evropljanina, pa i Crnogorca.

Kriza prosvjećenosti i bezgranične vjere u razum oslikana je kod Adornoa i Horkhajmera u kritici instrumentalnog ciljno-racionalnog uma bekonovske provenijencije, koji postvaruje i prirodu i čovjeka, (anti)dijalektikom ukidajući sopstveni smisao. Kolonijalizam je slika nasilja nad prirodom i drugim čovjekom, a sve u ime opštег napretka razuma. Umjesto hegelijanske apsolutne slobode otjelotvorene u Pruskoj državi, stvoren je treći Rajh kao simbol desnog totalitarizma. Prosvjetiteljski projekat, iracionalizam romantičarske mitologije i rasjajlizam kvazi nauka okrunjen je tako Holokaustom, sunovratom evropske civilizacije. Koliko je samo bilo cinično istinito proročanstvo Hajnriha Hajnea da javni pirovi spaljivanja knjiga moraju završiti spaljivanjem ljudi. Njegov i naš sunarodnik, Danilo Kiš, pred sunovratom jugoslovenske civilizacije, reći će im da ne cijepaju knjige, jer nisu opasne knjige već je opasna samo jedna. Tragična iskustva istorije beščašća

donose Evropi ali i Crnoj Gori važne djelove mozaika identiteta: *kulturu sjećanja, mir i razumijevanje drugosti.*

Kultura sjećanja postavlja zločin kao temeljni vrjednosni orjentir, kao totem oko kojeg se plete po-etika življenja. Bijeg od zločina i njegovo negiranje su, poput Edipovog bjesomučnog skrivanja od subbine, osuđeni na propast. Bez kolektivnog pamćenja nemoguće je konstruisati sliku o sebi. Ljudska zajednica je kao i sve ljudsko – promjenjivo, propadivo, skljono viteškom ali i besramnom. U monološkim mitemama i opštim mjestima čojstva i herojstva nije moguće razviti sliku o istorijskim pogreškama svoje zajednice. Dijaloška svijest rodno je mjesto filozofije, kritičkog mišljenja i argumenta ali i put ka drugom, ili put ka sebi, kako se uzme. Zaboravljeni zločini oslobođilačkih balkanskih ratova zapisani u izvještajima Karnegijeve komisije za Balkan nisu dio istoriografije balkanskih naroda. O zločinima poslednje decenije XX vijeka udžbenici istorije su nijemi. Kultura sjećanja i priznanje zločina jedini je put opstanka multietničkih društava i zajedničkog života evropskih naroda.

Antifašizam i mir su temeljne vrijednosti savremene Evrope a crnogorski oslobođilački pokret je za njih položio veliku žrtvu. Evropska unija je garant mira među članicama koje su vjekovima bile u ratu. Govor o Ujedinjenoj Evropi Vinstona Čerčila u Cirihu skica je Evrope ispred gvozdene zavjese. Poput palimpesta pisma knjaza Danila Napolenonu III koji žaleći se da je javnim i tajnim neprijateljima Crna Gora odvojena od Evrope piše: „*Naš narod je dobar i bistar, ako mu se da prilika da svoju snagu i svoj zamah upotrijebi u poslove mira, da živi ne predan na milost i nemilost svojih susjeda, da dobije kulturu i trgovinu, tada nema sumnje da će u civilizaciji brzo napredovati...*“ . I pored ciničnosti posmatrača čini se da je Nobelova nagrada za mir otisla sa razlogom ovoj međunarodnoj organizaciji. Mir i stabilnost su osnova sveopštег napretka, vrhovna vrijednost hobsijanske političke misli i preduslov slobode.

Evropska unija, ipak, nije pokazala sposobnost da politički i vojno adekvatno interveniše tokom jugoslovenske krize. Čini se da manjak kapaciteta pokazuje i danas u etničkom konfliktu koji se razbuktava u Ukrajini. Ako je i za vrijeme raspada Jugoslavije Evropa bila tek začeta kao politička zajednica Ugovorom iz Maastrichta i bila opsjednuta unutrašnjim brigama, čini se da danas Evropa nema izgovor. Ukrajinci znaju da su granice Evropske unije jasno definisane, ali se pitaju gdje su granice Evrope...

Znati sopstvene granice je u evropskoj istoriji značilo razgraničiti se od drugog, postaviti linije. Evropa Honorija i Arkadija, Vizigotska i Vizantijska Evropa, *antemurale cristianitatis* – zamišljene linije hrišćanske Evrope, samo su neki od primjera razgraničenja „istinskog“ od „lažnog“ evropskog identiteta. Evropa je, kako objašnjava Edvard Said⁶, uzimala drugog kao sliku i konstrukciju svega što u sopstvenom identitetu nije mogla da prihvati, upisujući sebe „u tijelo i prostor Drugih“. Kroz nauku, umjetnost i političku praksu konstruisao se mitologizovani, izmaštani svijet drugosti, u nečem egzotičan i nedokučiv u nečem primitivan, banalan i zaostao. Zidovi evropskog bastiona danas su viši nego ikada. Pod njima se, u mediteranskom moru razuma i vjere, sanjajući obećanu zemlju dave magrebski imigranti. Srećniji među njima završe kao apatriidi, bez papira i prava, van države i društva, kao *zoe* - goli život⁷.

Za potrebe Evrope i Balkan je, kao bliski „drugi“, orjentalizovan te je njemu nerijetko pripisivala ekscentrične značajke svoga identiteta. U Čarnakovom „*Ranjenom Crnogorcu*“ Crnogorci su predstavljeni mitski, kao živa slika patrijarhata, tradicionalizma i davno zaboravljenog plemenskog atavizma. Balkan, iz druge perspektive, posmatra Zapadnu Evropu. To se viđenje

---

⁶ Edward W. Said, *Orientalism*. New York, Vintage Books, 1979.

⁷ Ovaj pojam, iskopan iz antičke riznice, u suprotnosti je sa biosom – životom u političkoj zajednici. *Zoe* je život sveden na biološko, život roba, čovjeka van politike. Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Il potere soverano e la vita nuda*, Torino: Einaudi, 1995.

oslikava u kazivanju vojvode Draška o Mlecima, đe „grdnija ima deset puta više“, u i danas aktuelnom diskursu trule zapadne civilizacije. No, ima i svjetlijih primjera crnogorskog pogleda u Evropu: povelja Ivana Crnojevića, gospodara Zete, koji pada ničice pred hram prečiste vlađicice Bogorodice u Italiji, sanjući da u zemlji očeva svojih sagradi isti takav hram. Izazov je učiniti „evropsko crnogorstvo“ i „crnogorsko evropejstvo“ autentičnim identitetskim odlikama u duhovnoj razmjeni opštег i pojedinačnog, evropskog i crnogorskog. Pogubne krajnosti nacionalnog ekskluzivizma i nekritičke evrofilije gube se u kritičkom odnosu prema tradiciji i savremenosti, u unutrašnjem dijalogu i dijalogu sa drugima.

Drugi ne postoji samo kao izdvojena udaljena realnost. Izazov savremenoj Evropi je da povjesno definisanog Drugog – islamsku kulturu, prihvati kao sastavni dio svog cjelokupnog identiteta. Uostalom, kako bismo govorili o antičkoj baštini i Aristotelu, vjesniku formalne logike i vizionaru podijeljene i mješovite vlasti, bez arapskih mislilaca i prevoda Averoa i Avicene. Vizantijska i arapska kultura su duhovna spona između antičke i moderne Evrope a ne samo „čulni i ženstveni“ svijet Istoka. Poput lične istorije Skender-beg Crnojevića, identitet treba razumjeti kao složenost postojanja, slijed promjena i streljenja, dijahronijsku razmjenu duhovnog. Izazov za Crnu Goru je istovjetan: nasuprot matrice etnofiletizma devedesetih godina prošlog vijeka, treba otvoriti identitet za *drugost* i stvarati uslove za skladniji život u društvu složenih vrjednosnih i kulturnih matrica.

Suverenitet i izazovi identiteta

Međunarodno priznata suverenost Crne Gore je okosnica njenog identiteta. Suverenost podrazumijeva samostalnost u organizovanju političke zajednice, rusovske „opšte volje“ njenih građana.

Zrelost jednog političkog entiteta se još od postvestfalske Evrope mjeri sposobnošću da ravnopravno učestvuje u međunarodnim odnosima i organizuje unutrašnju politiku. Crnogorsko viševjekovno traganje između valera federalizma, unitarizma i samobitnosti dragocjeno su iskustvo za korake koji Crnu Goru očekuju u evropskim integracijama. Vođenje crnogorske politike u synchroniji sa regionom i širim evropskim kontekstom, bez gubljenja ličnog i samobitnog, mora biti ciljem moderne evropske politike Crne Gore. Samo takva, razborita matrica mogla bi biti svetionik nadnacionalnih integracija Crne Gore i očuvanju nacionalnog pečata u okrilju evropske porodice.

Suverenitet bodenovskog tipa u XXI vijeku je stari koncept u novom vremenu. Složenost fenomena poput ekoloških problema, organizovanog kriminala i terorizma redefiniše pojam suverenosti. Globalne tendencije umrežavanja, slobodnog protoka kapitala, ljudi i ideja, nude nove mogućnosti za malo ali prilagodivo tržište Crne Gore. Suverenost je danas odgovorno preuzimanje odgovornosti za zajedničke obaveze i to je važan segment crnogorskog identiteta kao suverene političke zajednice. Evropska unija, u odnosu na rivalske geopolitičke modele ipak nudi i vrijednosni a ne samo interesni okvir u kojem ideje ravnopravnosti i demokratskog samodređenja imaju apsolutni primat. U promijenjenom svijetu, Evropa je, kako i priželjkuje Dipeš Čakrabarti, provincializovana i sada je samo jedan od regionala koji se, uz rastuću konkureniju, takmiči u novoj partiji šaha. Evrocentrizam je mrtav.

Globalizacija je najveći izazov crnogorskom, ali i uopšte evropskom identitetu. Zato je odlučujuća težnja crnogorskog identiteta da sačuva svoju istorijsko-kulturnu prepoznatljivost i usmjerenošć, te da u vavilonskoj pometnji pronađe svoj kulturni model. U jurišu na božanstva modernizacije tradicija se zaboravlja jer se teži stanju u kojem vrijeme ne postoji. U realnom vremenu kompjutera, hipostaziranoj sadašnjosti, nestaje osjećaj

za istoriju dugog trajanja koja krije gусте slojeve našeg identiteta. Prostor se sažima a voda, vazduh i zemlja su zaboravljeni jednako kao i poljana, selo, dolina, brdo – arhaizmi zaboravljenog jezika i svijesti. Poput Anteja odvojenog od zemlje, gubi se veza sa postojanim temeljem bića, prostorom i vremenom kao osnovnim kategorijama kroz koje se čovjek samorazumije.

Koncept nacije je druga osobenost političkog identiteta koji traži preispitivanje u savremenosti. Renan je, u antologiskoj analizi nacionalizma, gotovo vijek nakon Francuske revolucije, naciju definisao kao zajednicu kolektivnog zaborava i iskrivljene povijesti. Nacija je u tome slična identitetu, čestom svjesnom potiskivanju nesuglasica i istorijskih složenosti u ime osnivačkog mita⁸, čistog od drugosti. Renanova analiza donijela je tumačenju nacionalizma „duhovni princip“ kojeg određuju zajedničko sjećanje zajednice i njena želja za zajedničkim životom⁹. Andersen je to sjećanje povezao sa imaginacijom koja nužno mora apstrahovati različitosti i iluzijom stvoriti sliku duhovne bliskosti¹⁰. Normativna filosofija malo može dodati ili oduzeti ovom procesu, ali bi kritičnost trebalo biti osnovnim zadatkom nacionalnih elita u samopoimanju i samorealizaciji nacionalnih zajednica. Crnogorski *nacionalni identitet* je još neistraženo polje značenja i vrijednosti i obimni istraživački predmet kulturnih i naučnih institucija. Poput fukoovske arheologije treba otkrivati

---

⁸ Osnivački mit je ne samo naciotvoran nego katkad i državotvoran. Karl Fridrih čak zaključuje da „nema stabilne države bez osnivačkog mita“. v. Milan Podunavac, „Izgradnja moderne države i nacije Balkanska perspektiva“. Godišnjak Fakulteta političkih nauka, 1(1) (2007), 95

⁹ Ernest Renan, „Qu'est-ce qu'une nation?“, Conférence prononcée le 11 mars 1882 à la Sorbonne, http://classiques.uqac.ca/classiques/renan_ernest/qu_est_ce_une_nation/qu_est_ce_une_nation.html

¹⁰ 1983 je literaturi o naciji i nacionalizmu donijela tri klasične studije: Andersenovu „Zamišljenu zajednicu“, Hobsbaumovo „Izmišljanje tradicije“ i Gelnerovu „Nacija i nacionalizam“. Navedene studije mogле bi se podvesti pod konstruktivistički pristup etiologiji nacije.

kako zaboravljene i potisnute tako i totalizujuće diskurse u povijesti crnogorske nacije.

Pesimistično je, ali i naučno osporivo ono što je u vremenu Džona Stjuarta Mila, vremenu bliskosti nacionalizma i liberalizma kao ideologija zajedničkog cilja, bilo „očigledno“: da slobode nema bez nacije. Premda se ova teza danas u osavremenjem vidu pojavljuje kod uglednih autora liberalnog nacionalizma¹¹ čini se da ona obesmišljava modernu državu kao normativni okvir u okviru kojeg komuniciraju različiti, nekad suprotstavljeni svjetonazori. Građanska država danas nesumnjivo predstavlja provjereno održivi okvir demokratije i vladavine prava. Izazov za Crnu Goru je da istorijski malo vrijeme od svoje međunarodno priznate nezavisnosti do evropskih integracija iskoristi kako bi svom ustavnom identitetu dala jačinu i trajnost.

Ustavni identitet tiče se unutrašnje organizacije poretka i osnova njegove legitimacije. Složenost međuetničkih i međureligijskih odnosa u post-konfliktnom društvu nameće pitanje najbolje konstitucionalizacije – ustavotvorstva shvaćenog u najširem smislu, kao traganje za vrjednosnom matricom cijelog poretka. Ideološka razjedinjenost, kulturna različitost, novi društveni pokreti i nevidljive manjine izazov su za legitimitet političkog sistema i stabilnost zajednice. Građanski osmišljena nacionalna država je tako aksiološka zajednica okupljena oko vrijednosti i principa. Iskustvo nacionalnih ustavnih identiteta Srbije i Hrvatske, koji se odlikuju primatom većinske nacionalne zajednice i u slučaju Bosne i Hercegovine, multikulturnom ravnopravnošću triju naroda, nisu najsjrećniji modeli kako iz razloga legitimnosti tako i iz razloga stabilnosti državnog i ustavnog poretka. Rješenje za Crnu

¹¹ Dejvid Miler insistira na nacionalnom identitetu kao temelju liberalnog poretka. Kod Vila Kimlike, u njegovoj koncepciji multikulturalnog građanstva, ova teza se ogleda u postavljanju socijalnih kultura kao izvorišta autonomije, izbora te tako i same ideje dobrog života. U obje verzije nacionalna kultura je središte političkog – ideja suštinski suprotna političkom liberalizmu.

Gori bi trebalo naći u jednom obliku Habermasovog *ustavnog patriotizma*¹² koji u fokus društvenog ugovaranja postavlja minimalne zajedničke principe otjelotvorene u pravnom i političkom poretku zemlje i iste postavlja u srž patriotske privrženosti. U sadržajnom smislu ovaj se model ne razlikuje mnogo od ostalih liberalno-demokratskih modela koji polaze od osnovnih ljudskih i građanskih prava, zaštite manjinskih prava i osnovnih principa demokratije. Ipak, čini se da je baš ovakav okvir najpogodniji za ideološku raznolikost crnogorskog društva i da daje snažan legitimitet crnogorskoj državi. Dovoditi u pitanje takav poredak ne bi bilo opravdano sa stanovišta normativne političke filosofije.

Identitet je svijest o svom kulturno-istorijskom tragu. Bez povjesnog je teško razumjeti svoje nacionalno biće i uočiti njegove temelje. Čini se da Crna Gora i Evropska unija svoje ideale političkog i opštendruštvenog uređenja iznalaze u korpusu onoga što Liotar naziva velikim i malim pričama. U mnoge je teško i dalje vjerovati, mnoge su dekonstruisane i teško da liče da na svoje originale iz vremena prosvjećenosti. Identitet je, za Kastelsa, izvor smisla i iskustva jednog naroda, proces stvaranja tog smisla „na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla“¹³. Izbor je i za države egzistencijalna kategorija. Evropski ideali slobode, razuma i jednakosti, kritički preispitani iskustvom savremenosti, aksiološka su matrica crnogorske državnosti. Slobodan i dostojanstven život u zajednici u kojoj njeni građani samostalno odlučuju o sopstvenoj sudbini postaje dijelom političkog samorazumjevanja. Evropske integracije su tako prilika za kristalizaciju istorijski indukovanih crnogorskog identiteta i jedinstvo u razlici (*in pluribus unum*) u svijetu koji postaje sablasno jednoobrazan i gluv za vernakularno.

---

¹² Ovaj pojam prvi put upotrebljava Dolf Sternberger 1979. godine povodom tridesetgodišnjice Osnovnog zakona SR Njemačke.

¹³ Manuel Kastels, *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb, 2002, p. 15

DIO II
Poredak

Osnovna polazišta u analizi političkog sistema Crne Gore: nasljeđe, institucionalni izazovi, normativne perspektive¹⁴

Uvod

Istraživanje političkog sistema Crne Gore neizostavno polazi od dvije metodološke pretpostavke. Prva je da se može istraživati u okviru i kontekstu drugih političkih sistema u regionu, u svojevrsnoj *konstelaciji političkih sistema*. Druga je da *geneza političkog sistema*, kako tokom dužeg vremenskog perioda, tako i tokom kratkog, ali dinamičnog razvoja unutar okvira koji nazivamo tranzicijom, koja determiniše važne elemente demokratske konsolidovanosti crnogorskog političkog sistema. Ove dvije ravni, istorijska i sinhronijska, u ovom radu biće analizirane kroz tri ključne perspektive: istorijsku, institucionalnu i normativnu.

Nasljeđe

Istorija komponenta nezaobilazna je kod analize političkog sistema. Naslijedeni institucionalni, strukturni i kulturni modeli političke komunikacije umnogome određuju ishode savremenih

---

¹⁴ Ovaj tekst je nastao u koautorstvu sa profesorom Milanom Podunavcem i objavljen je u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti „Sociološki presjek crnogorskog društva“, CANU, Podgorica, 2018.

modernizacijskih tokova i političkih stremljenja. Metodološka opreznost trebalo bi da u ovoj perspektivi izbjegne krajnosti istorijskog determinizma, ali i potpunog relativizovanja istorije političkog života.

U ovom dijelu analiziramo tri važna istorijski determinisana fenomena: nepostojanje kontinuirane demokratske tradicije, dirigovane modernizacijske tokove, neutemeljenost osnivačkog mita, te dijalektiku odnosa nacionalnog i državnog, kao dio političkog nasljeđa koji ima svoju refleksiju i u sadašnjem trenutku.

Demokratska tradicija u Crnoj Gori je u svojim najsjetlijim momentima usko povezana sa formama neposredne demokratije. Opštectrnogorski zbor je bio predstavništvo naroda svih crnogorskih plemena i na njemu je mogao učestvovati svaki punoljetni muškarac iz svih crnogorskih plemena. Odluke su obavezivale snagom političkog dogovora, moralno i politički. To je prva forma onoga što možemo nazvati društvenim ugovorom, kao imaginarnim momentom nastanka političke zajednice. No, čini se da je ova politička institucija rodno mjesto teritorijalizacije i centralizacije, važnih, istovremeno deskriptivnih i normativnih, načela nacionalne države. Teritorijalnost, funkcionalna specifikacija, centralizacija ali i direktni pristup građana učešću u raspodjeli političkih dobara (prava), osnovna su obilježja države u modernom smislu. To je ona vrsta modernizacijskog procesa koju je Aleksis Tokvil (Tocqueville) označio u pojmovima „centralizacije“ i „republikanizacije politike“ i definisao ih kao „glavne političke produkte Francuske revolucije“ (Tocqueville, 1995). Opštectrnogorski zbor je tako tačka u kojoj se na lokalnom planu dešava tranzicija svojstvena političkoj filozofiji 18. stoljeća: tačka preinačenja klasične političke filozofije u modernu socijalnu i političku teoriju, kada se antička slika politike i političke zajednice kao istosti onih koji vladaju u i onih nad kojima se vlada, rastače u dva jasno definisana pola: dominium vladara i poredak društva

(ordo societatis kao zajednica individua)¹⁵. Ono što Ruvarac odreduje kao republikansko-teokratski vid vladavine ranomoderne Crne Gore, rastakaće se u nastajanju moderne države u različite oblike autokratije (vladika, knjaz, kralj) kao konstante crnogorske moderne političke kulture i primat nosilaca inokosnih funkcija u potonjem parlamentarnom sistemu vlasti. Pored demokratskog elementa genealogije političkog sistema, a u vezi sa egzekutivom kao elementom horizontalne podjele vlasti, važno je ukazati na dugotrajni teokratski oblik vladavine u političkoj povijesti Crne Gore, od ustanovljenja vladikata do knjaza Danila, uz izuzetak vladavine Šćepana Malog. Teokratski autoritarizmi i sinteza dviju vlasti (crkvene i svjetovne) u instituciji vladikata, ako slijedimo učenje istorijskog institucionalizma¹⁶, nužno su ostavili u nasljeđe pregnantni legitimitet crkvi kao društvenoj instituciji¹⁷.

U autoritarnom ključu tako je moguće tumačiti gotovo sve modernizacijske procese od kojih su mnogi *conditio sine qua non* ondašnjeg i savremenog konstitucionalizma i demokratije. Naime, i sekularizam i opštedruštvena modernizacija, prosvijećenost ali i rudimentarni oblici ustavnosti, te Ustav iz 1905. godine bili su dati, nametnuti, oktroisani. Klasična politička filosofija dakako nije kadra da razumije ovo posredovanje između *potestas* (suvereniteta) i građanski emancipovanog *societas* te kontraktualističku prirodu tog posredovanja. Metodički

---

¹⁵ Milan Matić, Milan Podunavac, *Politički sistem, teorije i principi*, FPN, Čigoja štampa, Beograd

¹⁶ Istoriski institucionalizam spade u krug novog institucionalizma. Cilj mu je da razumije institucionalni kontekst stvaranja i oblikovanja preferenci, ali i političko-istorijske faktore koji su uticali na strukturu i autoritet pojedinačnih institucija. v. Tom Ginsburg i Robert A. Kagan, eds, *Institutions & Public Law: Comparative Approaches*, New York: Peter Lang Publishing, 2005, p. 2.

¹⁷ Istraživanja o povjerenju građana u institucije u Crnoj Gori iz 2014. (CE-DEM) pokazuju da dominantna vjerska zajednica u Crnoj Gori, Srpska pravoslavna crkva, uživa veće povjerenje od Vlade, Predsjednika ali i Skupštine.

središnji pojmovi posredovanja: „civilno društvo“, „državni razlog“ i „ugovor“ ostaju bitne normativno-teorijske dileme savremenog crnogorskog političkog poretka.

Istorijska perspektiva mora posebno akcentovati važnost osnivačkog mita, kao svojvrsni narativ o tumačenju života jedne političke zajednice kroz imaginarni početak političkog, *ergo* istorijsko mjesto i vrijeme nastanka političke zajednice. Bez osnivačkih mitova ni jedna politička kultura, kao *animus* političke zajednice, nije dovršena, niti sama država može biti ideološki i sa stanovišta njenih pripadnika čvršće utemeljena. Karl Fridrih (...) ide daleko tvrdeći da je „otvoreno pitanje da li politička zajednica može da izgradi politički poredak, a da nije razvila ovaj osnovni mit.“¹⁸ Pitanje osnivačkog mita je konstantna tačka političke deliberacije koja oblikuje političke procese i uslovljava političke ishode u Crnoj Gori. Osnivački mit generiše tačke polarizacije i dovodi u pitanje opštedruštveni konsenzus kao polazište utemeljenog političkog poretka. Mit o Ivanbegovini (kao mit o državnoj samobitnosti) i kosovski mit (mit o obnovi Dušanovog carstva) dvije su različite ideološke i političke matrice koje su Petrovići reaktuelizovali u vremenu romantičarskog nacionalnog buđenja. Ova dva mita u osnovi su matrica polarizacije po kojima se i danas podvaja Crna Gora.

Dualnost političkog mita reflektuje se i na dihotomiju nacionalnog i državnog. Mit o Ivanbegovini je državotvorni mit, dok je kosovski mit primarno nacionalni mit. Izgradnja država i nacija na Balkanu specifična je jer se nacionalna samobitnost u multikulturalnim projektima Austro-Ugarske i Osmanskog carstva javlja prije ideje državnosti. Nacionalnost tako nije mogla biti politička, već nužno kulturna kategorija uz sve isključivosti koju

---

¹⁸ Milan Podunavac, *Politička kultura i politički odnosi*, FPN, Čigoja štampa, Beograd, 2008., 82

takav vid askriptivnog pripadanja podrazumijeva. Nacionalna država je, sljedstveno, zamišljana kao država jednog kulturnog entiteta.

Prednost nacionalnog nad državnim, može se smatrati uzrokom gubitka crnogorske nezavisnosti 1918., ali dobrom dijelom i njene obnove 2006. godine. Ipak, moguć iskorak crnogorske nacionalne države je upravo u građanskem i multikulturalnom profilu u kojem je ona oduvijek egzistirala, a koji od obnovljene državnosti stavlja u fundamente svog ustavnog identiteta. Normativne reperkusije ovih istorijski omeđenih procesa biće analizirane u posljednjem odjeljku.

Institucionalni izazovi

Istorijski činioци imaju dakako uticaj i na institucionalne aranžmane, kao neizostavni dio političkog sistema. Potonji istorijski okvir tranzicije, međutim, ključno je odredio institucionalni razvoj crnogorskog političkog sistema. Tranzicija je na ovom prostoru sinonim za raskorak između dva velika političko-ekonomskog modela¹⁹, al i dva sistema bezbjednosti, odnosu prema ljudskim pravima, demokratiji, vladavini prava. Zapravo, tranzicija je i akseološka, a ne samo političko-ekonomski promjena.

Tranzicioni politički sistemi su oni sistemi koji su na prelazu iz autoritarnog socijalističkog u demokratsko-liberalni sistem. Konsolidovanim političkim sistemom nazivamo sistem u kojem su demokratske institucije razvijene, predvidive, neosporive, odgovorne i koje su poduprte demokratskom političkom kulturom društva u nastajanju.

---

¹⁹ Pavle Jovanović, *Tranzicionizam: Refleksije o postkomunističkoj tranziciji*, Podgorica: CID, 2006. - Biblioteka Politea / CID, Podgorica, str. 19.

U okviru sheme s početka ove analize, koju uvodi moderni politički teorijski diskurs, uz sav redukcionizam koji ona podrazumijeva, a koji sferu političkog posmatra kroz prizmu građanstva (*societas*) i mehanizama političke moći upravljanja (*potestas*), tranziciju možemo odrediti kao složen sistem promjena koje treba da dovedu do demokratskog političkog sistema: a) decentralizacija i difuzija političke moći, balans između vladanja i upravljanja, efikasnost i istovremeno ograničenost državne vlasti; b) partijski i društveni pluralizam, slobodna kompeticija ideja i dobara, i najzad c) praktikovanje i sudska zaštita sloboda i prava čovjeka i građanina. Crna Gora u svakoj od navedenih normativnih ciljeva, koje teorija demokratizacije predviđa za države u tranziciji, ostvaruje rezultate i napredak, iako ne dinamikom koju bi željelo njen civilno društvo ili Brisel.

Darmanović u slučaju Crne Gore govori o dvijema tranzicijama²⁰: prva, koja je zapravo period zaustavljene tranzicije (1989-1996), u kojoj se jednopartijski sistem pretvorio u formalni multipartizam (hibridni semiautoritativni režim²¹) i druga (1996-2000), u kojoj se uspostvalja izborna demokratija, a koja se završava padom Miloševića kao eksterne prijetnje demokratskoj konsolidaciji. Paralelno sa političkom tranzicijom/tranzicijama dešavala se i ekonomска, čime se usložnjavala dimenzija građanstva i odnos prema političkom poretku kroz socijalnu prizmu. Tranziciju na ovom prostoru je karakterisao i građanski rat, pa se sa pravom može reći da je tranzicija bila ustvari prelaz iz neporetka u poredak. U cijelom spletu fluidnih promjena Crna Gora se referendumom odlučila za obnovu

---

²⁰ Srdjan Darmanovic, Montenegro: The Dilemmas of a Small Republic Journal of Democracy, Volume 14, Number 1, January 2003, pp. 145-153

²¹ Neki od alternativnih naziva za ovakav hibridni sistem su: ne-liberalna demokratija, kompetitivna poludemokratija, restriktivna semidemokratija, demokratura.

nezavisnosti. Ipak, za razliku od ostalih država na Balkanu, Crna Gora nijednom na izborima nije promijenila vlast, što njene kapacitete za demokratsku konsolidaciju čini dramatično upitnim. Iako je neposredno nakon referendumu političku arenu činio značajan broj aktera koji su dovodili u pitanje ishod referendumu i crnogorsku državnost, čini se da posljednji izbori govore o upostavljanju svojevrsnog konsenzusa o neu-pitnosti crnogorske nezavisnosti. Tako izbori i smjena vlasti koja ne bi dovela u pitanje okvir državnosti ostaju osnovno pitanje konsolidacije crnogorskog političkog sistema.

Institucionalno gledajući, a uzimajući u obzir regionalni kontekst, čini se da je moguće govoriti o konstelaciji političkih sistema – sazvježđu političkih poredaka koje karakteriše sličnost demokratske konsolidacije, spoljnopolitičke aspiracije i izazova tranzicije. Spoljnopolitička usmjerenost ka Evropskoj uniji, te pristupni pregovori sa Briselom garant su harmonizacije institucionalnih i zakonskih okvira daljeg razvoja političkog sistema.

Transparentnost političkog finansiranja, problem korupcije, arhitektonika sudske vlasti, garancija osnovnih prava i sloboda samo su neka od polja koja iziskuju institucionalne reforme. Po-red slobode i jednakosti, osnovno normativno pitanje svakako je pitanje pravde, tranzicione, post-konfliktne ali i „svakodnevne pravde“ kao temeljnog pitanja jednog poretka. Problemi se usložnjavaju kada su različiti aspekti tranzicije razilaze ili kada su u potpunoj (ili prividnoj) kontradikciji i mogu se artikulisati kroz tri praktičke dileme: demokratski vs. liberalni princip (dilema suvereniteta), pravna država vs. vladavina prava (dilema legitimite), liberalizacija tržišta vs. socijalna prava (dilema građanstva).

Demokratska konsolidacija trebalo bi da podrazumi-jeva najmanje dvije značajke. Prva je, da ponovimo opšte mjesto Huana Linca i Alfreda Stepana (...) koji pod pojmom

konsolidovane demokratije podrazumevaju: „situaciju u kojoj je, jednom riječju, demokratija postala jedina igra u gradu“. Druga bi bila, uspostaviti demokratske principe tako da oni ne narušavaju slobodu pojedinca, da se ne izvrgavaju u tiraniju većine (Mil). Demokratski princip treba osnažiti liberalnim principom koja kao dva lica boga Janusa čine neodvojive komponente suvereniteta²².

Pojmovi i prakse pravne države i vladavine prava imaju različito značenje i dolaze iz različitih političkih tradicija. Tradicija koncepta pravne države (*Rechtsstaat*) vezuje se za njemačku pravnu nauku, i po svojoj prirodi je etatistička. Koncept vladavina prava engleskog je porijekla, a srž nalazi u „pojmu konstитucionalizma, kao teorije i prakse vlasti ograničene pravom (*rule or supremacy of law*)“²³ Crna Gora ima zadatak da u predstojećem periodu ojača pravnu državu i istovremeno ograničai njenu moć vladavinom prava. Ovaj paradoks prepoznaće se u svim zemljama demokratske konsolidacije.

Treća dilema odnosi se na različite dimenzije građanstva. Dok liberalizacija tržišta kao važna dimenzija kopenhaških kriterija (politički, ekonomski, pravni) zahtjeva povlačenje države iz osnovnih makroekonomskih procesa društvene reprodukcije, socijalna država i država blagostanja podrazumijevaju niz

---

²² „Suverenitet pripada građanima, svima ponaosob i svima kao jednom aktivnom političkom entitetu. Već tu naslućujemo unutrašnju suprotstavljenost (ili dijalektiku) principa suverenosti koji je između liberalizma i republikanizma, ljudskih prava i demokratije, pojedinca i zajednice. Kako Habermas objašnjava svojom tezom o suporijeklu (co-originality) ljudskih prava i demokratske suverenosti: oba nastaju konstituisanjem osnovnih principa jedne političke zajednice, jedno uslovljava drugo, dijalektički se prožima i bez drugog ne postoji.“ Zenović, Predrag, „Kad prestane strah počinje sloboda“, Matica, br. 67, Podgorica 2016, 96

²³ v. Ljubomir Tadić, Metamorfoze pravne države, u *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991.

naslijedjenih institucija, koje u svojoj svrshodnosti i legitimnosti²⁴ treba prilagoditi ciljevima tranzicije.

Institucionalni izazovi su primarno u adekvatnoj recepciji zapadno-evropskih institucionalnih okvira, zakonskih formulacija i rješenja, ali i u iscrpnoj komparativnoj analizi institucionalnih reformi zemalja koje su otišle dalje u konsolidaciji demokratije od Crne Gore. Teorijski gledano, i tu bi pouke istorijskog institucionalizma bile od pomoći. Naime, različitost istorijsko-političkog konteksta u koji se situiraju institucije određuje i njihovu efikasnost, preferencije i djelanje subjekata prema njima. Zato je važno osnažiti deliberativne procese koji bi vodili ka modifikaciji preuzetih zakonskih i institucionalnih rješenja, a istovremeno dali legitimnost novom institucionalnom aranžmanu. Uloga egzekutive bi u tom procesu bila svakako da taj proces učini efikasnijim i bržim.

Normativne perspektive

Nakon istorijsko-institucionalne analize, uz sva prepletanja ovih dviju dimenzija, važno je ukazati na važne normativne perspektive crnogorskog političkog sistema. Naime, postoje važne determinante političke kulture i tradicije koje određuju sistem, a koje nisu nužno dio postojećih institucionalnih aranžmana.

Ustavni identitet Crne Gore profilisao se Ustavom iz 2007. koji je i sam refleksija vanustavnih obilježja crnogorskog društva. *Osnovnim odredbama u članu 1* data je ustavnom definicija

---

²⁴ Zanimljivo je da, kako pokazuju istraživanja, jedine institucije koji uživaju veće povjerenje od crkve jesu tekovine i dva temeljna stuba države blagostanja socijalističkog sistema: obrazovanje i zdravstvo. v. <http://www.cedem.me/me/programi/istraivanja-javnog-mnjenja/politikojavno-mnjenje/summary/29-politicko-javno-mnjenje/821-istraivanje-javno-gmnjenja-crne-gore-o-nato-integracijama>

države Crne Gore koja glasi: „Država Crna Gora je nezavisna i suverena država republikanskog oblika vladavine“, „gradanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava“. Iako se u preambuli naglašava multikulturalni karakter Crne Gore, ustavotvorac se odlučio za građanski koncept, koji svakom građaninu u državi Crnoj Gori daje jednaka prava i slobode, kao i jednaku pravnu zaštitu nezavisno od nacionalnih, vjerskih i drugih osobenosti čineći ga nosiocem suvereniteta. Princip građanstva je konstitutivni element demokratskog političkog poretka, koji se suprotstavlja principu kolektiviteta. Građanska koncepcija države i društveni multikulturalizam, međutim, ne predstavljaju nužno kontradikciju, posebno ako se uzme u obzir činjenica da se Crna Gora dosta uspješno koristi modelima politike priznanja, i uprkos etničkoj distanci između određenih etničkih grupa na koju ukazuju društvena istraživanja, ona uspijeva da legitimiše politički poredak i obezbijedi neophodnu političku lojalnost. Afirmativna akcija za pripadnike albanske, bošnjačke i hrvatske etničke zajednice u vidu nižeg izbornog praga jedna je od korektivnih mehanizama politike multikulturalizma kojom se odstupa od građanskog liberalnog egalitarizma.

Ipak, crnogorsko društvo je polarizovano, pa se u istorijskom presjeku perioda tranzicije lako mogu uočiti tačke polarizacije koje govore o liniji podijeljenosti (rascjepu) koju karakteriše konstantnost. Dakle, nije u pitanju splet rascjepa koji se u zavisnosti od važnih momenata opredjeljenja za političku zajednicu mijenjaju, već o konstantnoj i sporo promjenljivoj polarizaciji. Pun smisao ove polarizacije ogleda se u ključnim tačkama koje su opredjeljujuće za politički sistem. Pored toga, nerijetko se ovoj polarizaciji pripisuje nacionalno obilježje, pa se ova dva pola određuju kao prosrpski i procrnogorski. Međutim, u pitanju je složenija političko-ideološka matrica, a takav pristup ovom rascjepu daje bolji eksplanatorni model od nacionalnog.

Polarizovanost unutar crnogorskog društva generiše jedan specifičan vid *političkog*. Ključno političko teorijsko pitanje za budućnost crnogorske državnosti je odnos prema politici i političkom. Koncept političkog u Crnoj Gori ne može se bolje objasniti nego mišlju Karla Šmita²⁵. I za Šmita koncept države podrazumijeva koncept političkog, koji je baziran na osnovnoj dihotomiji prijatelj – neprijatelj. Zajednica ima svoje postojanje prije svog pravnog okvira dok god postoji svijest o zajedničkom identitetu dovoljno jakom da motiviše svoje članove da se bore i daju život za zajednicu. Političko je, dakle, polje egzistencijalne borbe. Svako liberalno razvodnjavanje ove podjele, smatra Šmit, kroz afirmaciju individualnih sloboda, dovodi u pitanje cijeli poredak²⁶. Ovakav binarni i isključujući koncept političkog bio je višestruko poguban za Crnu Goru i danas je nesumnjivo najznačajnija prepreka utemeljenju ustavnog poretku i procesu demokratizacije.

U teoriji je odnos državnog i nacionalnog prisutan u različitim formulacijama. Majneke je 1908. prvi napravio razliku između *Staatnation* i *Kulturnation*; Antoni Smit razlikuje *gradički* i *etnički* pojam nacije; Erik Hobsbaum govori o *revolucionarno-demokratskom* i *nacionalističkom* poimanju nacije; a često se govori o dva modela nacije: *francuskom* i *njemačkom*. „Ako je revolucionarna i republikanska ideja nacionaliteta u Francuskoj zadobila ujedinjavajuća, univerzalistička, racionalistička, asimilatorska i politička obilježja, njemačka tradicija

---

²⁵ Šmitijanska koncepcija poretna i suverenosti ne uklapa se u normativnu shemu koju ovdje zastupaju autori. U svom eseju *Politička teologija* (1922) Šmit zanimljivo definiše suverena, kao onog ko odlučuje o stanju vanrednosti (izuzetka) u odnosu na postojeću ustavnu i zakonsku shemu u momentima od javnog interesa. Suveren ukida, dakle, pravni poredak i tako manifestuje svoju suverenost.

²⁶ v. Carl Schmitt, „Pojam političkog“, u *Politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2007.

je iznjedrila drugi tip nacionaliteta: partikularistički, organski, isključiv i nepolitički. Sažeto, njemačka ideja nacije, ishodišno, niti je politička niti povezana sa apstraktnom idejom građanstva. Ova nepolitička i prepolitička ideja nacionaliteta nije razumijevana kao nosilac univerzalnih vrijednosti, već je kao jedna organska, kulturna, lingvistička i rasna zajednica, kao osobena i neponovljiva narodna zajednica (*Volkmensschaft*) ili kao zajednica usuda (*Schichalgemeinschaft*). Dosledno izvedena, ova ideja kaže: nacionalitet je oblikovan formama etnokulturalnog ujedinjavanja, koji zakonito traži svoj izraz u političkom jedinstvu države. Kako to ističe u svojoj studiji Franc Nojman, za razliku od Francuske, njemački razvoj nikada nije naglašavao nacionalni suverenitet, pa otuda, koncept političke nacije nikada nije ni bio prihvaćen u Njemačkoj... Mada insistira na državi, ovo romantičarsko razumijevanje nacionaliteta je dominantno etnokulturalno. *Volkgeist* je konstitutivan, država je prosta ekspresija nacionaliteta.²⁷ Ne može se prenebregnuti činjenica da je crnogorski identitet ipak ostao nešto inkluzivniji od drugih balkanskih nacionalnih identiteta. Međutim pitanje da li je taj identitet dovoljno inkluzivan da se preklapa sa konceptom građanstva.

Nacionalno i državno, posebno u Balkanskom kontekstu, imaju specifičnu dijalektiku. Nacionalno je u isto vrijeme i istorijska okosnica državotvornog, izvor patriotske lojalnosti²⁸, ali i vankonstitucionalni element koji može da dovede u pitanje same temelje liberalno demokratskog poretka. Fridrik Majneke ukazuje na dva ključna obrasca formiranja modernih država u Evropi: *nacionalizacija države* – već postojeće teritorijalne države rekonstituišu se u države-nacije i *etatizacija nacija* – anticipiraju nacionalnu svijest širi propaganda koja zacrtava pozicije koje

---

²⁷ Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredek politike*, Fakultet političkih nauka u Čigoja štampa, Beograd, 2001, pp. 82-83.

²⁸ v. David Miller, *On Nationality*, Oxford: Oxford University Press, 1995

vode ka formiranju nacionalnih država.²⁹ Čini se da se ova procesa dopunjaju u nastupu kulturnih i političkih elita i da su državni, ustavni, politički identitet nedovoljno formirani, što usporava razvojne procese demokratskog političkog sistema.

Premda se teza o validnosti liberalnog nacionalizma javlja kao nova koncepcija nacionalnog, čini nam se da ona obesmislijava modernu državu kao normativni okvir u okviru kojeg komuniciraju različiti, nekad suprotstavljeni svjetonazori. Građanska država danas nesumnjivo predstavlja provjeroeno održivi okvir demokratije i vladavine prava. Izazov za Crnu Goru je da istorijski kratko vrijeme od svoje međunarodno priznate nezavisnosti do evropskih integracija iskoristi kako bi svom ustavnom identitetu dala jačinu i trajnost. „Ustavni identitet tiče se unutrašnje organizacije poretka i osnova njegove legitimacije. Složenost međuetničkih i međureligijskih odnosa u post-konfliktnom društvu nameće pitanje najbolje konstitucionalizacije – ustavotvorstva shvaćenog u najširem smislu, kao traganje za vrjednosnom matricom cijelog poretka. Ideološka razjedinjenost, kulturna različitost, novi društveni pokreti i nevidljive manjine izazov su za legitimitet političkog sistema i stabilnost zajednice“³⁰. Građanski osmišljena nacionalna država je tako aksiološka zajednica okupljena oko vrijednosti i principa.“³¹

---

²⁹ Podunavac Milan, „Rekonstitucija moderne države i nacije“, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, br. 19, CANU, 2008., p. 143.

³⁰ Razlike i različitost su fundamentalne osobine složenih poredaka. Koncept države i ustavnosti računa na različitost kao osnovnu društvenu premisu. „U uslovima slobode, različitost pojedinaca je neumitna. Država nastaje u pluralitetu sukobljenih interesa, svjetonazora i vidova života. Različitost nosilaca interesa i samih interesa uslovila je postojanje zajedničke tačke djelanja kako bi osnovne društvene funkcije bile ostvarene. Moderna Crna Gora nastala je u prevladavanju plemenskih nesuglasica, kroz Opšti crnogorski zbor, sudove i zakonike, vlastičanske anateme.“ Zenović, ibid. 94

³¹ Predrag Zenović, „Crnogorski identitet pred evropskim izazovima“, časopis Matice crnogorske, br. 59, 2014

Heterogena društvenost balkanskih naroda, partikularne koncepције dobrog života, sveobuhvatni svjetonazori nacionalnih, religijskih i ideooloških etika izazov su za utemeljenje jednog ustavno-pravnog poretku i njegovu legitimnost. Država mora svoju legitimnost da opravlja opštošću interesa i neutralnošću u odnosu na partikularne koncepte dobra. Ova republikansko-liberalna koncepcija ustavnog identiteta Crne Gore ključna je dimenzija razvoja političkog sistema Crne Gore od referendumu o nezavisnosti do danas. Crna Gora je deset godina nakon svoje nezavisnosti: *nedovršena država*³², a to se najviše ogleda u činjenici da pravna država i njene institucije nijesu uspostavile svoje autonomno djelovanje, koje bi bilo neuslovljeno partikularnim interesima pojedinaca i grupa. Država, građanstvo, društveni pakt su kategorije koju nužno podrazumijevaju univerzalnost kao svoj normativni ideal.

Osnivački mitovi svoju materijalizaciju u modernim političkim porecima pronalaze u osnivačkim ustavima. Osnivački ustavi su savremeni odraz genealogije osnivačkog mita jedne zajednice. Konkurišući osnivački mitovi nude različite konceptualizacije konstitucionalne moći u osnivačkim ustavima. „Ustavi su nakon urušavanja „staroga režima“ osnovna osa normativne integracije novih poredaka. Novi se poredak u osnovi legitimizira kroz novo razumevanje položaja čoveka, odnos građana i države

---

³² Pojam nedovršene države u kaleidoskop ovdašnje političke misli uvodi Zoran Đindić. U istoimenom djelu, Đindić o Jugoslaviji govori kao nedovršenoj državi „U vakuumu koji se širi iza komunističkog pojma (ili tačnije: ne-pojava) državnosti izraslo je raznovrsno bilje, koje je nedostatak pretpostavki za život pretvorilo u vlastitu pretpostavku za život.“ (Đindić, Zoran Jugoslavija kao nedovršena država, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada (1988), str. 19, 21) Isti pojam upotrebljava Nenad Dimitrijević za Miloševićevu i post petooktobarsu Srbiju, uz istu dijagnozu. Dimitrijević, Nenad, „Srbija kao nedovršena država“, Peščanik, <http://pescanik.net/srbija-kao-nedovrsena-drzava/>

i novo razumevanje slobode"³³. Ergo, druga tranzicija kroz koju prolazi Crna Gora od momenta obnovljenje državnosti ima za cilj ne samo da odstupi od starog poretka, nego da uspostavi novi i osigura njegovu političku reprodukciju. Ustav, kao srž uspostavljanja novog poretka političke zajednice ima trojaku uslovljenost: da bude efikasan, pa se od njega očekuje da uspostavi koherentan i stabilan okvir za reprodukciju političke moći, da je legitiman, dakle da inkorporira skup civilnih i političkih prava, kao i mehanizme koji treba da osiguraju demokratski i javni karakter političkih procesa i konačno, da bude usidren u liberalnim vrijednostima konstitucionalizma i konstitucionalne kulture³⁴.

Konstitutivna moć je sama politička (djelatna) suština ustavotvorstva. Ustav nominuje one u čijim je rukama politička moć, ali i samo donošenje ustava je već emanacija političke, dakako, konstitutivne moći. Crnogorski ustav iz 2007. godine jasno naznačava da je suverenost, kao najviša vlast, podarena građaninu. Ipak, nerijetko konstitutivna moć stavi u sijenu konstitutivni identitet, pa je tako moguće da nacija, što je slučaj sa velikim brojem postkomunističkih društava, kao izvanustavni nosilac konstitutivne moći ima *de facto* prednost nad građanski koncipiranim ustavnim identitetom. Nacija se u nas valja razumjeti u već spomenutom njemačkom konceptu „zakašnjele nacije“ (Plesner) kao nepolitičke i transpolitičke³⁵. Specifičnost postkomunističkih društava ogleda se u razlici koju Ivan Prpić pravi između dviju konstitucionalnih konstellacija: evropske i komunističke. Zadatak postkomunističkih društava je za njega pokušaj nadoknadivanja zaostajanja za modernom evropskom nacionalnom državom. Ključno zaostajanje je u temeljnem pitanju političkog poretka, koji smo

---

³³ Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, Političke perspektive, FPN, FPZ, Beograd, Zagreb, 2016, 20

³⁴ v. ibid.

³⁵ Podunavac, ibid.

i mi ovdje izdvojili kao ključni izazov crnogorskog političkog sistema: legitimnost. Za komunistički poredak država je bila tek „fasada“, društvo nije bilo etatističko jer država i nije bila suverena, suverenost i legitimacija poretka pripadali su „komunističkoj zajednici“, ergo partiji³⁶.

Ustavnost³⁷ je, kako ispravno zaključuje Rozenfeld, refleks pluralnosti, individualne i komunalne. Crnogorska ustavnost u generisanju svog legitimacijskog kapaciteta mora da se utemelji na novom društvenom ugovoru, kao vidu političkog okvira, u kojem se iznova utemeljuje politička zajednica i jaz polarizacije prenosi u institucionalne okvire. Time bi politički sistem bio osnažen novim temeljom političkog poretka, kao osnovom stabilnosti i revitalizovanog legitimiteta. Novi društveni ugovor mora osnažiti liberalno-demokratske kapacitete građanske države i ustavno načelo građanske države kao antipoda nacionalnog, ideoološkog i partijskog partikularizma. Premda bi ova kva konstrukcija crnogorskog ustavnog identiteta bila ujedno i odstupanje od dominantne niti genealogije izgradnje države i nacije, te regionalne konstelacije ustavnih poredaka, upravo ova formula sažima najsnažniji potencijal za stvaranje stabilnog i pravednog političkog sistema.

---

³⁶ v. Podunavac, *ibid.*, Ivan Prpić, „Krisa legitimnosti komunističkih poredaka“, *Politička misao*, XXVIII, 1997

³⁷ O važnosti „ustavnog momenta“ u političkoj povijesti centralnih i istočnoevropskih društava u tranziciji ka novom poretku Podunavac navodi sljedeće: „U temelju ovih revolucija, kako to potvrđuje politička i konstitucionalna dinamika ovih društava, nije bilo utemeljenje novih socijalnih, ekonomskih i kulturnih poredaka; osnovna aspiracija „liberalnih revolucija“ istočne i centralne Evrope bila je utemeljenje novih konstitucionalnih poredaka (Ackerman 1998). Konstitucionalizam se vraća redu vodećih pojmoveva političke teorije. Rekonstitucija postkomunističkih društava, kako to upućuje Holmes (Holmes), počinje od krova, od ustava (Holmes 1999).“ Podunavac, *ibid.* 20

Gdje prestaje strah, tu počinje sloboda

*Država po sebi i za sebe je običajna
cjelina, ozbiljenje slobode, aapsolutna
svrha umu je da sloboda bude zbiljska.*

Hegel, Osnovne crte filozofije prava

*Država je stvorena za čovjeka
a ne čovjek za državu.*

Ajnštajn

Obnovom nezavisnosti građani Crne Gore odlučili su se za prvi princip sveukupne političke povijesti Zapada: suverenitet³⁸. Suverenitet je karakter države kao političke zajednice, koji se pokazuje i na unutrašnjem i na spoljašnjem planu: unutrašnji kao sloboda naroda da autonomno odlučuje o političkim stvarima, spoljašnji kao brana od bilo kojeg vida neodobrenog miješanja od strane drugih država ili međunarodnih organizacija. Vestfalskim mirom (1648.) uspostavljeni su temelji međunarodnog poretka kakav poznajemo danas, a principe ovog mira Crna Gora nije formalno uživala sve do 1878. kada su joj na Berlinskom kongresu³⁹ velike sile

---

³⁸ U svom djelu Šest knjiga o republici Žan Boden je po prvi put upotrijebio pojam suvereniteta, izведенog iz tradicionalnih ideja prevlašća (maiestas, potestas, imperium) kao osnovnog svojstva države. Suverenitet je za Bodena nedjeljiv, neprenosiv, jedinstven i predstavlja najviša vlast u državi. Hobs je otpočeo proces sekularizacije suverenosti (Simon Gojar-Fabr), koja je po njemu ljudska tvorevina ugovornog porijekla i kao takvu je, dakle, moguće ograničiti.

³⁹ I prije Berlinskog kongresa, graničnom demarkacijom i drugim međudržavnim sporazumima, Crna Gora je, za razliku od Rumunije i Srbije, de facto bila priznata od strane velikih sila. Berlinskim kongresom priznale su je i Otomanska imperija i Engleska.

priznale članstvo u svjetskoj porodici država. Iсторијска не-правда утврђене државотворне и националне идеје у времену када се Wilsonovi принципи самоопредељења уградију у модерни европски пројекат, исправљаће се настаником демократски и федерално уредене социјалистичке заједнице и коначно исправити 2006. године демократском референдумском одлу-ком о обнови суверености.

Vrijeme обновљене црногорске држavnosti, равно време-ну опсаде славне Троје или лутања Одисеја након истог рата, обилježilo je mnogo догаđaja i promjena. U ovom radu oni se analiziraju kroz prizmu određene методолошке матрице. Методолошки најразборитија прizma razumijevanja deset godina crnogorske nezavisnosti mora uzeti u obzir dilemu strukture i subjekta, objektivnih i subjektivnih феномена (mjerljivih i kvalitativnih), te različitost pristupa: od istorijskog instituci-онализма, социјалног конструктивизма, теорија демократске кonsolidације и друго.

Prvi dio promišlja однос државе и друштва као две основне категорије друштвености. У другом дијелу есеј се бави трима paradigmama promišljanja друштвености: културна, национална и политичка социјално konstruisana dimenzija друштвености анализирane su u svojoj međuslovljenosti i suprotstavljenosti. Najзад, u trećem dijelu se analizira аналитичка и eksplanatorna категорија објекти kategorija i свих трију sfera друштвености која чини овдашњу политичку културу - strah.

Dvije kategorije društvenog: država i građansko društvo

No princip posebnosti, upravo time što se on za sebe razvija do totaliteta, prelazi u općenitost, pa ima samo u njoj svoju istinu i pravo svoje pozitivne zbiljnosti.

Hegel

Za Aristotela čovjek je *zoon politikon*, biće političke zajednice. Čovjek vođen svojom društvenošću, upućenošću na druge, stvara okvire političke zajednice koju mi danas najčešće vidiemo u formi nacionalne države. Ako su sofisti bili ti koji su prvi osvijestili značaj društvenosti za filosofsko promišljanje, onda je Aristotel taj koji je politiku, drugačije od Platona, utemeljio na empirijskom i praktičkom. Društvenost i političko, ali i sam koncept slobode, za stare Grke su bili jedno. Moderno društvo, shodno čovjeku novog vremena, razdvaja državu i društvo kao dvije kategorije utemeljene na različitim organizacionim principima, ali i otvara prostore slobode u polisu nepoznate. Crna Gora je deset godina nakon svoje nezavisnosti *nedovršena država*⁴⁰, a njeno civilno društvo *nepotpuno*.

Nedovršena država se ogleda u činjenici da pravna država i njene institucije nijesu uspostavile svoje autonomno djelovanje, koje bi bilo neuslovljeno niti partikularnim interesima pojedinača i grupe niti diktatom međunarodne zajednice. Prvo, jer država

---

⁴⁰ Pojam nedovršene države u kaleidoskop ovdašnje političke misli uvodi Zoran Đindić. U istoimenom djelu, Đindić o Jugoslaviji govori kao nedovršenoj državi „U vakuumu koji se širi iza komunističkog pojma (ili tačnije: ne-pojma) državnosti izraslo je raznovrsno bilje, koje je nedostatak pretpostavki za život pretvorilo u vlastitu pretpostavku za život.“ (Đindić, Zoran Jugoslavija kao nedovršena država, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada (1988), str. 19, 21) Isti pojam upotrebljava Nenad Dimitrijević za Miloševićevu i post petooktobarsku Srbiju, uz istu dijagnozu. Dimitrijević, Nenad, „Srbija kao nedovršena država“, Peščanik, <http://pescanik.net/srbija-kao-nedovrsena-drzava/>

mora pripadati svima i njena neutralnost i nezavisnost od bilo kakvog partikulariteta suština je njenog pojma. Drugo, jer institucije i demokratski proces moraju imati legitimitet onih nad kojima one vrše vlast, a ne međunarodnih organizacija ili drugih država⁴¹.

U čemu je suština države, koje je njen počelo, u čemu je njena svrha? Složen odnos države i društva s jedne strane, i normativnih principa s druge, oko kojih se oni organizuju vidi se u svim dimenzijama države. Državu možemo tumačiti kroz četiri dimenzije: materijalnu, institucionalnu, djelatnu i princip svrhovitosti⁴². Ideja je da objasnimo od čega se sastoje društveni odnosi unutar jedne države, koji institucionalni okvir je za to potreban, ko je nosilac promjena i glavni akter i konačno, čemu se teži stvaranjem države.

Materijalno se odnosi na prirodne resurse, proizvodnu strukturu, demografiju i sve čime države danas sebi garantuju samodovoljnost⁴³. Odnos države i društva u ovom slučaju je kompleksan: mi smo i dalje materijalno društvo koje nedovoljno cijeni post-materijalne vrijednosti i prednost daje novcu, kapitalu. Zato je opstanak crnogorske ekološke države (vode, zemlje i vazduha) danas pod hipotekom naše gramzivosti i pohlepe. Takođe, društvo i država koje se sve vise oslanjaju na sektor usluga ne vodeći računa o realnoj ekonomiji mogli bi lako da dovedu u pitanje svoj opstanak.

---

⁴¹ Međunarodni odnosi su nesumnjivo obilježeni razmjenom i pozajmljivanjem dobrih liberalnih i demokratskih praksi i podsticaj međunarodne organizacije posebno u post-konfliktnim društвima ne treba doživljavati kao narušavanje nepovrijedivosti suvereniteta. Posebno mjesto valja ostaviti Evropskoj uniji koja svojim politikama uslovljavanja legitimno preispituje spremnost države za članstvo u uređenom naddržavnom pravnom poretku.

⁴² Ova podjela umnogome inspirisana je Aristotelovom teorijom uzroka i autor je u ovom kontekstu smatra primijerenom za cjelovit pristup pojmu savremene države i njene suštine.

⁴³ Država je, za markstističku teoriju, društvena kategorija nastala na određenom stepenu razvoja proizvodnih snaga i društvene podele rada.

Institucionalni poredak takođe govori o odnosu države i društva. Institucije su forma, perpetuirane matrice koje garantuju protok sveopšte društvenosti. Institucije nisu zaživjele u Crnoj Gori: ne samo inokosni već i kolektivni državni organi i institucije obilježeni su kultom ličnosti. Institucije moraju funkcioni sati van partijskih i ličnih okvira. Institucije su generator jednog poretku i garant njegovog opstanka. „Bracka“ i ortačka politika, korupcija i nepotizam pokazatelji su nezrelosti društva i obez vrđenja institucija kao temelja pravne države.

Akteri su ključni element državnog razvoja. Prosta je i velika mudrost s početka da je država stvorena za čovjeka, a ne čovjek za državu. Akteri su političke partije, državni službenici, vjerske ustanove, organizacije civilnog društva i svi građani Crne Gore. No iz nastupa političkih partija i državnih službenika uočava se da akteri još nijesu dorasli izazovima sa kojima se suočava jedna moderna demokratska država. Etika odgovornosti umjesto etike namjera, koje čovjek koji djela praktički u javnom prostoru mora da snosi za svoje riječi i djela.⁴⁴ Od akademika i poslanika, partijskih poslenika, do učesnika skupova i manifestacija, svi smo odgovorni za izgovorenu riječ i učinjeno djelo te posljedice koje iz njih proizlaze.

Konačno, država se odlikuje svojim normativnim usmjerenjem kao važnim elementom ustavnog i političkog identiteta. Tu leži odgovor na pitanje koja je svrha države, čemu ona

---

⁴⁴ „Mora nam biti jasno da svoj etički orijentirano djelovanje može stajati pod dvije međusobno temeljno različite, nerješivo suprotstavljene maksime: ono može biti orijentirano prema «etici uvjerenja» ili «etici odgovornosti. Time nije rečeno daje etika uvjerenja identična neodgovornosti, a etika odgovornosti nepostojanju uvjerenja. O tome naravno nema ni govora. No poput ponora je velika suprotnost koja dijeli djelovanje prema maksimi etike uvjerenja. Ili religiozno rečeno: ‘Kršćanin postupa ispravno, a uspjeh prepusta Bogu’ ili djelovanje prema maksimi etike odgovornosti: to da čovjek za (predvidive) posljedice svoga djelovanja mora sam odgovarati.“ (Maks Weber, Politika kao poziv, Jasenski i Turk, 2013, 205.)

treba da služi? Država je, ergo, taj domet političkog, svojevrsna pretpostavka *građanstva* i ključnih ideala društvenosti: *slobode, jednakosti i pravde*.

Cijela prirodnopravna ljudskopravaška filosofija ostaje nijema pred prostim nalazom Hane Arent: *građanstvo* kao privatno-javna veza pojedinca i države garant je svih njegovih prava, bez građanstva njegovo mišljenje nema značaj a radnje učinkovitost⁴⁵. Arent govorи o postojanju *prava da se ima pravo*, a to pravo je ništa drugo do građanstvo, pripadanje državi i poretku. Država je okvir u kome su prava i slobode mogući. Premdа bi anarhističke i libertarijanske teorije imale primjedbu, istorijsko iskustvo ne pokazuje boljeg garanta građanskih prava od nacionalne države. Suverenost i državotvornost je esencija ostvarenja ljudskih prava. Ovo pravo Crna Gora danas negira velikom broju izbjeglih i raseljenih lica za koja su se u međuvremenu stekli pravni i suštinski uslovi za prijem u državljanstvo. Crnogorski Vračani čekali su više od dvadeset godina da država prizna njihov status građana. Istovremeno građanstvo, tu najveću čast antičkih vremena država arbitrarno dodjeljuje kroz svojevrsna ekonomska državljanstva.

Nacionalna *sloboda* mora voditi ka republikanskoj slobodi građanina, a ova potonja ka neslućenim prostorima slobode kao sveukupnosti čovjekovog bića. Za Kanta, sloboda je poput besmrtnosti i Boga, antinomija uma, osnovno metafizičko i egzistencijalno pitanje. Na tom tragu liberali će slobodu vidjeti kao osnovni princip života. Liberalni principi slobode osvojili su stranice knjiga mnogo prije nego što je pojedinac, na krilima ljudskopravaške ideje i novog poretku, osvojio prostore savremenog međunarodnog prava. U političkoj povijesti Crne Gore stoje samo velike ideje i ideologije, metapriče i mitski diskursi.

---

⁴⁵ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego, New York, London, Harcourt, 1968, 296

Šta je sa cijelim kosmosom mikrokosmosa, čovjeka koji brani svijet i život od kolonizacije moći i novca (Habermas)? Sloboda nije samo sloboda u okvirima nacije, sloboda je skoro beskrajno polje čovjekovog djelanja ograničeno samo jednako skoro beskrajnim poljem drugih ljudi. Ustav je povela slobode, u njoj čovjek u ostvaruje svoje priznanje kao jednak i slobodan. Uostalom, suverenost možemo razumjeti i kao polje slobode svakog građanina i građanke da, oslobađajući se stega države i drugih pojedinaca, ostvari svoju koncepciju dobrog života.

Jednakost je mijenjala diskursno značenje u nas. Najčešće, ona se shvatala kao imovinska jednakost. Ta definicija ustoličena je socijalizmom i njegovo socijalnom uravnivošću. Francuski *égalité* je u stočarsko-agrarnom feudalnom društvu koje je ušlo u modernitet dobilo samo jedno značenje. No, nama je ipak važnija *isonomia*- jednakost pred zakonom, taj ideal antičkog građanina. Dakako ne Spartanca, ali svakako Atinjanina. Jednakost imovine i kolektivizam opasni su po slobodu, znali su to Atinjani prije Loka i Fridmana. Dakle, jednakosti pred zakonom, bez obzira koju funkciju obavljali, u kojoj partiji bili ili kojeg imovinskog stanja bili. Siromašno društvo kakvo je crnogorsko prirodno ima lijeva skretanja, ali u uslovima nepostojanja pravne države ona lako mogu postati po državu pogubna. Zato slobodu i jednakost pred zakonom treba staviti ispred egalitarnih težnji koje prosto nijesu u prirodi čovjeka. Kako bi se taj liberalni san ostvario ne smije se sa praktičkog uma smetnuti najbožanskija vrlina društvenog poretka: *pravda*.

U svom kapitalnom djelu *Teorija pravde* Džon Rols obrazlaže da pravda predstavlja svojevrsno ukrštanje nekad oprečnih ideala slobode i jednakosti. Liberalnim principima dao je prednost u odnosu na egalitarne, ali je ipak držao da nejednake ekonomiske politike kojima se raspodjeljuje višak dobara moraju biti takve da donose najviše onima na najnižoj društvenoj ljestvici. Tranziciono crnogorsko društvo je po Rolsovim kriterijumima

duboko nepravedno: u prvobitnoj akumulaciji kapitala oteta društvena svojina dala je jednoj manjini prednost, država pomaze banke i investitore, oni na ivici siromaštva su neprevodivi na neoliberalnu računicu.

Palimpsest nepravde u Crnoj Gori je složeniji: u povijesnim slojevima ispisanim zločinima prošlosti ispisuju se i nepočinstva današnjih⁴⁶. Tranziciona pravda postavljaće i dalje pred nama „nerazrješiva“ pitanja prošlosti i politici redistribucije parira politikom priznanja određenih društvenih grupa.

Za Platona je pravda osnovna društvena vrijednost, utemeljiti državu na nepravdi je pogubno. Odnos prema vodi, zemlji i vazduhu, gluvoća za alternativne izvore energije i problem otpada u Crnoj Gori nagovještavaju i nepravdu prema generacijama koje dolaze. Ako smo i suvereni da o ovom parčetu zemlje odlučujemo kako nam milo, lišava li nas to svake odgovornosti da životnu sredinu u kojoj se čovjek može zdravo i stvaralački razvijati sačuvati za potomke makar dijelom kako su nam je ostavili preci? Međugeneracijska pravda je još jedna neosviješćena kategorija u svjetonazoru crnogorskog građanina koju svijet već uveliko promišlja.

Kako posložiti osnovne normativne koordinate države? Šta državi i njenim građanima daje sigurnost? Zakoni. Ruso je rekao da u promišljanju društvenosti treba uzeti čovjeka kakav jeste, a zakone kakvi mogu da budu. Najviša tekovina države jeste pravna država u vidu vladavine prava i sistema institucija koji toj tekovini mogu obezbijediti postojanost i trajnost. Platon je zakonima dao primat uvidjevši da su i najbolji među najboljima skloni kvarenju. Pravo kao neutralni medijum komunikacije mora biti garant funkcionisanja cijelog sistema. Umjesto nacija,

---

⁴⁶ Prema podacima iz 2009. godine UNDPA: u Crnoj Gori oko 11 odsto stanovništva živi ispod granice siromaštva. To znači da dnevno troše manje od jednog dolara. Deset odsto najbogatijih troši 18 puta više od deset odsto naјsiromašnijih, pokazuje nalaz UNDP-a.

etniciteta ili bilo kojeg drugog partikularnog kulturnog obrasca u središte patriotske lojalnosti treba postaviti osnovne principe pravne države i pravila na kojima se ona zasniva.

U crnogorskom kontekstu praviti analitičku razliku između kategorija države i društva važno je kako se problemi utemeljeni u ovim kategorijama ne bi pogrešno definisali i razumjeli. Civilno društvo u Crnoj Gori razvija se po svojim principima i nekada je slabljenje države uslovjavalo njegovo jačanje i obrnutu. Pogubna i rušilačka ratna nacionalistička politika države iz devedesetih godina stvarala je u Crnoj Gori antiratne građanske pokrete kao nukleusa iz kojeg se kasnije razvijala složena mreža nevladinih organizacija.

U uslovima slobode, različitost pojedinaca je neumitna. Država nastaje u pluralitetu sukobljenih interesa, svjetonazora i vidova života. Različitost nosilaca interesa i samih interesa uslovila je postojanje zajedničke tačke djelanja kako bi osnovne društvene funkcije bile ostvarene. Moderna Crna Gora nastala je u prevladavanju plemenskih nesuglasica, kroz Opšti crnogorski zbor, sudove i zakonike, vlastičanske anateme. Složeno društvo današnjice podrazumijeva i prostore slobode van državnog i političkog⁴⁷. Treba miriti ove nekad zavadane prostore slobode. Građansko društvo je prostor komunikacije između

---

⁴⁷ Za antičkog čovjeka sloboda je bila vezana za sferu političkog i ovo će načelo prihvatiti republikanski orijentisani mislioci. Bendžamin Konstan u besedi iz 1819. O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda u sličnom duhu govori o političkoj slobodi antičkih Grka i Rimljana te građanskoj slobodi modernih naroda. Isajia Berlin, u svom eseju iz 1958 Dva koncepta slobode govori o pozitivnoj i negativnoj slobodi kao slobodi za (djelanje, samousavršavanje) i slobodi od (prepreka i zabrana). Istoriji u Crnoj Gori su se razvijala oba koncepta ali negativna sloboda nije nikada u nas dosegla nivo te slobode u razvijenom demokratskom svijetu. Hipotetičko istorijsko objašnjene bi valjalo tražiti u nepostojanju razvijenog koncepta svojine, kao preduslova „slobode modernih naroda“.

naših privatnih interesa i svjetonazora i naših nastojanja kao jedinstvene političke zajednice olijčene u državi.

Crnogorsko građansko društvo moglo bi se odrediti kao *polovično* (asimetrično) jer se razvilo samo na nivou institucija. Građansko društvo kao kritička javna sfera još uvijek se nije zametnulo. Veliki dio odgovornosti je i na medijima, uključujući i javni servis, koji umjesto da budu četvrta vlast i „sedma sila“, bivaju eksponentima privatnih i partikularnih interesa pojedincara i političkih partija. Država mora obezbijediti nezavisnost medija, zvučaće paradoksalno: stvorivši im za to adekvatne uslove.

Deset godina obnovljene suverenosti samo je stoti dio milenijumskog trajanja crnogorske državnosti. Država je mijenjala svoje oblike, uređenja i vladare, vladare različitih vjerskih i nacionalnih uvjerenja, dinastija, ali i samo društvo je sazrijevalo od plemenski organizovanih grupa do jedne multikulturne građanske zajednice. Šta je svrha države danas?

Pitanje pravne države i vladavine prava⁴⁸ možemo analizirati i u odnosu između države i građanskog društva. Pitanje je gdje leži legitimitet u ime kojeg država može da upotreblom monopola moći garantuje primjenu prava. U čemu je suština tih prava? Obnovom nezavisnosti građani Crne Gore izborili su se za prvi princip, počelo sveukupne političke povijesti Zapađa: suverenitet, sposobnost da odlučuju o sopstvenoj političkoj

---

⁴⁸ Pojmovi *pravne države* i *vladavine prava* imaju različito značenje i dolaze iz različitih političkih tradicija. Tradicija koncepta pravne države (Rechtsstaat) vezuje se za njemačku pravnu nauku, i po svojoj prirodi je etistički. Koncept vladavina prava engleskog je porijekla, a srž nalazi u „pojmu konstitucionalizma, kao teorije i prakse vlasti ograničene pravom (*rule or supremacy of law*)“ v. Ljubomir Tadić, Metamorfoze pravne države, u *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991. Crna Gora ima zadatku da u predstojećem period ojačava pravnu državu i istovremeno ograničava njenu moć vladavinom prava. Čini se da je ovo paradoks u kojem se nalaze sve zemlje demokratske konsolidacije.

stvarnosti. Spolja gledano, suverenitet je samorazumljiva homogena kategorija. Na unutrašnjem planu, gledano očima savremene političke teorije, stvar je usložnjena.

Suverenitet pripada građanima, svima ponaosob i svima kao jednom aktivnom političkom entitetu. Već tu naslućujemo unutrašnju suprotstavljenost (ili dijalektiku) principa suverenosti koji je između liberalizma i republikanizma, ljudskih prava i demokratije, pojedinca i zajednice. Kako Habermas objašnjava svojom tezom o saporijeklu (*co-originality*) ljudskih prava i demokratske suverenosti: oba nastaju konstituisanjem osnovnih principa jedne političke zajednice, jedno uslovjava drugo, dijalektički se prožima i bez drugog ne postoji⁴⁹. Ulazeći u političku zajednicu mi joj svojim pravnim subjektivitetom kroz institucije dajemo svojstva suvereniteta. Što bi to značilo u kontekstu Crne Gore? Prije svega, da se demokratski osvojen prostor slobode sada postavlja slobodama svih građana, da suverenitet zajednice valja iznova legitimisati sad ne samo kolektivnom demokratskom voljom, nego i sposobnošću da se pravima građana da pun smisao i značenje. Ljudska prava i slobode i dalje nisu dobili značenje koje im pripada. Ako je prva dekada crnogorske samobitnosti potrošena na konsolidaciju pravne države uz navedene nedostatke, onda dolazeća decenija mora biti posvećena ostvarenju vladavine prava, osvajanju prostora slobode za koji su ljudska i manjinska prava jedini mogući okvir.

Voditi odgovornu državničku politiku u vremenu promjenljive polarnosti međunarodnih odnosa znači postaviti najviše političke ciljeve shodno svojoj realnoj moći. Evro-atlantske integracije ne smiju biti samo bijeg iz jedne sfere uticaja ka marionetskom članstvu u naddržavnim organizacijama. Ipak, suverenost 21. vijeka nije vestfalska, bodenovska suverenost.

---

⁴⁹ Jurgen Habermas, *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996.

Problemi sadašnjice svijeta u kojem živimo rješavaju se nekad isključivo multilateralno, jer svojim obimom prevazilaze okvire nacionalne države. Ne treba zaboraviti da su određeni modaliteti spoljнополитичке оријентације историјски испробавани⁵⁰, ali danas se moraju pronaći novi putevi u međunarodnim odnosima. Crna Gora prvi put pokazuje jasnú namjeru da sebe geostrateški i normativno podredi zapadnoj vrjednosnoj matrici i ovaj istorijski diskontinuitet je pun izazova, ali i otvara bezbroj mogućnosti.

Izazovi suverenosti dolaze i od strane velikih korporacija i međunarodnih kompanija. Neoliberalni pohod istih na tranzicioni poslovni prostor Crne Gore donio je ekonomski rast ali i brojne izazove. Radna i druga prava građana u nas podređena su neoliberalnoj paradigmi koja je nekritički prihvaćena kao odgovor na izazove tranzicije. Tekovine socijalističke verzije društva blagostanja u kojem je Crna Gora ostvarila značajan privredni napredak danas padaju pred „minimalnom državom“. Valja biti kompetitivan jer to dinamika međunarodnih tokova kapitala nalaže, ali je pitanje po koju cijenu.

Spoljнополитички izazovi Crne Gore ogledaju se u i njenoj sposobnosti da sačuva dobrosusjedske odnose u regionu i bude uzor evropskih integracija. Atlantske integracije Crne Gore treba da budu pokazatelj njenog ideološkog i vrjednosnog orijentira u savremenom trenutku, ali nikako izgovor za ponavljanje hladnoratovskog manjejstva. U svijet koji se brzom dinamikom regionalizuje, regionalni lideri poput Brazila i Indije ukazuju da svijet više nije podijeljen na dva pola. Novoj složenosti međunarodnih odnosa treba pristupiti u simfoniji sa politikom Evropske unije dajući svoj konstruktivni doprinos iznalaženju najrazboritijih rješenja. Izbjeglička kriza pokazala je da balkanske zemlje mogu

---

⁵⁰ Navedimo samo tri distinktne koncepcije suvereniteta (unutrašnji i spoljni) u modernoj istoriji Crne Gore: vezanost za Rusiju i ideja sabornosti (Petar I Petrović), okrenutost Zapadu uz autoritarnu državu (Knjaz Danilo), vođstvo u regionu i jaka centralistički uređenja država (Kralj Nikola).

imati ključnu ulogu u rješavanju nekih gorućih problema Evropske unije. Svijest o odgovornosti u međunarodnom kontekstu jeste dio političke kulture koju građani Crne Gore treba da usvoje. Pristupanjem Evropskoj uniji bićemo suočeni i odlučivaćemo o važnim socijalnim, ekonomskim i političkim problemima cijelog kontinenta. Konačno, evro-atlantske integracije, principi na kojima počivaju Evropska unija i Sjeverno-atlantski savez, garant su dugovječnosti crnogorske samobitnosti.

Država, dakle mora biti koncipirana kao manifestacija svojevrsne opšte volje (Ruso), shvaćene kao ujedinjavanje i transformacija ličnog i partikularnog. Opštost države i principa na kojima se ona bazira garant su legitimnosti i trajanja poretka. Civilno društvo je garant da taj proces ne dobije totalitarne, jakobinske obrise i ne dozvoli da se demokratska volja građana Crne Gore pretvorí u razne oblike tiranije većine.

Tri svjetonazora društvenosti: kulturni, nacionalni i politički

Prvi korak prema uništenju jednoga naroda je brisanje njegovog pamćenja

Šlesinger

Kulturni, nacionalni i politički činioci crnogorskog identiteta prepliću se u savremenom trenutku noseći sa sobom cijelo istorijsko breme, arheologiju semantike koja se poput patine, na ramu stare slike, skupljala na kaleidoskopu kroz koji građanin Crne Gore danas razmatra osnovna pitanja svoje društvenosti. Crnogorska kulturna matrica starija je od milenijuma. Njeno državotvorno iskustvo je hiljadugodišnje, a traganje za crnogorskim nacionalnim identitetom kao „zamišljene zajednice“ nije moglo trajati duže od dva vijeka, *ergo* od nastanka nacionalizma kao društvene

matrice samorazumijevanja evropskih država i nove legitimacije političkog u vremenu krize apsolutističkih monarhija⁵¹.

Kulturno, nacionalno i političko imaju svoju dinamiku i svaki je sačinjen od različitih normativnih i semantičkih polja. Prema imaju svoje istorijsko trajanje, ove pojmove valja razumijevati u konstelaciji savremenih fenomena: globalizacije, pluralnih društava, pravne države, ljudskih prava, međunarodnih saveza i organizacija, sigurnosnih izazova. Ključno pitanje je gdje se u trouglu kulturnog, nacionalnog i političkog ispisuju obrisi države? Odredimo karakteristike ovih koordinata crnogorske društvenosti u njihovoј sinhronijsko-dijahronijskoj prizmi⁵².

Gledajući *kulturu dimenziju*, prvo što zapažamo je da je Crna Gora u svom nastajanju kao moderna evropska država određena spojem mediteranske kulture srednjovjekovnih gradova i plemenskom kontinentalnom kulturom. Zatim, Crna Gora je višekonfesionalno društvo, kuća različitih nacionalnih grupa. Religijski, etnički i nacionalni pluralitet osvajanjem teritorija nakon Veljeg rata zamijeniće homogeni epsko-patrijarhalni kod crnogorske kulture. Multikulturalizam je danas osnovna odrednica crnogorskog kulturnog miljea, a pored istorijskog razlog tome je i osvajanje javnog i naučnog diskursa od strane teorija multikulturalnog građanstva.

Društveni multikulturalizam, kao stanje kulturne različitosti, ne treba pretvoriti u *politički multikulturalizam*, kao normativno uredenje političkog poretku. Na taj način bismo u kulturno

---

⁵¹ Ovakav koncept nacionalizma, kao tekovine 19 vijeka, koji ovdje zastupam, prihvataju socijalno konstruktivističke i funkcionalističke teorije koje objašnjavaju nacionalizam kao zamišljenu realnost sa jasno određenom (legitimacijskom i mobilizacijskom) društvenom funkcijom.

⁵² Govoreći o kategorijama prošlog i sadašnjeg autor je najbliži francuskoj novoj istoriji autora Analu koja proučavanje istorije vidi kao otvoreni razgovor savremenika sa prošlošću u kojem je nemoguće izbjegnuti fuziju vrjednosnih i epistemoloških matrica savremenog i prošlog.

pluralnom društvu nametnuli identitete i u kontekstu duge istorije tolerancije, ali i strašnih zločina, kulturne obrasce suprotstavili u političkoj areni. Umjesto partikularizacije političkog prostora i opštег dobra važno je pronaći modele koji će dovoditi u sklad kulturnu različitost i stvarati prostor za dijalog. Ideja crnogorske državnosti na referendumu iz 2006. godine za svoje nosioce imala je, pored crnogorskog, pripadnike većine manjinskih naroda i u tome se ogleda veliki potencijal legitimacije političkog poretka, a to je jedan od ključnih izazova savremenih demokratija.

Postmoderni koncept kulture doživljava kulturu kao dio svakodnevice, kontradiktorno polje introspekcije i dijaloga. Odnos političkog i kulturnog ogleda se u ulozi države. Država postavlja institucionalne okvire kulturne emancipacije. Socijalistička Jugoslavija prepoznavala je važnost svestrane i svima dostupne kulturne produkcije u stvaranju novog državnog poretka ali i određenog tipa građanstva. I Crna Gora danas ustavnim i zakonskim okvirom prepoznaće značaj kulture, te odlučnim finansiranjem institucija kulture i projekata koji se bave kulturnom baštinom. Međutim, razvijeni pravni i institucionalni okvir, kao i izdašna novčana podrška i dalje ne garantuju da će kultura biti ono što treba da bude: polje samorazumijevanja, riznica aleatorne semantike, kompleksni sistem paradigmi života. Hiljadugodišnju kulturu ovog prostora treba iznova istraživati, čuvati od nestanka i zaborava, digitalizovati za buduće generacije. Kultura mora naći svoj izraz u svakodnevnom životu, ali i obrazovnom sistemu. Samo tako hiljadu godina od smrti Jovana Vladimira njega nećemo tumačiti u jednoobraznom nacionalnom ili konfesionalnom ključu, već u cjelokupnosti univerzalnog značenja kojim istorijsko predanje o ovom velikom čovjeku danas komunicira sa nama.

Državno je po definiciji opšte, nacionalno je uglavnom partikularno, a kulturno je u određenim segmentima i univerzalno – pripada cijelom čovječanstvu. Ipak, kultura je polje iz kojeg se iščitavaju normativne smjernice nacionalnog, a politička kultura

kao specifični domen kulture važna je za ostvarenje državotvornih projekata. Anegdota kaže da je Čerčil u vrijeme bombardovanja Velike Britanije tokom Drugog svjetskog rata, na prijedlog da se ukinu donacije za kulturu, upitao: „A šta ćemo mi onda braniti?“. Čovjek koji je bio vizionar evropskog političkog i kulturnog kruga razumio je pošast fašizma i važnost kulture za politički poredak. Kultura se brani i u miru. Bitka da se ne naruši sklad prirode i arhitektonskog umijeća Kane Radović izgradnjom oblakodera kraj čuvenog hotela „Podgorica“ slika je mnogobrojnih izazova za očuvanje kulturnog identiteta u vremenu „neukroćenog kapitalizma“.

Nacionalno je kod nas često prepreka za tumačenje kulture u svom trajanju, pa se neprihvataljivi sadržaji brišu iz istorijskog sjećanja. Nacionalno pitanje bliže je konceptu političkog, u ovom slučaju ne kao državnog (opštег) nego kao agonističkog koncepta demokratije⁵³. I sama ideja nacionalne države polazi od toga da je postojanje nacije kao zamišljene nacije preduslov političkog opstanka same zajednice. Legitimacija i solidarnost kao neophodna pretpostavka države blagostanja, u tumačenju teoretičara nacionaлизма, nemogući su bez kohezivne sile kojom nacija opskrbљuje svoje pripadnike. Za Crnogorce je bitno da silom izbrisanoj povijest crnogorske nacionalne tradicije danas čitaju neostrašćeno i bez želje za balkanskim revanšizmom. Premda je istorijsku nepravdu obezvrijedivanja crnogorske nacije važno ispraviti ulaganjem u izučavanje i rasvjjetljivanje pitanja od važnosti za crnogorsku naciju⁵⁴,

---

⁵³ Teoretičari agonističkog koncepta demokratije (Laklau i Muf), suprotno de-liberativistima, smatraju da se pozitivni demokratski učinci ostvaraju kanalisanjem konflikata i sučeljavanja u političkoj arenici, a ne iznalaženjem konsenzusa (Habermas, Rols). Ne dajući ni jednom pristupu demokratiji za pravo čini se da je u Crnoj Gori legitimno govoriti o određenim pitanjima kao poljima borbe (modeli ekonomskog razvoja, političke reforme) dok određena pitanja moraju biti bazirana na društvenom konsenzusu (opšti spoljnopolitički pravac, ustavni poredak).

⁵⁴ U teoriji figuriraju dva istorijska modela nacije: etnički (njemački) i politički (francuski). Prvi je baziran na krvi i porijeklu, drugi na pripadanju

kao istorijsko-kulturološkog fenomena, nacionalizam ne može biti održiva politika nijednog pluralnog demokratskog društva.

Ključno političko teorijsko pitanje za budućnost crnogorske državnosti je odnos prema politici i političkom. Ključ je u iznalaženju novih i prevladavanju postojećih nasleđenih koncepcija političkog. Istorija Crne Gore XX vijeka ispunjena je dubokom podjelom na bjelaše i zelenaze, na crne i crvene, staljiniste i titiste, suvereniste i unitariste. Koncept političkog u nas ne može se bolje objasniti nego mišlju Karla Šmita⁵⁵. Za Šmita koncept države podrazumijeva koncept političkog. Kao i druge binarne opozicije, ali suštinski različito, priatelj – neprijatelj osnovna je dihotomija po kojoj se formira koncept političkog. Zajednica ima svoje postojanje prije svog pravnog okvira dok god postoji svijest o zajedničkom identitetu jakom dovoljno da motiviše svoje članove da se bore i daju život za zajednicu. Političko je, dakle, polje egzistencijalne borbe. Svako liberalno razvodnjavanje ove podjele, smatra Šmit, kroz afirmaciju individualnih sloboda, dovodi u pitanje cijeli poredak⁵⁶. Ovakav binarni i isključujući koncept političkog bio je višestruko poguban za Crnu Goru, a lažne identitetske podjele i danas stoje na putu njenoj demokratizaciji i ekonomskom napretku.

Izvan politike i društva, smatra Aristotel, mogu opstajati samo Bogovi i zvijeri. U Crnoj Gori više važi ono Makijaveljevo: da bi se čovjek bavio politikom on mora biti „pola čovjek, a

---

istoj političkoj zajednici. U istoriji Balkana etnički modeli su se pokazali kao nedovoljno legitimni da postanu okvirom građanske identifikacije i rušilački prema samom poretku. Crnogorskom nezavisnošću stekli su se uslovi za ponovno građenje političkog koncepta nacije u nas.

⁵⁵ U svom eseju Politička teologija (1922) Šmit zanimljivo definiše suverena, kao onog ko odlučuje o stanju vanrednosti (izuzetka) u odnosu na postojeću ustavnu i zakonsku shemu u momentima od javnog interesa. Suveren ukida, dakle, pravni poredak i tako manifestuje svoju suverenost.

⁵⁶ v. Carl Schmitt, „Pojam političkog“, u *Politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2007.

pola zvijer“. Političko nije i ne bi trebalo da bude sfera prijatelja i neprijatelja koji su jednom dati za svagda i sa kojima je pitanje uvijek biti ili ne biti, mi ili oni, kako je to vidio Šmit. Političko nije plemensko, niti derivate plemenskog: mafijaško, porodično ili kumovsko. Političko ne smije biti palanačko niti ortačko. Političko nije partijsko, opravdan je bio strah otaca američke države da će partie zamagliti opštendruštveni interes. Političko treba da bude polje deliberacije, prostor gdje artikulišemo svoje usaglašavajući ih sa drugim vizijama društvenog. Politika bi trebalo biti polje slobode jer pripada svima.

Politička kultura straha

Ljudi se u stvari boje, zato su surovi. Napad je odbrana koju naređuje opreznost, i tako nema lijeka surovosti, jer nema lijeka ljudskoj nesigurnosti.

M. Selimović, Tvrđava

Premda je monokauzalitet u društvenim naukama nemoguć, čini se da je neke od problema u društvenom kaleidoskopu Crne Gore moguće objasniti strahom. Pritom, strah ovdje valja razumjeti ne samo kao ljudsku emociju, nego kao stanje duha i političke kulture, podlogu cjelokupnog društvenog djelanja.

Strah je emocija i stanje inherentno svakom živom biću. Za čovjeka strah je motivator i podsticaj, ali i često uzrok njegove destrukcije i samouništenja. Strah kao konstitutivni element političkog poretka vidjeli su mnogi politički mislioci.⁵⁷ U svojoj knjizi *Geopolitika emocija* francuski politikolog Dominik Moizi

---

⁵⁷ v. e.g. Podunavac Milan, Keane John, Sparks Chris, Politika i strah, Politička kultura, Zagreb. 2008.

postavlja teoriju po kojoj svijetom dominiraju tri emocije: *nada*, *poniženje* i *strah*⁵⁸. Čini se da bi u Moizijevoj kategorizaciji Crna Gora bila negdje u tranziciji: iz kulture poniženja devedesetih, u novi milenijum je ušla kulturom straha i sada nakon decenije samobitnosti shvata važnost kulture nade.

Strah opstanka

Glad i kamen (N. Lopičić) kao slika negdašnje crnogorske bijedi i strah za opstanak, kako lični egzistencijalni tako i politički, determinanta je moderne Crne Gore. Knjaz Nikola u želji da se sačuvaju ratni dobici u Veljem ratu piše ruskom caru „*Ova perspektiva jako me uzinemirava, jer mi je iskustvo dokazalo da Evropa ne želi povećanje Crne Gore i da bi ona htjela, ukoliko joj to bude moguće, zatvoriti ne u našim brdima... Ja se usuđujem jedino zamoliti Vaše Veličanstvo da dade Crnoj Gori jedan položaj, sa teritorijalne tačke gledišta, da postane jedna mala zemlja sposobna za opstanak pomoći svojih sredstava...*“ Danas, ipak, problem Crne Gore je više u preraspodjeli viška društveno stvorenih dobara, ali je strah od nemaštine u nas arhetipska i ogleda se u bezoznatoj pohlepi.

Treba li Crna Gora da strahuje za svoj opstanak kao politička zajednica? Post-referendumsko partijsko i ideološko prestrojavanje donijelo je grupisanje na centru, te pomjeranje stranaka antisouverenističke desnice ka centru. Ta dinamika može se označiti kao nastanak svojevrsnog konsenzusa o neupitnosti crnogorske samobitnosti i odlična polazna tačka za rješavanje krupnih problema crnogorske demokratije. Čini se da je potencijal ovog državotvornog iskustva političkih aktera jedan od najvrjednijih plodova dekade samobitnosti. Institucije moraju

---

⁵⁸ Po njegovom viđenju, u Azijskim zemljama privrednog rasta vlada nada, na nasleđem opterećenom Zapadu strah, a na Bliskom Istoku dominira poniženje, kao osjećanje da se sopstveni život ne može uopšte kontrolisati. Sve tri emocije su povezane sa samopouzdanjem.

da preuzmu očuvanje ustavnog poretka, a političke partije da svoje programe usmjere na važna ekonomска i socijalna pitanja. Svako vraćanje na ovo pitanje neumitno raskopava stare već prevaziđene razdore.

Strah od neporetka

Čovjek je društveno biće i svoju društvenost podređuje pravilima zajedničkog života. Poredak nastaje kao strah od bezvlašća i zakona prirodnog stanja u kojem „jači tlači“. Strah od neporetka zapravo je strah od svijeta Lada Tajovića, „lelejske gore“, gdje je sve podređeno bezakonju, a čovjek je čovjeku vuk. Za Hobsa je strah od nesigurnosti uzrokom društvenog ugovora. Mafijaški obračuni, postojanje različitih klanova koji imitiraju plemensku strukturu a potčinjeni su jedino beščašću, uvijek nas iznova suočavaju sa pitanjem da li je država sposobna da nam osigura sigurnost kao osnovnu vrijednost.

Iracionalni strahovi inhibiraju promjene kao osnovni element društvenog i svakog drugog napretka. Strah od potpunog haosa stvara bespuće vječno istog i nepromjenjivog. Politika je vještina mogućeg, a palete mogućeg su uvijek šire nego što nam se na prvi pogled čini.

Strah od države

Suprotan strahu od neporetka, strah od države motivisan je drugom krajnošću: organizovanosti društvenosti. Strah od premoći države u nas fundiran je istorijskim iskustvom koje gotovo da ne pamti slobodnu i pravno utemeljenu državnu formu. Uvijek je država bila partikularitet, dinastijski, ideološki ili partijski. Država se, umjesto kao prostor sabiranja naše partikularnosti u opšteprihvataljivi *modus vivendi*, često doživljava kao suparnik. Plemenska prošlost Crnogoraca, poistovjećenje države sa dinastijom, ideologijom ili partijom učinilo je nekim državu neprijateljem.

Suveren, kako tvrdi Agamben⁵⁹, *suverena moć* od čovjeka čini goli život, podreduje ga sebi i odlučuje o njegovoj smrti. Hazarderska igra sa životom i smrti ratnohuškačkog režima devedesetih godina neumitno potvrđuje ovu tezu i opravdava strah nas njenih „podanika“ da nas država, bez naše saglasnosti, a zarad izandalih društvenih i nacionalnih projekata, može ponovo uvući u „istoriju beščašća“.

Iz tog straha nastaju egoizam, cinizam, pohlepa koje perpetuiraju strah od svega društvenog stvarajući neodgovornost kao primarni oblik opšte asocijalnosti. Makijaveli je smatrao da je sigurnije biti onaj koga se boje nego onaj koga se voli. Naši vladari su istorijski dobro znali ovu maksimu *real-politike*. Jugoslovenska država uspjela je da sinhronizuje dvije oprečne (ili možda komplementarne?) patriotske emocije. Zapadni svijet je postavio normativni ideal države koji umjesto straha kao temelj lojalnosti postavlja povjerenje. Država se u toj paradigmi ne mora voljeti, ali se nje ne treba ni plašiti, posebno onda kada je ona obuzdana vladavinom prava i kada su pravila utvrđena na legitiman i demokratski način. Država je projekt koji se uvijek mora usavršavati i nadograđivati, ali uvijek tako da se ne naruše temeljni principi poretka.

Strah od Drugog i drugačijeg

Koncepcija političkog u Crnoj Gori XX vijeka obilježen je šmitovskom formulom prijatelj – neprijatelj. U ovako uobličeno političko uobličenom polju političke kulture, Drugi je egzistencijalna prijetnja sa kojim nije moguće voditi dijalog ili zajednički donositi odluke.

Strah od Drugog u Crnoj Gori je jedna od velikih prepreka multikulturalnom društvu, međukonfesionalnoj toleranciji i

---

⁵⁹ Agamben, Giorgio. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. tr. Daniel Heller-Roazen, Stanford University Press, Stanford, 1998

ljudskim pravima. Strah lako indukuje netrpeljivost i agresiju i tako iznova stvara vrzino kolo straha. Danas ni Evropa nije sigurna u to šta znači sloboda. U njoj, katkad i oni koji podižu bodljikave ograde smatraju da time štite svoj poredak slobode. Strah od varvara zavladao je kod onih koji su sami vjekovima unazad bili smatrani varvarima. Poljski imigranti u Velikoj Britaniji najveći su protivnici liberalne migracione politike. Naivno je vjerovao Ruso da je samlost u osnovi ljudskoj djelanja. Strah od drugog nije samo strah da će nam odnijeti materijalno, već se govori i o identitetu kao prepreci da se integriše u društveni poredak. Crna Gora mora danas sopstvene identitetske probleme rješavati u evropskom mozaiku kultura.

Drugačije može biti novo ili alohtono koje se bez razmišljanja odbija, ali i staro i autohtono koje nikad nije osviješćeno. Drugačije – to su mogući modaliteti društvenog i političkog, alternativne vizije stvarnosti. Kultura palanke stvara strah od svega što može da poljulja rutinizirani život, plemenski stil i triumf kolektiviteta⁶⁰.

Umjesto zaključka: politička kultura nade

*Meni je dovoljno samo da gledam vatru,
ona je kao nešto živo - jedina živa snaga
koja nam je još uvijek ostala vjerna i
samo dimom može da nas izda.*

M. Lalić, Lelejska gora

Problem crnogorske državnosti je u činjenici da se ona nije uspostavila „kao objektivirana opštost“. Samo tada principi jednakosti, slobode i pravde kao njihovog vektora mogu biti uvjerljivim društvenim idealima. Taj problem stvara legitimacijske probleme

---

⁶⁰ v. Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981.

i posredno dovodi cjelokupni poredak u pitanje. Građansko društvo treba njegovati ne samo kao institucionalni okvir već kao jaku branu od etatizma i važan put za društveno traganje za slobodom.

Država je najbolji arbitar naših nesuglasica, ali mora pronaći načine svoje stalne institucionalne legitimacije. Najviše što se od države može očekivati je da ona bude pravna, kako bi u njegovoј dosljednoj primjeni vratila povjerenje običnog čovjeka.

Ipak, u političkom se ne iscrpljuju svekolike mogućnosti slobode. Cjelokupna društvenost u Crnoj Gori može se tumačiti kroz tri paradigme: kulturnu, nacionalnu i političku. Principe slobode treba tražiti kroz kulturno-leske matrice multikulturnog društva i podsticati modele koje vrednuju kritiku, odvažnost i razumijevanje. U istom ključu valja razumjeti i nacionalnu paradigmu, smjestiti je u širi kulturni kontekst i učiniti je komunikativnom i otvorenom za druge. Najzad, političko kao odnos prijatelj-neprijatelj treba zamijeniti konceptima politike koji ostavljaju prostor za konfrontaciju, ali i kompromis.

Važan uzročnik petrifikovanog koncepta politike, te nedruštvenog ponašanja koje ispoljavamo prema državi i jedni prema drugima je strah. Strah u nas se manifestuje u tri oblika: kao strah od neporetka, strah od države i strah od drugosti. Strah inhibira inovativnost, kreativnost, otvorenost i mogućnost za napredak. Zato je važno u vremenu suverenosti, kao potvrde odgovornosti za sopstvenu sudbinu, kraško beznađe lelejskih gora zamijeniti uvjerenjem da svijet i vijek nisu uvijek usud, te da ih možemo i moramo mijenjati. Tako treba promišljati i tradiciju, koja nije ništa drugo do uvezano pletivo povjesno izvojevenog napretka.

Politička kultura nade je uvjerenje da je bolja i drugačija budućnost moguća i još bitnije, da budućnost zavisi najviše od nas. No, ne treba misliti na nadu u nekom eshatološkom, bilo hrišćanskom ili komunističkom smislu, kao svojevrsnu egzaltagciju kolektiviteta ka nekoj u budućnosti utvrđenoj tački. Radije, nuda je susret sa svakodnevicom uz otvorenost ka prošlom i

mogućem. Ta nada ima jedino smisla na nivou mikrokosmosa, u svjetonazoru čovjeka, ali treba stvarati državu i društvo u kojima pojedinac može da se nada. Nada je nepristajanje, ali nije sanjaranje. Nada je težnja da svakog dana damo najbolje od sebe da Crna Gora postane „pristojno“ slobodno društvo jednakih mogućnosti, a ne društvo zilotskog uvjerenja da svi moraju biti isti ili satjerani u nečije koncepcije identiteta, istosti i slobode. Ovaj ideal danas je nedostižan za mnogo starije i utemeljene demokratije nego što je Crna Gora, ali je orijentir kojeg *phronesis* savremenog crnogorskog društva ne smije izgubiti iz vida. Sa nadom ne nestaje strah, ali život biva vrijednim življena. Uostalom, tamo gdje prestaje strah, tamo počinje sloboda.

DIO III

Konstitutionalizam

O ustavnom identitetu Crne Gore

*"Kniaževina Crna Gora našljedna
je ustavna monarhija sa narodnjem
predstavništvom."*

Član 1. Ustava Crne Gore, 1905.

*"Crna Gora je nezavisna i suverena
država, republikanskog oblika vladavine.
Crna Gora je građanska, demokratska,
ekološka i država socijalne pravde,
zasnovana na vladavini prava."*

Član 1. Ustava Crne Gore, 2007.

Dekada nakon prvog ustava od obnove nezavisnosti i više od vijeka prvog crnogorskog ustava (1905) je vremenska distanca koja omogućava da pored nomotehničkih postavimo i suštinska normativna pitanja crnogorskog ustavnog identiteta. Moderne nacionalne države konstituišu se kao vrhovne suverenosti na ograničenoj teritoriji. Uprkos eroziji vestfalijansko-bodenovskog koncepta suvereniteta, države i dalje kroz svoj ustavno-pravni poredak odlučujuće utiču na sveukupni politički, pravni i društveni život jedne zajednice.

Pravo sadržano u normama ustavnog karaktera ne normira život u pojedinostima, ali postavlja principe kojima se rukovode zakoni. Normativna snaga ustava je tako načelna, ali sve određujuća. Kao najviša društveno-ugovorna tvorevina, ustav je, u svom idealnom obliku, rezultat političke deliberacije u kojoj akteri iznose svoja prava, interese i identitete. Moć ustava, proistekla iz moći donosilaca koji joj garantuju legitimnost,

uobličava zatečene, ali i formira nove smjernice društveno-političkog života jedne zajednice. Riječju, stvara identitet političke zajednice: ustavni identitet. Društva koja prolaze kroz političku i ekonomsku tranziciju vide ustav kao kamen temeljac budućeg poretku kao najvišeg javnog dobra. U tom donošenju novih ustava, u odabiru naslijedenih pravnih i političkih instituta, u primjeni uporedno-ustavnih rješenja, u ambicijama i vrjednosnim težnjama ocrtava se samospoznaja jedne političke zajednice.

Ustavnost u vidu najvišeg pravnog akta jasnog teritorijalnog važenja, kao koncept ograničenja vlasti kroz garantovanje prava i sloboda, organizaciju vlasti i poretku, u modernom smislu nastaje sa Francuskom građanskom revolucijom. Procvat ustavnosti u zapadnom svijetu sve do Velikog rata završiće se njenim sunovratom kroz lijeve i desne totalitarizme. Danas, uprkos vidnoj renesansi autoritarnih i populističkih modela vlasti, ustavnost ostaje temeljna tačka samorazumijevanja svih država svijeta. Modeli ustavnih identiteta, ipak, značajno se razlikuju. U radu će biti ponuđena jedna tipologija istorijskih i savremenih ustavnih modela balkanskih država među kojima one danas, jednako kao i Crna Gora, biraju svoj ustavni identitet.

Ustavni identitet

Identiteti mogu biti individualni (lični) i kolektivni. Identitet je psihološka i filosofska kategorija. Uključuje ontološki (pitanje bića), epistemološki (kako se spoznaje identitet, kako subjekat biva svjestan svog identiteta i razlike) ali i normativni element (šta znači biti drugačiji, da li je u različitim mogućnostima identiteta skrivena bolja, ispravnija verzija identiteta). Iako su različite koncepcije identiteta strukturno različite, pravljenje paralela među njima ponekad može biti korisno. Naravno, ovaj rad se bavi specifičnim formama kolektivnih identiteta. Temeljna je,

svakako, razlika između nacionalnog i ustavnog identiteta. Iako se ovi identiteti često prepliću i međusobno dopunjaju, važno je analitički razgraničiti ova dva pojma. Nacionalni identitet je širi pojam i odnosi se na ideju da je jedna zajednica (etnička ili politička) specifična jer njeni pripadnici dijele tradiciju, kulturu, teritoriju, jezik ili neku kombinaciju ovih kategorija. Nacionalni identitet može biti oblik političkog identiteta kada se taj osjećaj cjelovitosti odnosi na zajednicu koja dijeli jedinstveni politički prostor (nacionalna država). Ipak, nacionalni identitet može često da predstavlja izvanpolitičku kategoriju, suprotnu ideji političkog.

Ustave treba shvatiti kao „zakon proizveden političkom odlukom koji regulišu uspostavljanje i ostvarivanje političke vladavine u okviru jedne političke zajednice“. Kao što Diter Grimm (Grimm) objašnjava, danas govorimo o normativnim, a ne o empirijskim ustavima koji su postojali prije osamnaestog stoljeća⁶¹. Građanske revolucije dovele su na svjetsku pozornicu građanina, koji je, u duhu prosvjetiteljske misli i filozofije racionalizma, vjerovao da se politička zajednica može stvoriti umno, nezavisno ili uprkos tradiciji u kojoj je ukorijenjena⁶². Stoga se u savremenim ustavima treba prvenstveno usredsrediti na njihovu normativnu dimenziju i odrediti u kojoj se mjeri ta normativna dimenzija slijedi u političkom odlučivanju. Ustavi

---

⁶¹ Grimm, D., „The constitution in the process of denationalization“, *Constellations*, Volume 12, Issue 4, , December 2005, 447–463

⁶² No, nije otkrivanje prirodnih prava kao temelja slobode i jednakosti modernog građanina bilo zasnovano na istim pretpostavkama. Ako je za Francuze ovo otkrivanje prava bilo umno, kroz iskru prosvijećenosti, za građane sjevernoameričkih kolonija ustav je bio samo pozitivacija već osvojenih prava i sloboda. Habermas na ovu razliku upućuje u svom tekstu „Prirodno pravo i revolucija“ iz 1963. Već tu se vidi razlika u shvatanja etiologije ustava, odakle norme dolaze, koje ideja ustavnog identiteta pokušava dijalektički da miri: norme jesu proizvod tradicije, ali isto tako normiranjem novih principa stvaramo polja mogućnosti buduće tradicije.

su najviši pravni akti, koji definišu članstvo u političkoj zajednici, prava i obaveze, cjelokupnu koncepciju političke i političke zajednice, ali i suverena: nosioca najviše političke moći.

Džejkobson (Jacobsohn) je ukazao da pitanje identiteta ustavnog poretku ima duboke istorijske korijene. On citira treću knjigu Aristotelove *Politike* u kojoj stoji: „Na bazi kojeg principa možemo reći da je država zadržala svoj identitet ili, obrnuto, da je izgubila svoj identitet i postala drukčija država?“, i njegov odgovor da „Identitet polisa ne čine njegovi zidovi“⁶³. Dakle, nisu u pitanju zidovi, teritorija ili nužno etnicitet ili neko drugo svojstvo građana koji čine *polis*, već principi, norme, vrijednosti na koje se, dakle, ta politička zajednica oslanja. Prema Džekobsonu:

Ustav stiče identitet kroz iskustvo. ... [...] taj identitet ne postoji ni kao isključivi plod izuma, niti kao teškom patinom prekrivena srž ugrađena u kulturu društva, koja traži da bude otkrivena. Identitet nastaje dijaloški i predstavlja mješavinu političkih težnji i privrženosti koje izražavaju prošlost nacije, kao i odlučnost onih unutar društva koji traže ... da nadidu tu prošlost⁶⁴.

Ustavni identitet prilično je nov koncept u političkoj i pravnoj teoriji. Rozenfeld identificira tri važna obilježja ustavnog identiteta: a) činjenica postojanja određenog ustava, b) sadržaj tog ustava, i c) kontekst u kojem taj ustav djeluje. Ustavi se, *ratiōne materiae*, odnose na institucionalnu organizaciju politike i zaštitu temeljnih prava. Ova dva segmenta su prisutna u gotovo svim savremenim ustavima. Ipak, ustavni identitet nadilazi ovu sadržajnu ravan. Kao što Rozenfeld objašnjava:

---

⁶³ Jacobsohn, *Constitutional Identity*, Harvard University Press, 2010.

⁶⁴ Ibidem.

Postavljene u svoje savremeno okruženje, koncepcije ustavnog identiteta kreću se od usredsredenja na stvarne značajke i odredbe ustava - na primjer, uspostavlja li predsjednički ili parlamentarni sistem, jedinstvenu ili saveznu državu - na odnos između ustava i kulture u kojoj djeluje, te na odnos između identiteta ustava i drugih relevantnih identiteta, poput nacionalnog, vjerskog ili ideološkog identiteta.⁶⁵

Konstitucionalizam zahtijeva da ustav definiše i ograniči vlast, da prednost da poštovanju vladavine prava i zaštiti temeljnih prava, a upravo ta obilježja čine ustavni identitet različitim od drugih oblika kolektivnih identiteta. Ipak, upravo zbog sličnog deklarativnog karaktera, ali i različite ustavne kulture savremenih demokratija, ustavni identiteti se razlikuju od ustava u životu političke zajednice. Rozenfeld vidi ustavni identitet kao rezultat negiranja, preuređenja i ponovnog uključivanja određenih normativnih obilježja i kao čin raskidanja sa predustavnom prošlošću. Drugim riječima, to je rezultat političkog stvaranja i imaginacije koja oblikuje politički život zajednice.

Za Džejkobsona suštinska funkcija ustavnog identiteta je da se bavi ustavnim disharmonijama. Ustavna neusklađenost stvara potrebu za prilagođavanjem i suočavanjem s sukobima i disonancama, a ustavni identitet mora biti dijaloški oblikovan s ciljem nadvladavanja uzroka takve neusklađenosti⁶⁶. Rozenfeld dodaje da se takav ustavni identitet mora istovremeno razlikovati od svih ostalih relevantnih ranijih i izvan - konstitutivnih identiteta, uz očuvanje ili reinkorporiranje dovoljno elementa potonjih kako bi se osiguralo neophodno prihvatanje ustavnog

---

⁶⁵ Rosenfeld, „Constitutional Identity.“ Oxford Handbooks Online. 19 Jul. 2016. <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/978019578610.001.0001/oxfordhb-9780199578610-e-37>.

⁶⁶ Jacobsohn, *ibid*, 23.

poretka od strane onih u čije ime se donosi⁶⁷. Ovdje bih zauzeo nešto drugačiju poziciju. S obzirom na inherentni karakter konstitucionalizma, ustavni identitet treba da bude diskursna kritička procjena drugih oblika identiteta, iako je očekivano da se na njihov sadržaj i formu oslanja u cilju ostvarenja svoje validnosti. Međutim, ako su drugi oblici identiteta suprotni suštini konstitucionalizma, njihovo uključivanje u ustavni identitet bilo bi normativno pogrešno i praktički kontraproduktivno. Ovaj argument razviću dalje u dijelu teksta koji se odnosi na odnos nacije i konstitucionalizma.

Modeli ustavnog identiteta

U skladu sa određenim karakteristikama koje proizvodi pisani ustav moguće je govoriti o različitim modelima ili oblicima ustavnih identiteta. Ustavni identiteti imaju svoj proces stvaranja, genealogiju, ali i odnose se sa drugim ustavim porecima i identitetima, pojavu koju bismo mogli nazvati konstelacija identiteta. Zato će ovdje, pored predložene tipologije, biti data i jedna kategorizacija ustavnih identiteta nekih država na Balkanu⁶⁸.

Rozenfeld identificira četiri državna modela ustavnog identiteta: francuski, njemački, američki i španski. Glavna razlika između francuskog i njemačkog modela, objašnjava on, uočava se u različitim koncepcijama nacije. Citira Ulriha Projsa (Ulrich Preuss) i njegovu poznatu razliku dviju koncepcija nacije: „dok

---

⁶⁷ Rosenfeld, The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community (2010) 10, 11

⁶⁸ Tipologiju modela ustavnih identiteta balkanskih država, koju ovdje koristim, izložio sam u svom istraživačkom projektu „Citizenship and Otherness: Theorizing Constitutional Identity of Balkan States“ na New Europe College-u u Bukureštu.

je u francuskome konceptu nacija cjelina demosa, u njemačkom i istočnoevropskom konceptu nacija je skupina definisana u smislu etničke pripadnosti - nacija je etnos". U njemačkom modelu koji je teorijski elaborirao Karl Šmit (Karl Schmitt), univerzalna koncepcija demokratije tipična za francuski model zamijenjena je etnocentričnom demokratijom kao idealom samovlade.

Američki model ustavnog identiteta bliži je francuskom nego njemačkom. Ovdje Rozenfeld upućuje na važnu distinkciju između francuskog i američkog ustavotvornog iskustva, posebno kada je u pitanju konstrukt nacije. Za razliku od Francuske, gdje je nacija već postojala - ne još u potpunosti prilagođenom potrebama novog ustavnog poretku - u Sjedinjenim Državama, ustav je postavio okvir za državu i prethodio naciji. Politička francuska nacija, konstituisana od njenog građanstva u francuskom slučaju ima konstitutivnu moć i njena je volja tako ključna, ona prethodi ustavnom poretku⁶⁹. U američkom slučaju, ustav stvara naciju, pravni poredak prethodi političkom konceptu nacije.

Konačno, španski model se razlikuje od prethodna tri u dva glavna aspekta: postavlja okvir za multietničku politiku i integriše transnacionalne norme u preskriptivni poredak multietničke države nacije.

Smatram da bi Rozenfeldov analitički aparat mogao biti koristan za moguću klasifikaciju balkanskih ustavnih tradicija i identiteta i, konačno, analizu elemenata ustavnog identiteta Crne Gore. Njegova kategorizacija sadrži glavne elemente potrebne za normativnu analizu: karakter i ulogu nacije, odnos između nacije

---

⁶⁹ Sjedes je ovu političku konceptciju nacije i njen povouir constituent iskazao riječima „Nacija prethodi svemu. Ona je izvor svega. Ona je uvek pravna, ona je uvek sam zakon...način na koji izražava svoju volju nevažna je... svaka procedura je odgovarajuća, i njezina volja je najviši zakon“, navedeno prema Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, Političke perspektive, Vol. 1, 2015

i ustava, kao i međusobno povezivanje identiteta i razlike unutar nacionalne državne: koliko se glasovi drugih, koji ne pripadaju ili nisu integrirani u dominantnu kulturnu grupu, mogu čuti. Ipak, polazeći od ove analize predložio bih nešto drugačiju kategorizaciju, prema kojoj postoje četiri idealno-tipska modela, od kojih su tri empirijska i posljednji normativan.

Modeli se diferenciraju prema četiri kriterijuma: *koncepcija nacije, konceptualizacija suvereniteta, određivanje drugosti i predmet patriotske lojalnosti*. Smatram da su ti kriterijumi presudni za konceptualizaciju političke zajednice, pripadnost i lojalnost kao važne denominatore ustavnog identiteta. Koncept drugosti je važan kao kriterijum jer su manjine upravo neuralgična normativna tačka postautoritarnih istočnoevropskih poredaka. Za Crnu Goru je to posebno važno upravo zbog kulturnog pluralizma njenog društva.

Koncepcija nacije (etničko / političko). Koji su kvaliteti većinske skupine? Da li je to temeljeno na etničkom porijeklu - specifičnoj kulturnoj nacionalnoj skupini te njenom istorijom, jezikom, ili je li to politički kriterijum - državljanstvo? Ovo nam govori o uslovima za članstvo u jednom svijetu u kojem su nacionalne države glavni tip političkog poretkta. Uopšteno, kako je već naznačeno, koncepcija nacije može biti ili etnička (temeljena na jeziku, kulturi, religiji ili drugim kriterijima) ili politička (temeljena na državljanstvu, političkom teritoriju).

Konceptualizacija suverenosti. Ko je suveren, ko je vlasan da odlučuje o zajednici? Ko je nosilac najviših političkih moći: *etnos, demos, građanin, narod, nacija*? To nam omogućava da vidimo kako su odnosi moći distribuirani u društvu. Da li pojedinac ili manjinska skupina autonomno odlučuju o pitanjima koja ih se tiču? O odnosu konstitucionalne moći i ustavnog identiteta biće više riječi kasnije.

Određivanje drugosti. Određivanje forme ustavnog identiteta konstituiše nužno one druge, koji nisu dio te političke zajednice.

U savremenom svijetu suverenih država prava građanstva nisu zagarantovana svima koji se nalaze na teritoriji neke zemlje: u prvom redu strancima. Međutim, isključivanje određenih kategorija ne zaustavlja se samo na onima koji nemaju pasoš ili ne plaćaju porez, već se odnosi i na one koji su arbitarno i nepravedno isključeni iz simboličkog i političkog identiteta zajednice.

Predmet patriotske lojalnosti. Najzad, postoji način na koji se ovi idealni tipovi konstruišu i zagovaraju određenu privrženosť zajednici. Riječ je o patriotskim osjećajima ili osjećanjima. Drugim riječima, taj kriterijum nam govori gdje je simbolička vrijednost zajednice, ali i njeno normativno težište. To indirektно ukazuje na glavni legitimacijski diskurs političke zajednice: odakle dolaze argumenti za legitimisanje političkih odluka.

Prva tri od četiri idealna modela koja predlažem bila su prisutna u ustavnim povijestima balkanskih država, ali obično u različitim mješovitim tipovima. Ipak, oni se mogu tumačiti kao idealni tipovi / kategorije koje uključuju različite vrijednosti prethodno navedenih kriterija. Ovi idealni tipovi ustavnog identiteta su: *nacionalizam, multikulturalizam / multinacionalizam, republikanizam i ustavni patriotizam*⁷⁰.

Nema sumnje da je nacionalni model najprisutniji u svim balkanskim državama, a to je bio slučaj s najvećim dijelom njegove povijesti. Ustavi i zakoni o državljanstvu daju na jedan ili drugi način prvenstvo pripadnicima jedne etničke / nacionalne zajednice. Aktuelni Ustav Srbije je definiše kao državu srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive. Slične odredbe se nalaze u rumunskom, bugarskom i hrvatskom ustavu. Ovaj oblik

---

⁷⁰ Ove četiri vrste su sve prisutne u normativnom potencijalu balkanskih ustava, iako su neke povjesno prisutnije od ostalih. Možemo ih klasifikovati i prema univerzalnosti, od nacionalnog homogenog koncepta ustavnog identiteta kao najpartikularnijeg, kroz različite oblike multikulturalizma preko ujedinjujućeg republikanizma i konačno ustavnog patriotismu kao najuniverzalnijeg.

ustavnog identiteta skloniji je stvaranju *ustavnih drugih* (Srbi u Hrvatskoj, Albanci u Srbiji) i kao takav često za njih nelegitim i nestabilan u smislu političkog poretka.

Republikanizam je takođe normativno impregniran koncept. Ovdje treba imati sliku francuskog republikanizma kao jednog istorijsko-normativnog modela oslonjenog na klasični republikanizam, prije nego neku savremenu teorijsku verziju republikanizma⁷¹. Taj model republikanskog ustavnog identiteta daje prvenstvo političkom u odnosu na nacionalno ili etničko, te političkom zajedništvu/zajednici u odnosu na druge pripadnosti i identitete. Mogli bismo to uočiti u ustavnim eksperimentima druge Jugoslavije, iako je u praksi bila multinacionalna država, republikanski karakter je bio nesumnjivo istaknut kroz ideje jugoslovenstva, „bratstva i jedinstva“. Problem s ovako viđenim republikanizmom, kao ustavnim identitetom, je to što često prikriva neke druge oblike dominacije: nacionalne, ideoološke, partijske. U kontekstu savremeno shvaćenih prava i sloboda ovaj koncept može biti previše zahtjevan (*thick*) u multinacionalnom kontekstu⁷².

Multikulturalizam je, slijedivši tačke liberalno-komunitarnog spora, ušao u prostor političke filozofije u devedesetim godinama prošlog vijeka. Iako osporavan, danas nalazi svoju praktičku važnost u pravnim i političkim porecima gotovo svih zemaljama zapadne demokratije. Ustavne identitete multikulturnog ili multinacionalnog karaktera danas nalazimo kao dominantne u Dejtonskoj Bosni i Hercegovini ili Ohridskim sporazumom redefinisanoj Makedoniji. Premda se ovaj koncept čini normativno primjeren multinacionalnoj stvarnosti balkanskih država, on ima i svoje nedostatke.

---

⁷¹ Savremene teorijske pozicije republikanizma, neorepublikanizam ili civilni republikanizam, daju slobodi kao nedominaciji primat u najsliskovitiji poretku.

⁷² Sekularni poredak francuskog republikanizma najslikovitije je primjer kako ideje javnog dobra, političke i gradanske vrline mogu biti predmet kontestacije religijskih manjina.

Normativni problem sa multikulturalizmom je to što može biti isključujući prema etničkim i manjinskim skupinama koje ne pripadaju priznatim kulturnim grupama ili nisu dio političkog aranžmana. (npr. Albanci, Mađari u Jugoslaviji kao ne-slovenski narodi bez teritorijalne autonomije prije 1974, ili pripadnik bilo kojeg naroda, osim tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini nakon Dejtonskog sporazuma, diskriminacija koja je i potvrđena u slučaju pred Evropskim sudom za ljudska prava *Sejdic i Finci protiv Bosne*⁷³). Takođe, uzimajući u obzir istoriju balkanskih naroda, pravo na samoopredjeljenje kao jedna od mogućih multikulturalnih politika može imati dezintegrativni efekat na poredak. Politička povijest balkanskih država pokazala je da su autonomije date određenim područjima zbog njihove specifične nacionalnosti ili kulture bile više motiv za dalju nestabilnost i povećanje interesa za nezavisnost, nego što su bile put za osvajanje novih prostora slobode kroz postojeće ustavne aranžmane i univerzalna ustavna prava.

Konačno, *ustavni patriotizam*⁷⁴ predstavlja postnacionalnu i postkonvencionalnu političku identifikaciju i privrženost skupu normativnih sastavnica ustava, uzetog u najopštijem smislu kao jasno utvrđeni suvereni politički i pravni poredak unutar odredene političke zajednice, a ne isključivo kao pisani pravni akt. Kao takav, ustavni patriotism ostavlja javnu sferu kao prostor slobodnog razvoja različitih identiteta (utemeljenih na kategoriji rase, nacije, religije, roda, seksualnosti, ideologije itd.) ali podrazumijevajući da postoji ustavni minimum oko kojeg se svi građani u svom individualnom i/ili kolektivno-kulturnom identitetu mogu usaglasiti. Vjerujem da normativni potencijal ustavnog patriotismra leži u činjenici da nadilazi istorijske, nacionalne i ideoološke partikularizme u cilju utemeljenja zajedničkog političkog života. Ovaj model

---

⁷³ ECHR, Applications No. 27996/06 and 34836/06 of 22 December 2009

⁷⁴ v. e.g. Müller, Jan-Werner, *Constitutional patriotism*, (Princeton Univ. Press, 2007)

predstavlja ravnotežu centrifugalnih (autonomija, sloboda) i centripetalnih (lojalnost zajednici, učešće u konstituisanju i odbrani ustavnih temelja) napetosti liberalno-demokratskog poretka. Problem ovog ustavnog modela je što on crpi patriotsku i građansku lojalnost iz pukog slova zakona i normativnog sadržaja koji iz njega proizlazi, te može biti odveć univerzalistički, nedovoljno sadržajan za pripadnika jedne političke zajednice. Ovaj tip ustavnosti ima slabu mobilizatorsku, afektivnu, gravitacionu moć premda bi nje-gove prednosti, u cijelini uzev, prevladale ove nedostatke.

<i>Model ustavnog identiteta</i>	<i>Koncepcija nacije</i>	<i>Nosilac suverenosti</i>	<i>„Drugi“ (manjine, subalterni, nepriznati)</i>	<i>Predmet patriotske lojalnosti</i>
Nacionalizam	etnički	nacija kao kolektivitet	Oni koji ne pripadaju (etničkoj) naciji.	nacija
Multikulturalizam, multinacionalizam	etnički	nacije kao kolektiviteti	Svako ko nije priznat multikulturalnom/federalnom shemom.	kulturne zajednice
Republikanizam	politički	građani	Svi koji ne dijele republikanski etos.	država/republika (polity)
Ustavni patriotizam	politički	građanin	Svi koji ne dijele liberalno-demokratski ustavni poredak.	ustav

Tabela 1, **Modeli ustavnih identiteta**

U ustavnoj povijesti Crne Gore prožimaju se i kombinuju različiti modeli ustavnih identiteta. Ustavni model predustavne istorije, ali i nakon Nikoljdanskog ustava pa sve do gubitka

nezavisnosti, u skladu sa vremenom toga doba, bio je dominantly nacionalan, dajući prednost određenoj kulturnoj zajednici. Primjer za ovu tvrdnju je član 40. koji utvrđuje da je državna vjera u Crnoj Gori istočno-pravoslavna, kao i član 14. koji utvrđuje da „Gospodar i Njegov dom moraju biti istočno-pravoslavne vjere“. I drugi ustavi tog vremena imali su slične odredbe. Ustavnost nije svugdje pratila neutralno-laicističku francusku konstitucionalnu poziciju jer se stvarala u specifičnom istorijsko-političkom i društveno-kulturnom kontekstu.

Međutim, elementi multikonfesionalnosti bili su prisutni u Ustavu iz 1905. FNRJ i kasnije SFRJ su bile federacije bazirane na nacionalnosti i narodnosti. Ustav iz 2007, uz građanski, nejednakom dosljednošću baštini i multikulturalni ustavno-politički identitet građana Crne Gore.

Republikanski identitet, paradoksalno, dijelom je stvoren Kraljevinom Jugoslavijom, njenim simboličkim i formalnim preimenovanjem 1929. godine i insistiranjem na integralnom jugoslovenstvu. Tačnije, bila je to ideološko-simbolička matrica koja je trebalo posredno da ojača legitimnost jedne višenacionalne zajednice u kojoj su do tada priznavana tri konstitutivna naroda: Srbi, Hrvati i Slovenci afirmišući njihov zajednički građanski identitet. Elemente republikanizma svakako je imala i druga Jugoslavija, insistirajući na idejama opštег javnog dobra, zajednice, i posvećenosti političkom djelovanju od mjesne zajednice do saveznog vijeća.

Crna Gora je u svojoj kratkoj jednovjekovnoj ustavnosti promijenila veliki broj ustavno-pravnih poredaka, a ustavnost suverene države ima nešto više od dvije decenije. Ove dvije činjenice uzete zajedno možda mogu da objasne zašto je konstitucionalizam drugorazredna ideja u nas i zašto su svakom ustavu potrebne moći koje ne dolaze od njega sama. Moć ustava kao ključne tačke ustavnog identiteta u nas je bila ili sintetisana sa moću monarha autokrate (1905-1933) ili paralelna nadmoćnoj

partitokratskoj moći (1946 - ?) u kojoj je partija i suveren i vlast, država nedovršena⁷⁵, a ustavnost fasadna.

Predominantnost nacionalnog modela u crnogorskoj ustavnoj istoriji (*genealogija ustavnog identiteta*) i odnos prema ustavnim modelima u ustavno-pravnim i političkim porecima zemalja u regionu, te zemljama EU kao političkoj zajednici na čije članstvo Crna Gora računa (*konstelacija ustavnih identiteta*) navodi na pitanje kakav je odnos nacije i suverena u nacionalnoj državi, posebno u društvima gdje se nacija razumije etnički, a ne politički.

Nacija, konstitucionalna moć i ustavni identitet

Pored normativnih težnji jedne teorijske koncepcije ustavnog identiteta, dakle, valja se pozabaviti i metodološko-ontološkim problemom kauzaliteta koji se odnosi na relaciju ustavna moć – ustavni identitet. Naime, koja kategorija prethodi, da li politička moć tvoraca ustava daje ustavu snagu važenja ili je moć nosilaca suvereniteta dobijena tek ustavom. Ovo pitanje postaje posebno važno onda kada ustav svoju moć ne crpi iz svojeg važenja nego kada je njegova moć potpomognuta ili izražena vanustavnim elementima.

Normativna konstitucionalna pozicija polazi od ideje da ustav stvara pravni poredak *ex-nihilo* društvenim dogовором

---

⁷⁵ U istoimenom djelu, Đindić o Jugoslaviji govori kao nedovršenoj državi U vakuumu koji se širi iza komunističkog pojma (ili tačnije: ne-pojma) državnosti izraslo je raznovrsno bilje, koje je nedostatak pretpostavki za život pretvorilo u vlastitu pretpostavku za život. (Đindić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada (1988), str. 19, 21). Na legitimacijsku krizu komunističkog poretku koji državu čini pukim instrumentom vanustavne moći ukazuje i Prpić u tekstu „Kriza legitimnosti komunističkih poredaka“ (*Politička misao*, 1991). Pojam nedovršene države upotrebljava i Nenad Dimitrijević za Miloševićevu i post petooktobarsu Srbiju, uz sličnu normativnu analizu. Dimitrijević, Nenad, „Srbija kao nedovršena država“, *Peščanik*, <http://pescanik.net/srbjakao-nedovrsena-drzava/>

(ugovorom). Prema Šmitijanskoj koncepciji ustavnosti⁷⁶ se daje izvedeni sekundarni karakter, budući da primat političkog ostaje u naciji kao kolektivitetu.

Premda je prva pozicija odveć normativna, idealistička, za drugu se čini da je nekoherentna čak i ako ostavimo po strani visoke normativne kriterijume. Naime, snaga ustava je obesmisljena ako su realni nosioci suverenosti drugi od onih koje ustav titulira. Ustav je tada samo fasada jednog u suštini neustavnog poretka. Drugo, ustavnost je po sebi pluralizam (heterogenost, jer singularnosti nije potrebna ustavnost, Rozenfeld) a nacija je nužno homogenizirajuća kategorija, čak i kada se radi o političkom, a kamo li etničkom (kulturnom) konceptu. Treće, ova pozicija ostavlja mogućnost stalne kontestacije (ne samo normativne) poretka od strane onih (nacionalnih, etničkih, vjerskih ali i drugih identitetskih manjina) kojima ustav nije omogućio princip autonomije „*quod omnes tangit ab omnibus aprobetur*“ – ono što se tiče svih mora od svih biti i odobreno.

Moderna ustavnost, kako je naznačeno, nastaje sa modernom građanskim državom i političkim konceptom nacije. Univerzalnost nacionalnog, građanskog i političkog u Francuskoj revoluciji trebalo je da zamjeni monarhističko, staleško i vjersko. Zato je koncept nacije koji je nastao kao produkt Francuske revolucije specifičan i razlikuje se od kulturno-etničkog modela nacije koji nikad nije univerzalnost, već je uvijek partikularnost, posebnost.

Razlika između građanstva i ustavnosti kao univerzalističke kategorije i nacije kao kulturnog partikulariteta je proizvod različitog društveno-političkog razvoja modernih država. „Na evropski modernizacijski proces u 17. i 18. stoljeću Njemci reagiraju romantičarskim propitivanjem osobitost „njemačke duše“ i isticanjem razlike, poglavito spram drugih naroda, poglavito

---

⁷⁶ Za Šmita su, cjelokupna racionalistički postavljena moderna ustavna država, te njena načela zakonitosti, ustavnosti, suvereniteta, u suštini, sekularizacija teoloških koncepata.

Francuza. Svijest o jedinstvu Njemaca nastoji se uspostaviti nezavisno od postojećih oblika vlasti i odvojeno od ideje slobode čovjeka, ona je istovremeno shvaćena kao *nepolitička* i *transpolitička*. Za tu zajednicu i pojedince koji ju tvore *res publica* ne posreduje identitet zajednice”.⁷⁷ Ovaj koncept nacije, kao prvenstveno etničke i kulturne kategorije, usvojen je od strane balkanskih društvenih elita i kasnije postao potpora jedne organske, kolektivističke političke kulture.

Oslanjujući se na Projsovou analizu i na utemeljenu razliku između *demosa*, koji je konstitutivan za utemeljenje jednog novog poretka, i *etnosa*, kao već formirane prepolitičke zajednice, Podunavac postavlja temeljno pitanje: „trebaju li zajednice, koje svoj život definišu u prepolitičkim terminima *etnosa*, ustav kao utemeljujući akt koji uspostavlja poredak?“ i odgovara negativno „jer njihov politički i konstitucionalni identitet leži izvan usta-va...te su to ustavi bez utemeljuće moći“ koji „nemaju uteme- ljujući snagu uspostave novoga poretka, već su puki instrumenti već uspostavljene formacije političke moći“⁷⁸. Tako dobijamo ono što Hajden (Hayden) naziva ustavnim nacionalizmom – *constitutional nationalism*⁷⁹, a što je karakterisalo postjugoslovensko ustavotvoračko iskustvo nakon građanskog rata.

Pred ovom dilemom nalazio se i crnogorski ustavotvorac upravo imajući u vidu da su nacionalne države usidrene u dominantnoj naciji kao nosiocu kulturne matrice političkog opštenja i legitimacije poretka. Problem je što pripisivanje moći građaninu, kao nosiocu suvereniteta u postautoritarnim socijalističkim režimima, predstavlja prepisanu konstitucionalnu formu

---

⁷⁷ Prpić, Ivan, „Pravodobne i zakašnjele nacije“, H. Plesner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb, 1997. Navedeno prema Podunavac, Milan, „Konstitutivnamoć uosnivačkimustavima“, Političke perspektive, Vol. 1, 2015, 28.

⁷⁸ Podunavac, Milan, ibid. 30.

⁷⁹ Hayden, Robert M., „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics“ Slavic Review 51, no. 4, 654-73, 1992

koja se nekad kosi sa realnim lokusom moći, koji zapravo nosi dominantna nacionalna zajednica. Činjenica da je crnogorsko društvo multinacionalno i multikonfesionalno, te da u okviru istog *ethos-a* postoji nesaglasje u vezi sa tumačenjem nacionalnog identiteta, mogla bi, kao svojevrsni „slučaj komedijant“ (Crnjanski) da otvori put crnogorskom građanskom ustavnom identitetu i učini da ona izade iz istorijski isprobane nacionalne matrice koja je pokazala i normativne i integrativne nedostatke. Ključna ustavna aspiracija ustavotvorca da suverenitet *da* građaninu tako bi postala ustavna i politička realnost.

Ustav iz 2007. kao jezgro ustavnog identiteta

Osnovni ustavni principi

U osnovnim odredbama Ustava iz 2007 u prva dva člana, navedeno je: „Crna Gora je nezavisna i suverena država, republikanskog oblika vladavine“. Njenu ustavnu autobiografiju upotpunjuju odrednice koje je definišu kao građansku, demokratsku, ekološku i državu socijalne pravde, zasnovanu na vladavini prava (Član 1). Koliko su ovi ciljevi realnost, a koliko realnost djelimično, svjedoči i referisanje na ekološku državu⁸⁰. Ipak, nesumnjivo je da se ova tendencija, makar i kao puka deklaracija, usaglašava sa savremenim nastojanjima principa međugeneracijske etike i održivog razvoja u savremenoj političkoj teoriji ali i sa principima međunarodnog

---

⁸⁰ Ova politička aspiracija je definisana još usvajanjem deklaracije 20. septembra 1991. godine na Žabljaku, čime je Crna Gora postala prva ekološka država na svijetu. Taj dokument je već naredne, godine predstavljen na konferenciji UN o zaštiti životne sredine a našao je svoju pravnu pozitivaciju u Žabljakačkom ustavu iz 1992 godine. Pomenuti ustav je u preambuli imao da polazi od toga da je „priroda izvor zdravlja, duhovnosti i kulture ljudskog roda, a država čuvar svetinje i čistote prirode“. Ova gotovo deistička pozicija zvuči groteskno ako se uzme u obzir realnost očuvanja životne sredine kako ondašnje tako i sadašnje Crne Gore.

prava, posebno treće generacije ljudskih prava koja se odnosi na kolektivno uživanje prava na zdravu prirodnu okolinu.

U osnovne odredbe spada i Član 4 koji određuje državne simbole Crne Gore: grb, zastavu i himnu. „Grb Crne Gore je zlatni dvoglavi orao sa lavom na prsima. Zastava Crne Gore je crvene boje sa grbom na sredini i zlatnim obrubom. Himna Crne Gore je »Oj svijetla majska zoro«.“ Upravo je ovaj član bio predmet sporenja, u djelovima ili cijelosti, jer nosi simboličko-normativnu važnost za dominantnu nacionalnu grupu i predmet je kontestacije prosrpskog, unionističkog dijela građana. Sa članom 14. koji se odnosi na crnogorski jezik kao službeni jezik u Crnoj Gori to su jedini elementi u crnogorskom Ustavu koji „vuku“ ustavni model ka nacionalnom.

Za nosioca suverenosti određen je građanin koji ima crnogorsko državljanstvo⁸¹. Građanin tu vlast ostvaruje neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika. Prema Ustavu, nosilac suverenosti je građanin koji ima crnogorsko državljanstvo. Građanin vlast ostvaruje neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika. Demokratski princip ogleda se u stavu koji kaže da se „ne može se uspostaviti niti priznati vlast koja ne proističe

⁸¹ Kada se govori o titularu suverenosti u teoriji, posebno onima koje se oslanjaju na društveni ugovor, postoji razlika između narodne i nacionalne suverenosti. Prema Markoviću, teorija narodna suverenost (inspirisana teorijama Rusoa i Kanta) suverenim vidi narod, skupih svih građana, te je tako svaki građanin titular jednog dijela suverenosti. Prema teoriji nacionlane suverenosti (inspirisane Lokom i Monteskjeom) nosilac suverenosti je nacija kao transcendentalni entitet različit od skupa građana, koju treba u nekim verzijama razumjeti čak i ukupnost neidentifikovanih građana, sadašnjih, prošlih, budućih generacija (E.S.Musso). Ustavi Crne Gore koristili su različite formulacije u kojima je najviše dominiralo razumjevanje naroda kao titulara suverenosti. Međutim, isticanje građanina (a ne naroda, što je prema ovoj prvoj teoriji isto) zapravo je normativna ali istorijski generisana promjena koja oslikava ne samo da živimo u drugom vremenu nego i da drugačije razumijemo i mislimo pojmove kao što su identitet, narod, kolektiv i pojedinac (građanin).

iz slobodno izražene volje građana na demokratskim izborima, u skladu sa zakonom“ (Čl. 2).

Članom 6 Ustava utemeljuje se vladavina prava koja jemči i štiti prava i slobode. Prava i slobode su, jasan je Ustav, nepovredivi. Svako je obavezan da poštuje prava i slobode drugih. Član 10 uzima da je „slobodno je sve što Ustavom i zakonom nije zabranjeno“. Odredbe poput ove, koje daju prednost *liberalnom principu* prava, usklađene su sa onim odredbama koje daju prednost *poštovanju zakona i ustava*: „Svako je obavezan da se pridržava Ustava i zakona „kako je navedeno u istom članu Ustava. Dozvoljene granice slobode se tu ne završavaju. Član 24. Ustava predviđa mogućnost ograničenja prava: „(z)ajemčena ljudska prava i slobode mogu se ograničiti samo zakonom, u obimu koji dopušta Ustav u mjeri koja je neophodna da bi se u otvorenom i slobodnom demokratskom društvu zadovoljila svrha zbog koje je ograničenje dozvoljeno. Ograničenja se ne smiju uvoditi u druge svrhe osim onih radi kojih su propisana“. Ovdje valja ukazati na, u teoriji jasnu distinkciju, između pravne države i vladavine prava. U pitanju su dvije tradicije, jedne koja daje primat pravima (*rule of law*) i druge koja prvenstvo daje poretku i državi (*Rechtsstaat*)⁸². Jasno je da ustav jedne zemlje ne može sam odrediti taj poredak kao više sklon jednoj ili drugoj tradiciji, jer je u pitanju

---

⁸² Moguće je, zapravo, govoriti o tri mogućnosti odnosa prava i zakona u okviru države. Rozenfeld opisuje tri različite tradicije, njemačku „Rechtsstaat“, francusku „Estat de droit“ i anglo-američku „vladavine prava“. Objasnjava da, iako se anglo-američka vladavina zakona temelji na antagonističkoj vezi između države i vladavine zakona, čineći ga, paradoksalno, istovremeno i nezavisnim i od države zajamčenim, njemački „Rechtsstaat“ je svojevrsna simbioza između države i zakona. Za razliku od oba ova koncepta, francuski „État de droit“ ne odnosi se na cijeli sistema zakona i prava, i daje preim秉stvo temeljnim, ljudskim pravima kao svrsi postojanja države. Rosenfeld, Michel, „The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy“, Cardozo Law School, Public Law Research Paper, No. 36 (2001)

način na koji funkcioniše cjelokupni pravni poredak, ali je činjenica da etatistička, post-autoritarna i kolektivistička društva poput crnogorskog moraju svoje konstitucionalne paradigme jače utemeljiti u principu vladavine prava.

Slovom zakona Crna Gora je sekularna država. Vjerske zajednice, piše u članu 14, odvojene su od države. Vjerske zajednice su, kaže se dalje, ravnopravne i slobodne u vršenju vjerskih obreda i vjerskih poslova. Crna Gora je postala sekularna država 1852. za vrijeme knjaza Danila koji je uspješno transponovao neupitnost i univerzalnost crkvenog na državno. Međutim, Crna Gora je i dalje jedno klerikalizovano društvo u kojem se ustavno određena podvojenost ne poštuje uvijek i bez ostatka. Uzimajući u obzir važnost Cetinjske Mitropolije za očuvanje modernog crnogorskog identiteta i državnosti, ne čudi ta nerijetko primjetna fuzija politike i religije u javnom diskursu. Ipak, jasno je da u izboru ustavnog identiteta jedne višekonfesionalne političke zajednice, *de facto* i *de iure* sekularna država nije mogući, već jedini izbor.

Ustav diskontinuiteta?

Ustav Crne Gore iz 2007. godine je direktna posljedica obnovljene nezavisnosti Crne Gore, odnosno njenog istupanja iz Državne zajednice, a u skladu sa tačkama Beogradskog sporazuma. Na ovu plebiscitarnu odluku poziva se ustavotvorac u preambuli i donosi „polazeći od odluke građana Crne Gore da žive u nezavisnoj i suverenoj državi Crnoj Gori, donesenoj na referendumu od 21. maja 2006. godine“. U prvom članu Ustava utvrđeno je da je Crna Gora država „republikanskog oblika vladavine“ i republika se u nazivu, kako ispravno uočava Šuković, ne spominje⁸³. Cilj ovih dviju referenci je upravo odlika ustavnog identiteta, a to je da istakne diskontinuitet uspostavljanjem novog poretku stvari.

---

⁸³ Šuković, Mijat, „Tri različita ustavna uređenja Crne Gore Od razbijanja še stočlane jugoslovenske federacije (1992.) do sada (2009.)“ Revus [Online], 11 | 2009

Drugo je pitanje koliko je ovakva formula integrišuća, ako se uzme u obzir polarizacijski karakter referenduma u skorašnjem istorijskom sjećanju. Ustavi u svom odnosu prema prošlosti nerijetko pokazuju strah od vraćanja na pređašnje stanje neporetka ili jednostavno drugačijeg poretku, ono što Dimitrijević naziva „konstitucionalizacijom straha“⁸⁴. Nesumnjivo je jedno: želja ustavotvorca da najviši pravni akt bude u jasnom diskontinuitetu sa dotadašnjim političkim porecima u kojima Crna Gora nije dje-lovala u punom kapacitetu suverenosti.

Multikulturalna vs. građanska država

U preambuli se ističe i opredjeljenje građana Crne Gore „da žive u državi u kojoj su osnovne vrijednosti sloboda, mir, tolerancija, poštovanje ljudskih prava i sloboda, multikulturalnost, demokratija i vladavina prava“. U odnosu na modele o kojima smo govorili vidi se da je ustavotvorac imao za cilj da, u skladu sa istorijskim iskustvom Crne Gore, posebnu važnost da multikulturalnosti, kulturnoj, konfesionalnoj i nacionalnoj pluralnosti crnogorskog društva. Savremena politička teorija u vidu liberalnog kulturalizma kritikuje pretpostavljenu neutralnost liberalno-egalitarnog poretku i traži priznanje prava kulturnih zajednica⁸⁵. Ustavotvorac u istoj preambuli polazi od donosilaca

---

⁸⁴ Nenad Dimitrijević, „Kako čitati ustav“, u: Saša Ilić (urednik), *Kako čitati*, Beograd: Narodna Biblioteka, 2005

⁸⁵ U knjizi „Multikurno građanstvo“ Vil Kimlika razlikuje tri vrste grupno specifičnih prava: prava na samoupravu, polietnička prava i specijalna prava predstavljanja. Uzimajući u obzir ovo tipologiju, Ustav iz 2007. predviđa određeni stepen polietničkih prava (koja služe integraciji manjina, poštovanju njihovog identiteta) dok su specijalna prava predstavljanja predviđena zakonskim rješenjima koja otklanjavaju prepreke političkoj participaciji (prohibitivna klauzula za manjinske narode, e.g.). Prava na samoupravu za manjinske grupe, u vidu teritorijalne autonomije nema, Crna Gora je jedinstvena država, međutim mogla bi se izvesti u jednom vidu iz kombinacije opštег prava na samoupravu i prava nacionalnih manjina.

ustava kao slobodnih i ravnopravnih građani, koji su istovremeno i pripadnici naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori: Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci, Muslimani, Hrvati i drugi, privrženi demokratskoj i građanskoj Crnoj Gori. Građanski i multikulturalni aspekt ustavnog identiteta su, prema viđenju ustavotvorca, u harmoniji.

Liberalna vs. socijalna država

U ovom dijelu se polazi i od nekih drugih normativnih premsa, od „uvjerenja da je država odgovorna za očuvanje prirode, zdrave životne sredine, održivog razvoja, uravnoteženog razvoja svih njenih područja i uspostavljanja socijalne pravde“. Ekonomsko uređenje, kako stipuliše član 139. „zasniva se na slobodnom i otvorenom tržištu, slobodi preduzetništva i konkurenциje, samostalnosti privrednih subjekata i njihovoj odgovornosti za preuzete obaveze u pravnom prometu, zaštiti i ravnopravnosti svih oblika svojine“. Tranziciona društva, posebno ona koja se transformišu iz dirigovanih i socijalističkih ekonomija u kapitalističke, suočavaju se sa dilemom izbora ili dosljednog usklađivanja socijalne države i liberalno-ekonomskog poretka i privatne svojine kao njegovog temeljnog obilježja. U duhu te dileme je i stav 2 Člana 140. koji predviđa da država podstiče ravnomjeran ekonomski razvoj svih njenih područja te (odredbe u Čl. 58. – 79.) utvrđena socijalno-ekonomska prava u korpusu ljudskih prava i sloboda.

Umjesto zaključka: ustav kao slovo slobode

Iz navedenog se uočava nekoliko važnih elemenata ustavnog identiteta Crne Gore. Da bi se ustav uobličio kao dominantni oblik političke identifikacije, on mora dobiti legitimnost većeg dijela političkog tijela. Konstitucionalna moć učesnika

društvenog ugovora prešla bi tako u moć ustava i pravne države kao najviše suverene moći. Ustav bi, pored ostalog, postao okvir političke komunikacije koja je u stanju duboke polarizacije nekad nemoguća.

Drugo, eventualne promjene važećeg Ustava bi morale da odgonetnu dileme o kojima je bilo riječ, jer se te dileme odnose na budućnost tranzicionog društva i njegovog ustavnog poretku. U prvom redu tu je dilema građanske ili multikulturne države, i premda se ovi koncepti ne isključuju, vjerujem da treba dati snažniji pečat normama koje konstituišu načela građanske države.

Pored navedenog, da bi ustav bio respektabilan pravni akt on mora da sadrži ciljeve kojima politička zajednica zaista teži, a ne one koje deklarativno i *pro formae* proglašava. Ustav je akt univerzalizacije najviših principa jedne zajednice i za moderna politička društva najviša tačka normativne vertikale jedne političke zajednice. Ustavnom identitetu pečat daju Ustavni sudovi, a kako su ovi *de facto* elektorati političkih partija tako je onaj istinski doktrinarni i naučni, a ne partikularni i partijski zamađac, svojevrsni duh pravne nauke i prakse, element koji sada nedostaje genezi jednog prepoznatljivog ustavnog identiteta.

Ako je ustav kruna društvenog dogovora, onda je i najviši garant zajamčene slobode⁸⁶. U vremenu proliferacije nacionalnih, vjerskih i ideoloških identiteta, ustavni identiteti ostaju ona tačka po kojoj se prepoznaju zrela politička društva, koja svjesna neprikošnovenosti slobode i od nje ponikle svekolike ljudske raznolikosti, ne zaboravljuju moć razboritog *zoon politikona* savremenog doba da uspostavi dobar poredak kao najbolji garant svih prava i sloboda.

---

⁸⁶ Ovako bi glasila jedna liberalna definicija ustava koja polazi od ideje da se politički poredak konstituiše na principu slobode. Za Kostu Čavoškog, na primjer, ustav je „jemstvo slobode“ dok Nenad Dimitrijević ustav naziva „poveljom slobode“.

„U njega smo svi zakleti“: dileme ustavnog patriotizma

O ustavnom patriotizmu

Ustavni patriotizam je relativno nov koncept u političkoj teoriji. Pod ovim pojmom podrazumijevaju se različiti i često nespojivi politički fenomeni i teorijske kategorije. Postoje različiti pristupi ustavnom patriotizmu, a ti pristupi istovremeno i osvjetljavaju različite aspekte ustavnog patriotizma. Ustavni patriotizam može se odrediti kao tip patriotske privrženosti (lojalnosti), kao oblik ustavnog identiteta, kao model društvene integracije i konačno kao sveobuhvatna teorija građanstva⁸⁷.

Ustavni patriotizam kao patriotska privrženost tematizuje odnos građana, subjekata, podanika prema ideji *patriae*, domovine,

---

⁸⁷ U politikološkoj misli bivših jugoslovenskih država autori koji su se bavili ustavnim patriotizmom uglavnom ga određuju kao oblik ustavnog identiteta. Prevod knjige Jan-Verner Milera u izdanju Fabrike knjiga iz Beograda značajno je uticao na recepciju ovog koncepta u našoj politikološkoj misli. Nenad Dimitrijević, Dragica Vujadinović, Milan Podunavac i Ilija Vujačić bavili su se ustavnim patriotizmom kao strategijom za stvaranje stabilne političke zajednice. Nikola Beljinac u svojoj doktorskoj disertaciji analizira koncept ustavnog patriotizma kao oblik patriotske privrženosti. Moja doktorska teza, čiji prevedeni dio navodim u uvodnom dijelu ovog rada, bavi se ustavnim patriotizmom kao konceptom građanstva, i nadalje primjenjuje nalaze na primjeru Evropske unije. v. Jan-Verner Miler, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010, Dragica Vujadinović, „Evropski ustavni patriotizam - smisao, izazovi, perspektive“, u: *O identitetu*, Crnogorska akademija nauka, Podgorica 2015, Nenad Dimitrijević, „Ustavni identitet Evropske unije“, <http://pescanik.net/ustavni-identitet-evropske-unije-2/>, Nikola Beljinac, „Da li je ustavni patriotizam moguć u multi-kulturnim društvima“, Godišnjak br. 6, FPN, Beograd, 2011

političke zajednice. Glavni doprinos ovog koncepta polju političke teorije je u specifičnom obliku patriotizma, kao jednom racionalnom i/ili utilitarnom obliku patriotske privrženosti. Ustavni patriotism kao oblik ustavnog identiteta akcentuje svojevrsnu tautologiju konstitucionalne teorije: u srcu ustavno-političkog samospoznavanja može biti jedino ustav, a ne vanustavne i predustavne kategorije.

Ustavni patriotism može se definisati kao oblik građanstva, koji uključuje identifikaciju i odanost skupu normativnih sastavnica ustavno-političkog poretku jedne zajednice. Ustavni poredak ovdje treba shvatiti kao politički i pravni poredak prije nego kao pisani, sveobuhvatni, kodifikovani pravni akt najviše pravne važnosti.

Ustavni patriotism u kontekstu političkih prilika post-referendumsko Crne Gore često je pominjan u akademskim debatama, ali i među praktičarima politike⁸⁸. Konsolidacija demokratije nužno vidi ustavnu demokratiju kao svoj normativno poželjni cilj. Ustav je fundament političke legitimnosti, jedne od najpoželjnijih političkih vrijednost iznova konstituisane političke zajednice. Stoga ne čudi da se u političkom i akademском diskursu javlja ideja ustavnog patriotism. Crnu Goru, u

---

⁸⁸ Čini se da je izvor u oba slučaja već pomenuti pregnantni doprinos ovom konceptu profesora i saradnika Fakulteta političkih nauka u Beogradu od kojih su neki uticajni i u crnogorskoj politikološkoj javnosti. Profesor Ilija Vujačić je sredinom 2017. godine u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti održao tribinu na temu ustavnog patriotism. S druge strane, afirmativna videnja ustavnog patriotism u javnosti su uglavnom dolazila od Crnogorske demokratske unije (CDU), koja je na Kongresu na Cetinju 2017. godine promijenila ime u „Crnogorska“. Politički savjetnik lidera ove partije i budući lider ove partije, Vladimir Pavićević takođe je predavač na FPN-u i bliski saradnik profesora Vujačića, pa je razumljivo što je ovaj koncept dobio toliki značaj. Putevi jedne ideje, ipak, ne govore sve o ideji i njenoj recepciji u javnom mnenju. Pride, dalje reinterpretacije ove ideje u crnogorskoj javnosti značajno se razlikuju od načina na koji su ih prvobitno formulisali pomenuti autori.

odnosu na druge suverene zajednice recentnog ustavno-pravnog utemeljenja kao suverene političke zajednice, pored navedenih izazova, karakteriše i jednovjekovna kontestacija državnosti što patriotizmu, posebno ustavnom, daje gotovo vitalni heuristički značaj u konkretnim političkim prilikama.

Sintagmu ustavni patriotizam skovao je Dolf Sternberger. Etiološki, ovaj koncept se poziva na dva naizgled suprotna pojma: konstitucionalizam i patriotizam, što Miler naziva „oksimoronom“. Konstitucionalizam se odnosi na skup pravila određene političke zajednice – pravila, norme, zakoni donijeti radi zaštite prava građana i ograničavanja državne, ali i moći same političke zajednice, koja može da naruši slobodu pojedinca. Patriotizam, međutim, ukazuje na važnost lojalnosti prema toj političkoj jedinici, pripadanju jedinstvenoj cjelini i simboličko-normativnim svjetonazorima koje ta politička zajednica dijeli. Dakle, dok je prvi koncept pretežno liberalan i individualistički, drugi je komunitaran, kolektivistički. Konstitucionalizam poziva na racionalnu osnovu stvaranja poretka, dok je patriotizam jedan emocionalno nabijen pojam. Konstitucionalizam podrazumijeva univerzalne norme⁸⁹, patriotizam je po definiciji okrenut partikularnom, specifičnoj kulturnoj ili političkoj zajednici. Budući da su ovi pojmovi sveobuhvatni, ustavni patriotizam ne može

---

⁸⁹ Istina je da se ustavni poredak nalazi uvijek u specifičnom društvenom, političkom i povijesnom kontekstu i na taj način gubi mogućnost da bude interpretiran kao univerzalna kategorija. Ipak, na pojmovnoj razini, možemo reći da je konstitucionalizam zaista definisan univerzalističkim premisama. Univerzalizam ovdje treba shvatiti u dva značenja: univerzalizam opsega (odnosi se na sve subjekte koji čine političko biće i prostor zajednice, *ratione personae i ratione territoriae*) i univerzalizam sadržaja (značajno određeno jezikom prava na način na koji je ono bilo stvareno u evropsko-kontinentalnoj pravnoj baštini, kao opštеваžeće norme „vanvremenog“ pravnog poretka). Ustavni patriotizam, u interpretaciji i argumentaciji koju slijedim, polazi od univerzalizma, ali se prema njemu kritički određuje.

biti puki spoj opsega tih dvaju pojmoveva. Drugim riječima, ove pojmoveve treba regefinisati, kako bi činili smislenu leguru koju određujemo kao ustavni patriotizam.

U sljedećem dijelu daću pregled teorija na kojima se temelji ustavni patriotizam kao pojam u kaleidoskopu političke teorije. Potom ću ukratko izložiti moju koncepciju ustavnog patriotizma. Konačno, probaću da ovaj teorijski koncept primijenim na slučaj Crne Gore u njenom specifičnom povjesno-političkom kontekstu.

Sternberger

Pojam ustavnog patriotizma pojavio se u kontekstu njemačke rasprave istoričara (*Historikerstreit*) sredinom 1980-ih, između konzervativnih i lijevih intelektualaca, o ocjeni nacističkih zločina, kulturi sjećanja i pamćenja uopšte. Budući da im se zajednička prošlost činila opterećena zločinama počinjenim u ime etničke pripadnosti, prošlost, nacija ili sama država nisu više mogli biti legitimni razlozi/motivi nacionalnog jedinstva. Postojala je potreba za drugačijim fokusom zajedničkog identiteta i odanosti. Razmišljajući da demokratsku osnovu identiteta treba tražiti u temeljnim normama politike, a ne u etničkoj pripadnosti, Dolf Sternberger je razradio koncept ustavni patriotizam u časopisu *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23. maja 1979. godine, na dan 30. godišnjice njemačkog Osnovnog zakona (Grundgesetz):

Još uvijek žalimo, i dalje se nadamo. No, u međuvremenu nacionalni osjećaji ojačani su jasnom idejom o prednostima koje proizlaze iz ovog Osnovnog zakona. Ustav je nastao iz sjene u kojoj je stvoren. U takvoj mjeri da je sada oživljen, stvarajući moćni aktere i djelanje nastale iz pukih propisa, oblikovane političke

organe, da smo sami iskoristili u njemu zajamčene slobode i da smo naučili kako djelovati unutar i sa državom. Novi, drugačiji patriotizam formirao se neprimjetno, jedan patriotizam utemeljen na ustavu. Nacionalni osjećaj ostaje ranjen. Ne živimo u cjelovitoj Njemačkoj. Ali živimo u punom ustavu, potpuno ustavnoj državi, i to je jedna vrsta domovine.⁹⁰

Polje domovine je ustav, a ne teritorij naseljen sunarodnicima. Nacionalni osjećaj je ranjen, ali u ovoj Sternbergerovoju interpretaciji čini se da on i nije nužan za patriotsku odanost. Proizvodnja političkog nastavila se uprkos odvojenim djelovima Njemačke - kroz ustav i način na koji je izrazio i definisao novu političku zajednicu. Naposljetku, prema Sternbergerovom mišljenju, ustav je bio jamstvo građanskih sloboda u jednoj pravnoj državi. Drugim riječima, imamo prelaz u razumijevanju nacionalne države i odnosa između koncepcija nacije i države. Koncept nacije ustupa mjesto jednoj univerzalnijoj koncepciji prava koja sada postaje jedinstveni objekt patriotskog osjećaja. Za njemačku nacionalnu i ustavnu povijest ovo je bio istinski kopernikanski obrt.

Habermas

Ustavni patriotizam, kao društveno filozofska kategorija, vezuje se za Habermasovu političku filozofiju i, tek odnedavno, sa njegovim intelektualnim raspravama o budućnosti Evropske unije. Kao što objašnjava, univerzalistička jezgra ustavne države, koja su bila rezultat američkih i francuskih revolucija, sadržana su u

---

⁹⁰ Dolf Sternberger, „Verfassungspatriotismus“ [“Constitutional Patriotism”] (1979), in Schriften [Writings]. Frankfurt am Main: InselVerlag, 1992, vol. 10, pp. 13-16. Prevod na engleski: Allison Brown

demokratiji i ljudskim pravima. „Ovaj univerzalizam još uvijek ima svoju eksplozivnu snagu i vitalnost, ne samo u zemljama Trećeg svijeta i Sovjetskog bloka, nego i u evropskim zemljama, gdje ustavni patriotizam stiče novo značenje tokom transformacije identiteta.“ Habermasova teorija post-metafizičkog razuma, kao i razlika između društvenog i normativnog, činjenica i normi, odražava ovu dihotomiju koju on pokušava nadvladati idejom o suizvornosti (*cooriginality thesis*) demokratije i ljudskih prava, ergo republikanskog i liberalnog principa, javne suverenosti i lične slobode⁹¹.

Habermas smješta ustavni patriotizam unutar dihotomije politička kultura i kultura uopšte. Ova distinkcija je važna jer prevazilazi argumentaciju komunitarista i kulturu posmatra kao okvir drugaćiji od specifične političke kulture koju pojedinac gradi u zajednici, u stalnom susretu sa drugošću. „Liberalna politička kultura samo je zajednički naziv ustavnog patriotizma (*Verfassungspatriotismus*) koji povećava svijest o raznolikosti i integritetu različitih oblika života koji su suživotni u multikulturalnom društvu“. Dok se kultura odnosi na pretjerano impregnirane etičke, estetske i uopšteno aksiološke vrijednosti, politička kultura proizlazi iz intersubjektivne razmjene perspektiva različitih tradicija.

Ove dva ključna teorijska doprinosa Habermasa daju jednu fundiranost konceptu ustavnog patriotizma. „Ustavni patriotizam Jirgena Habermasa (Jurgen Habermas) predstavlja verovatno najbolji izdanak obnovljene tradicije građanskog republikanizma. Radi se o uticajnom pokušaju pomirenja principa liberalnog univerzalizma (racionalno-legalnih procedura) i komunitarnog partikularizma (horizonta etičkog samorazumevanja zajednice)“⁹². Ideja o suizvornosti ukazuje da je moguće

---

⁹¹ Jurgen Habermas, *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy* (Cambridge, Mass.: MI Press, 1996. Print.) 121

⁹² Beljinac, ibid. 228

pomiriti republikansko i liberalno geslo, suverenitet i lična prava i slobode, te da je ustavni patriotizam ništa drugo nego sofističirana reartikulacija ideje liberalno-republikanskog građanstva, uz značajni normativni pomak. Drugi doprinos Habermasa u razdvajaju opšte i političke kulture, je u tome što kulturu ne posmatra jednodimenzionalno i odveć romantičarski, već kao složenu višeslojnu mrežu značenja i praksi od kojih su neke, jednostavno – političke.

Miler

Jan-Verner Miler (Jan-Werner Müller)⁹³ jedan je od rijetkih autora koji su se, umjesto negacije postojećih koncepcija, bavili konstruktivnom ali ipak kritičnom razradom koncepta ustavnog patriotism. Drugim riječima, njegov glavni cilj je bio utemeljenje teorije ustavnog patriotism i odgovor na kritike koje ga dekonstruišu. Miler definiše ustavni patriotism kao novu teoriju građanske privrženosti unutar suvremenih, kulturološki raznolikih liberalnih demokratija. Miler je nedvosmisleno doprinio popularizaciji ustavnog patriotism u akademskim raspravama.

U središnjem poglavlju knjige, Miler razvija teoriju ustavnog patriotism. Prva primjedba koju Miler daje o ustavnom konceptu je njegova normativna zavisnost od drugih normativnih

⁹³ Ustavni patriotism, dakako, nastaje u određenom istorijskom okviru sazrijevanja njemačke demokratije. Kuriozitet je i to da su ključan doprinos ovom konceptu dala tri autora njemačkog porijekla. Gdje tražiti objašnjenje takve činjenice? U njemačkoj racionalističkoj filozofiji, otporu prema romantičarskom nacionalizmu, nacional-socijalizmu, ideologiji „krvi i tla“? Teško je dati odgovor. U tom svijetu, je li kontekstualno uporedivačinjenica da ovaj koncept preuzimaju autori jugoslovenskog područja, nakon iskustva etnofiletizma 90ih?

koncepcija političke teorije. Naime, ustavni patriotizam *per se* nije potpuno razvijena normativna teorija, on je samo dio „odgovora na izazov nastanka, opravdanja i održavanja političke vlasti“. To je prvenstveno način kolektivne samo-refleksije, „etičkog samorazumjevanja“ koji treba da se odredi prema izvoru i načinu samovlade. Ustavni patriotizam „koncipira uvjerenja i dispozicije potrebne građanima da održe određeni oblik političke vladavine“. Drugim riječima, Miler vidi ustavni patriotizam kao prazan i kritički koncept kojem nedostaje dodatni normativni potencijal. Tu moralnu pozadinu, etičku dopunu, Miler vidi u teoriji pravde, odnosno mogućim teorijama pravde na kojima se ustavni patriotizam može utemeljiti.

Prema Milerovom mišljenju, opšta teorija ustavnog patriotizma treba da odredi tri kategorije: *objekt privrženosti, način privrženosti i razloge privrženosti*. Temeljni normativni impuls ustavnog patriotizma prema Milerovom mišljenju je „ideja o pojedincima koji se međusobno prepoznaju kao slobodni i jednak i pronalaženje fer uslova zajedničkog života“. Drugim riječima, on ponavlja ugovorno načelo da politička vladavina „treba biti opravdana onima koji su podložni njenim odlukama“. Opravdanje nije potrebno za svaki pojedinačni pravni akt, već je to duh pravnog poretku koji treba biti percipiran kao opravdan. Jednom kad je „ustavna esencija“ utvrđena, može se očekivati da građani legitimišu odluke poretku i onda kada se sa njima ne slažu. U takvoj situaciji „...i razumna nesaglasja o određenim tumačenjima samog ustava, trebala bi biti prihvatljiva čak i onima koji se nalaze u manjini“. Upravo u tome leže razlozi vezanosti za zajednicu, sociološka objašnjenja privrženosti specifične za ustavni patriotizam:

Što se tiče razloga privrženosti, već sam naznačio da građani koji žele tretirati jedni druge kao slobodne i jednakе u zajedničkom društvenom prostoru imaju razloga da usvoje načela ustavne

demokracije. Oni takođe imaju razloge za održavanje borbe za najbolju realizaciju tih načela tokom razumnih nesuglasja⁹⁴.

Za Milera, objekt vezivanja ustavnog patriotizma nije ustav shvaćen pozitivistički. Umjesto toga, u pitanju je „ideja građana da međusobno opravdavaju političku vladavinu jedni drugima“. U paradigmi ustavnog patriotizma, pravedna i demokratska pravila, utemeljena pozitivnim zakonom određene države, te norme i vrijednosti koje su dio ustavnih osnova, predstavljaju jedini i konačni objekt privrženosti. U odnosu na objekt vezanosti, Miler objašnjava „zahtjev specifičnosti“, ustavnu kulturu koja proizlazi iz određenog povijesnog konteksta. Ta specifična ustavna kultura je veza između univerzalnih normi i posebnosti nacionalne kulture. Ustav i posebna kultura su u dijalektičkom odnosu, i međusobno se nadograđuju. Baš kao što norme koje proizlaze iz određene političke kulture pronalaze materijalizaciju u ustavu, neke ustavne norme tokom vremena postaju dio političke kulture. Odgovarajući na pitanje o načinu vezanosti, Miler ističe „reflektirajuću, kritičnu, ili ponekad i ambivalentnu“ prirodu ljubavi koju ustavni patriotism podrazumijeva. Miler upoređuje ustavni patriotism sa habermasijanskim pojmom „kolektivnog procesa učenja“ - stalnim refleksivnim ispitivanjem *statusa quo* i potrage za mogućim alternativama. Odgovarajući na kritiku liberalnih nacionalista da je ustavni patriotism previše apstraktan i „bez krvi“, Miler tvrdi da će simbolički sadržaj ustavne kulture nužno izazvati specifične emocije. Među strastima ili emocijama koje se obično odnose na pripadnost, on smatra da bi *sram, srdžba, duhovitost, ljutnja i osjećaj krivice* mogli igrati značajniju ulogu u poređenju s drugim mogućim skupovima emocija. Za razliku od nekih drugih pripadnosti, ustavni patriotism je

---

⁹⁴ Jan-Verner Miler, *Ustavni patriotism*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010.

oblik *vjernosti načelima*. Konačno, Miler zaključuje da je ustavni patriotizam, kao oblik post-konvencionalne, post-tradicionističke i postnacionalne pripadnosti, refleksivan i nalazi „normativna sredstva za samoosporavanje“.

Opšta teorija ustavnog patriotism, po Milera, mora biti svjesna vlastitih granica. Prvo, to nije *freestanding* (samostalna) teorija političkog razgraničenja (demarkacije) te se mora oslanjati na već postojeće političke entitete (*polities*). Ustavni patriotism je kompatibilan s onim što on naziva „transnacionalnim normiranjem“ - prekograničnom razmjenom političkih i moralnih veza i praksom uzajamnog učenja i deliberativnog angažovanja. Nadalje, ustavni patriotism priznaje legitimne razlike među različitim ustavnim kulturama različitih političkih zajednica. To čini ustavni patriotism pluralnim i otvorenim za različite varijacije i oblike.

Dруго, ustavni patriotism ne stvara visok stepen društvene solidarnosti, iako solidarnost zavisi od ideje pravičnosti koju ovaj koncept usvoji. Uprkos tome, Miler objašnjava da povjerenje može proizaći takođe iz zajedničkog političkog projekta, te spremnosti naroda da ostvari ciljeve tog projekta. U njegovim riječima „stvarna praksa i zajednička aktivnost, održavanje i unaprjeđivanje ustavne kulture su ti koji stvaraju politički identitet, a ne unapred data postvarena (*reified*) nacionalna kultura“. Odgovarajući na tvrdnju liberalnog nacionalizma da je socijalna država normativno povezana sa zajedničkom sudbinom zajednice, zajedničkim porijekлом itd, Miler navodi da je socijalna država prije svega „rezultat političkih borbi za sudjelovanje i pravdu“. Emocije gotovo religiozne žrtve i transcendentne apstrakcije ne smiju se, prema njegovom mišljenju, miješati sa spremnošću građana da plate poreze i doprinose shemi socijalne zaštite. Drugim riječima, funkcionisanje socijalnog sistema zavisi od racionalnih odluka pojedinaca, a ne od iracionalnih osjećaja.

Ipak, uprkos tim zamislivim nedostacima, ustavni patriotizam još uvjek može izbjegći „izvore moralne opasnosti“ i služiti kao izvor građanskog povjerenja (*stability*) i građanskog osnaživanja (*empowerment*). Pod moralnim opasnostima ustavnog patriotismu Miler misli na mogućnost da postane previše oslonjen na državu i neliberalan (etatistički) ili da postane oblik civilne religije. Kako objašnjava, obje ove primjedbe, iako s različitim teorijskim i praktičnim kontekstom, temelje se na nepovjerenju prema „identitarnoj logici“ koja nužno isključuje neke članove društva i stvara *drugost*. Međutim, ustavni patriotism nije prvenstveno vezan za državu, već za političke principe, ne upućuje na homogenost partikularnih kulturnih uvjerenja, askriptivnih ili dobrovoljnih identiteta, a normativni fokus je na samim političkim načelima, ne na državi ili političkoj zajednici. Važan aspekt Milerove koncepcije ustavnog patriotismu je njegova neprestana potraga za ostvarivanjem univerzalnih normi:

„...onda se čini vjerovatnjim reći da, budući da zapravo postojeći ustav ili postojeće državne strukture nikada ne mogu ispuniti očekivanja istinskog univerzalizma, kritika inspirisana ustavnim patriotizmom zapravo je oblik trajne kritike koja nikada neće rezultirati ničim poput neproblematične građanske identifikacije s postojećom politikom. Takav nedostatak zatvaranja (uokviravanja) će istovremeno pružiti podsticaj za nastavak borbe za sve potpuniju - ali nikada potpunu realizaciju univerzalističkih idea. To je primamljivo nazvati Sizifovom koncepcijom ustavnog patriotismu.“

Na taj način, ustavni patriotism se više smatra idealom nego zamislivim konceptom građanstva. Ustavni patriotism je stalno samo-preispitivanje, pa je pitanje koliko se takav vid kritičkog odnosa prema poretku i zajednici može uskladiti sa neophodnim minimumom lojalnosti i pripadnosti koje taj poredak

i ideje koje predstavlja zahtijevaju⁹⁵. Ipak, postoji jedna posve zavodljiva ideja koju Miler naslućuje: da ustavni patriotizam u sebi miri dva još od helenističke tradicije prisutna idealna, jedan koji za cilj ima stvaranje poretka i izgradnju političke zajednice i drugog, koji taj poredak stalno preispituje kao moguću prepreku ostvarenju lične slobode.

Ustavni patriotizam kao oblik građanstva

U ovom dijelu ču definisati - odrediti opseg, sadržaj i normativni doprinos ustavnog patriotizma i dati svoje teorijsko gledište ovog koncepta. Kao što je istaknuto, ovaj se pojma koristi za određenje različitih, često suprotnih značenja u političkoj teoriji. Ustavni patriotizam se nikad nije koncipirao kao „punopravna“ i nezavisna teorija, čiji normativni sadržaj ne zavisi od drugih teorija. Jedan od heurističkih doprinosa ovog rada je da ukaže da je ustavni patriotizam rezultat složenog međusobnog djelovanja različitih načela i principa koji su u osnovi moderne i savremene političke teorije i njihovog dijaloga sa klasičnim antičkim nasljeđem. *Ergo*, ustavni patriotizam se može razumjeti kao samostalna teorija sa sopstvenim normativnim poljem, ali kao i druge, ova teorija je u stalmnom dijalogu sa istorijom političkih ideja.

Ustavni patriotizam moguće je odrediti kao postnacionalnu i postkonvencionalnu političku identifikaciju i odanost minimalnom skupu normativnih činilaca ustava, široko shvaćenog

---

⁹⁵ Ovdje možemo napraviti paralelu sa dilemom između prirodnopravnog i pozitivističkog gledišta prava po kojem jedno garantuje pravičnost (utemeljenost u višim principima), a drugo pravnu sigurnost. Tako i u konceptu političke pripadnosti mora biti sjedinjen ideal kritičnosti koji dovodi u pitanje i preispituje postojeći poredak i ideal lojalnosti koji omogućava poretku da se reprodukuje.

kao politički i pravni poredak određene političke zajednice. Elementi ove definicije zahtijevaju detaljnu razradu.

Ustavni patriotizam, po mom sudu, radikalno mijenja pristup dvama temeljnim pitanja političke teorije: pitanju o najboljem obliku vladavine (teleološko pitanje) i pitanju suštine političkog (ontološko)⁹⁶. Traganje za najboljim oblikom vladavine je klasično pitanje, a ustavni patriotizam potvrđuje staru Platonovu ideju, prema kojoj je najbolji oblik vladavine onaj koji se temelji na vladavini zakona, a ne ljudi⁹⁷. Vjerujem da se dosljednom primjenom koncepta ustavnog patriotizma ova ideja vladavine zakona tj. prava dovodi do krajnjih logičkih posljedica. Premda se prvenstveno odnosi na jednu drevnu ideju i njen praktični vid u istoriji britanskog parlamentarizma, ideja prvenstva zakona nad ljudima radikalno mijenja pogled na moderni kontekst i prevlast nacionalnih država, stvorenih po mjeri kulturnih zajednica, kao središta našeg političkog života. Treba ponovo razmotriti ideju vladavine zakona u kontekstu nacionalne države i dominacije nacionalne kulture u njoj, kako bi se

---

⁹⁶ Pojmove teleološkog i ontološkog, uz nešto drugačije određenje, vidjeti u Podunavac., „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, Političke perspektive, FPN, FPZ, Beograd, Zagreb, 2016

⁹⁷ O konceptu vladavine prava kao, na nivou metafore ali i doslovnosti, suprotstavljenom vladavini ljudi, Dimitrijević, pozivajući se na dva važna autora, piše: „Preliminarni odgovor može biti samo jedan: svako mora na nesumnjiv i efikasan način biti podvrgnut apstraktnim pravnim pravilima...To je suština koncepta vladavine prava. To je lepo formulisao Džon Lok: „Mi smo svi sluge zakona, kako bismo bili slobodni“ Ili Harington. Pošto vladavinske pozicije zauzimaju ljudska bića, poznata formula Džemsa Haringtona o „državi u kojoj vladaju zakoni a ne ljudi“ predstavlja samo metaforu. Ipak, reč je o moćnoj metafori. Vladavinski proces koji se ne ostvaruje u skladu sa opštim, apstraktnim, unapred poznatim pravilima, uopšte ne zaslužuje da bude nazvan političkom vlašću. Radi se jednostavno o ilegalnoj i nelegitimnoj zloupotrebi sile, kroz koju država postaje personalizovana, pristrasna i neodgovorna“ Nenad Dimitrijević, „O ustavu i demokratiji“, Peščanik, www.pescanik.net

uočili svi problematični elementi kojima vladavina prava treba da se suprotstavi. Isto tako, promijenjena „priroda“ zakona u savremenim pluralnim društvima s kritikom usmjerrenom na temelje legitimite podstiče ovakav radikalni odstup od uvriježenog shvatanja pravne države kao neutralne i pravične. U takvom društveno-istorijskom kontekstu ustavni patriotizam postavlja ključno pitanje: koji bi zakoni trebalo biti u temelju naših političkih zajednica i u kojem političkom i društvenom kontekstu treba da postoje kako bi postali legitimni i univerzalno obavezujući?

Pored odgovora na pitanje o najboljem poretku, ustavni patriotizam odgovara i na pitanje o suštini političkog. U istoriji političke teorije, ovo pitanje se obično odnosi na suštinu politike kao intersubjektivne realnosti, ali i na prirodu čovjeka kao političkog bića. Koncepcija političkog ustavnog patriotizma, po mom viđenju, donosi jednu pomirujuću političku ontologiju. Ona se, naime, ne usredsređuje ni na konfliktnu prirodu intersubjektivnih odnosa zagovaranih agonističkim modelima demokratije, niti na konsenzualnom pogledu na političke stavove tzv. „postpolitickog“ pristupa Rolsa ili Habermasa⁹⁸. Političko, tako, znači nužnost traganja za najboljim rješenjem intersubjektivnih odnosa u kontekstu moralne i etičke pluralnosti koja je zajamčena ustavom. Smisao politike kao praktične aktivnosti je pronaći najbolja praktička i normativna rješenja političkih i drugih izazova zajedničkog života pripadnika jedne zajednice, vodeći računa da su ona legitimna. Drugim riječima, ova pravila moraju (implicitno) priznati različita etička stajališta onih ka kojima su usmjerena da bi bila legitimna. Politički se možemo međusobno razumjeti i međusobno komunicirati *politički*, sve

---

⁹⁸ Za tvrdnju da ovi autori zagovaraju postpolitički poredak u kojem „politika kakvu znamo više ne postoji“ vidjeti kod Glen Newey, *After Politics: The Rejection of Politics in Contemporary Liberal Philosophy* (New York: Palgrave, 2001)

dok jedni druge priznajemo *pravno*. Zato je o ustavnom patriotizmu najbolje razmišljati kao konceptu građanstva koji kao osnov intersubjektivog razumjevanja, ali ujedno i objekat patriotske lojalnosti kao mobilizatora političkog djelanja, stavlja minimum najšire prihvatljivih pravila, kao elementarnih odrednica zajedničkog života jedne političke zajednice.

Ustavnost i patriotizam: dijalektika oprečnih?

Ustavni patriotizam mijenja u osnovi oba pojma sadržana u njegovu imenu. Ipak, ustavni patriotizam zadržava u sebi nekoliko značenja konstitucionalizma: a) konstitucionalizam kao osnovni skup načela zajedničkog života, b) konstitucionalizam kao zaštita manjina od tiranije većine, c) konstitucionalizam kao zaštita od proizvoljne moći skupina, pojedinaca, ali i diskursa, sveobuhvatnih doktrina, kulturnih obrazaca i dr.

Posebno je zanimljiv odnos između konstitucionalizma i demokratije kao najšire prihvaćene platforme legitimacije političkog poretku. Ideja da demokratija nije dovoljna da bi jedna država postala sistem slobode i prava bila je očita i prvim kritičarima demokratije. U tom smislu, svrha ustavnosti je da bude korektivni mehanizam demokratiji, zaštiti pojedinca i manjine od arbitrerne vlasti države i većine, čak i po cijenu da bude anti-demokratska.

Zašto je patriotizam važan i šta je njegova normativna vrijednost? Patriotizam se može analizirati iz različitih disciplina i teorijskih perspektiva od kojih su dvije izrazito važne: etička i politička. Ove dimenzije patriotizma su značajne za normativnu snagu ustavnog patriotizma. Etička supstancija patriotizma leži između krajnosti univerzalnog morala i posebnih, lokalnih ili ličnih privrženosti. Da li su naši osjećaji solidarnosti, bratstva i empatije usmjereni čovječanstvu kao cjelini, shodno nekom

principu i opštosti ili su uvijek određeni posebnošću, pripadanju konkretnoj političkoj zajednici? Da li je priroda naših obaveza moralna (etička), te je dugujemo drugim ljudima prema nekom univerzalnom kantovskom zakonu, ili je pravna i politička, i kao takva uvijek zavisi od postojanja strukture institucija jedne političke zajednice koje tu obavezu definišu?

Razumijevanje patriotizma kao lojalnosti i konkretne pri-padnosti, a ne univerzalnog principa, ogleda se u analizi Endrjua Oldenkista (Andrew Oldenquist) koji moralnost tumači kao splet različitih lojalnosti, a ne apstraktnih načela i idealja. Nadalje, tu je i Mekintajerov (Alasdair MacIntyre) argument da je patriotizam središnja moralna vrlina⁹⁹. Međutim, dok je za Makintajera vrlina, za Kateba patriotizam predstavlja pogrešku izgrađenu od sjećanja na uglavnom heroiziranu i lažnu istoriju. Osjećaj srodstva uglavnom izmišljene čistote spojene sa društvenim vezama koje su uglavnom „nevidljive ili nelične, zapravo apstraktne“¹⁰⁰.

U analizi patriotizma preklapaju se deskriptivne i normativne teorije, esencijalističke i instrumentalističke, objašnjavalaca i one razumijevajuće, stvarajući dodatan problem da se ovom pojmu pristupi analitički i svrshishodno prema zahtjevima političke teorije. U tome je i problem jasnog određenja normativne vrijednosti patriotizma u koncepciji ustavnog patriotizma. Ustavni patriotism smatra se političkim patriotizmom koji namjerno izostavlja referenciranje na partikularne etike i njima svojstvene *koncepcije dobra*. Čuvajući centripetalna obilježja patriotske privrženosti, političke obligacije koju stvara, ustavni patriotism oslobođa se pregnantnih etičkih koncepata. U slučaju ustavnog patriotism imamo istost predmeta patriotske

---

⁹⁹ Andrew Oldenquist, „Loyalties,“ *Journal of Philosophy*, 79: 173–193, 1982, and Alasdair MacIntyre, *Is Patriotism a Virtue? (The Lindley Lecture)*, Lawrence: University of Kansas, 2002.

¹⁰⁰ George Kateb, „Is Patriotism a Mistake?“ *Social Research*, 67: 901–924, 2009

odanosti i izvora političke obaveze i legitimacije: minimalna pravila koja autonomno usvajamo kao vodeća načela zajedničkog života, što, makar s logičke tačke gledišta, omogućava čvršću i trajniju privrženost.

Ustavni patriotizam razlikuje se od ostalih oblika patrio-tizma, ne samo zbog objekta privrženosti (ustavnih načela političke zajednice), nego i zbog vrste privrženosti koju pokreće. Ustavni patriotizam svakako čuva ideju patriotske solidarnosti kao nužnog stanja modernog građanstva u pluralnim društвima. Kao što je objašnjeno, on to čini kroz redefinisanje objekta lojalnosti: na mjesto nacije (*patriae*) postavlja osnovni skup ustavno-političkih načela. Promjena predmeta privrženosti redefiniše kvalitet lojalnosti - to je racionalnija, argumentovana odanost, koja ne isključuje potencijalnu emocionalnu privrženost. Ako se ustavni patriotizam pojavljuje u određenom povijesnom kontekstu, u njemačkom i našem slučaju jedne istorije međunarodnog uzajamnog istrjebljenja i netrpeljivosti, diskriminacije i denigracije, onda ovaj koncept treba uzeti kao novi način vrjednovanja pluralnosti i identiteta. Sam po sebi, ovaj koncept može zvučati prazno, previše akademski i hladno, čini se kao koncept koji se „teško osjeća, doživljava“. Ali, ako se uzme u svojoj istorijskoj kontekstualnosti, istoriji zloupotrebe etničke, nacionalne, jezičke i svake druge kulturne specifičnosti kao motiva dominacije, netolerancije, negacije, nepriznanja, ustavni patriotizam nije prazan koncept: on je simbol prihvatanja različitosti i stavljanja tolerancije na pijedestal konstitucionalnih vrijednosti. To je novi način političkog samorazumijevanja, koji daje prednost ideji o ravnopravnosti građana i favorizuje *političko* u odnosu na *istorijsko* ili *etičko*. Štoviše, to bi trebalo shvatiti kao razboriti pomak u razumijevanju politike kao zajedničkog života različitih pojedinaca i grupa.

Ovaj patriotizam je kritičkiji, racionalniji i pragmatičniji, ali nije zatvoren za moguće vrjednosno-afektivne odanosti. U tom

smislu, ustavni patriotizam je inkluzivniji jer dopušta i drugim načinima da se bude patriotom, postavljajući kao minimum poštovanje prihvaćenih normi.

Država, nacija i ustav: gdje je zlatno runo crnogorske suverenosti?

Za razumijevanje ustavnog patriotizma u kontekstu Crne Gore, valja istražiti neke od najvažnijih organizujućih principa svekolicke društvenosti u povijesti ovog i sličnih društava: država, nacija i ustav. Istovremeno, ove tri kategorije predstavljaju tri moguća objekta identifikacije i patriotske lojalnosti, ali i različite modele građanstva.

Način na koji politička zajednica rangira političke pojmove i daje im normativnu, simboličku i mobilizacijsku vrijednost rezultat je društveno-istorijskog iskustva, savremene političke deliberacije i težnji te zajednice u budućnosti. Političko-teorijsko razumijevanje ovih pojmove i rangiranje do kojih dolazimo argumentima normativne političke filosofije ne moraju se nužno poklapati sa tim vrjednosnim redoslijedom.

Nacionalne države, nakon legitimacijske krize absolutističkih monarhija, svoj poredak podređuju konceptu ustavnosti. Nacija se tu javlja kao novi nosilac suverenosti i kroz širenje političkih prava za sve šire slojeve građanstva ojačava svoju poziciju suverena.

Ustavnost kao koncept u sebi nužno sadrži antimažoritarna svojstva kojima se negativni efekti demokratije kao moguće tiranije većine usklađuju sa idejom neprikosnovenosti sloboda i prava. Zato je ustavnost, u državama gdje se nacija konceptualizuje etnički ili onima u kojima je nacija određena kroz određenu partikularnu, isključujuću koncepciju dobra (etičku, vjersku), korektivni mehanizam koji uspostavlja univerzalnost

građanstva, jednakost pred zakonom (*isonomia*) i slobodu pojedinca.

Crnogorsko iskustvo je specifično. Na Berlinskom kongresu izborena suverenost u smislu moderne države ići će pod ruku sa začetim izvorom ustavnosti koji se u Crnoj Gori može pratiti kroz prve kodifikacije građanskih zakonika. Ustav iz 1905. godine, iako manifestacija knjaževe svemoći i primata istočno-pravoslavnog svjetonazora, nastaje u jednom kontekstu tad već plurikulturne Crne Gore. Iako je ustav donijet (oktroisan) iz političkih pobuda i razboritog knjaževog razumijevanja konteksta vremena, on je došao u, za ustave, prirodni kontekst pluralnosti unutar jedne političke zajednice. Dakle, država je nastala prije ustava. Međutim, ustav je bio vrhunska potvrda njene relegalizacije. Ustav je bio, dakle, političko uobličenje pluralnosti koja drugačije ne bi mogla da opstane u okvirima jedne neograničene autokratije.

Nacije kao oblici političkog kolektiviteta nastaju krajem 18. i početkom 19. vijeka¹⁰¹. Poput evropskih, i crnogorska politička elita oličena u dinastiji Petrović, preuzela je na sebe proces nacionalnog preporoda. Škole, crkva, prvi štampani mediji bili su sredstva kojima je trebalo „popularizovati“ ovaj oblik kolektivnog pripadanja, koji je do tada bio uglavnom plemenski, lokalni i vjerski. Međutim, koncept nacije usvojen od strane balkanskih i istočnoevropskih naroda bio je uglavnom etnički, a ne politički, što je i razumljivo s obzirom da je taj koncept uglavnom nastao u kontekstu nepostojanja suverenih država. Nacija, pak, u crnogorskom istorijskom iskustvu, nastaje nakon države, što

---

¹⁰¹ Stavu da su nacije produkt 19. vijeka, Francuske građanske revolucije, industrijalizacije i modernizacije, skloni su autori koji pripadaju tzv. konstruktivističkim teorijama nacionalizma: Gelner, Andersen i Hobsbaum. Ovaj pristup, nasuprot primoridijalističkim teorijama koje nacije vide kao moderni oblik starih etnija, dominira u politikološkoj i istoriografskoj literaturi.

je ne čini političkom. Nacionalna bipolarnost žitelja ondašnje Crne Gore, zapravo, dovešće kasnije do gubitka državnosti kao okvira političkog djelovanja, upravo u ime nacionalnog.

Ovom argumentacijom se dolazi do zaključka da je nacija u političkoj povijesti Crne Gore bila kategorija dekonstrukcije ili u najmanju ruku kontestacije državnosti, dok je ustavnost bila izvor njenog legitimisanja i pravnog utemeljenja.

Fridrik Majneke ukazuje na dva ključna obrasca formiranja modernih država u Evropi: *nacionalizacija države* – već postojeće teritorijalne države rekonstituišu se u države-nacije i *etatizacija nacije* – anticipiraju nacionalnu svijest širi propaganda koja zacrtava pozicije koje vode ka formiranju nacionalnih država.¹⁰² Nesumnjivo je da se upravo na ovim principima formirala moderna crnogorska država, jednako kao i druge evropske države. Nacija i država su fenomeni post-napoleonske Evrope čija je sinergija i međuzavisnost, imajući u vidu temeljne kontradikcije u suštini ovih pojmoveva, može biti prevaziđena jedino kroz koncept ustavnosti.

Summa summarum, premda je suverenost pripadala istorijski državi, ona je danas normativno, ustavnim odredbama, data građaninu, a suštinski se državna legitimacija i dalje traži u koncept nacionalnosti. Ako država i nastaje prije ustava, istorijski i logički, šta je u temelju države ako ne njen političko tijelo¹⁰³ - politički subjekti jedne zajednice koja još uvijek nije postala država? Zato se suverenost ustavom i vraća tom istom

¹⁰² Milan Podunavac, „Rekonstitucija moderne države i nacije“, *Glasnik odjeljenja društvenih nauka*, br. 19, CANU, 2008., p. 143.

¹⁰³ Na pitanje šta je nacija, Sjeć odgovara da je to tijelo udruženih članova koji žive pod zajedničkim zakonom i predstavljeni istim zakonodavnim tijelom. „Qu'est-ce qu'une nation? Un corps d'associés vivant sous une loi commune et représentés par la même législature, etc.“ Dakle, nacije kao političke zajednice nema bez njenog pravnog uobičenja. Vidjeti takođe: Podunavac, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“.

političkom tijelu, sada u formi građana, dok je ustav garant prava tih političkih, a sada već pravnih subjekata. Konstitutivna moć političkog tijela transformisana je u konstitucionalnu moć ustavne države.

Ustavni patriotizam u pluralnoj i polarizovanoj političkoj zajednici, čije je nacionalno i državotvorno samorazumjevanje oprečno, predstavlja najbolji okvir političke legitimacije i potencijalno osnov stabilnog i funkcionalnog političkog poretku. Pride, ustavni patriotism je u saglasju sa idejom društvenog multikulturalizma jer državu rasterećuje simboličkih i vrjednosnih balasta podjela, a vladavinu prava, kao sistem zaštite ličnih i kolektivnih prava i sloboda, smješta na pijedestal patriotske privrženosti. Ukratko, ustavni patriotism je i deontološki (principijelno/dužnosno) i utilitarno (konsekvencijalistički/korisno)¹⁰⁴ najbolji okvir za razvoj ustavnog identiteta Crne Gore. Principijelno, jer u društvu pluralnih svjetonazora legitimnost daje onim normama koje garantuju međusobno poštovanje i suživot pojedincima i grupama, a ne partikularnim koncepcijama dobra koji se vežu za određenu društvenu, nacionalnu ili etničku grupu. Konsekvencijalistički, jer omogućava stabilnost porekta, prihvatanje državnosti Crne Gore kao neupitnog okvira za dalji razvoj njenog ustavno-demokratskog života.

---

¹⁰⁴ Određeni broj autora smatra da je nekoherentno istovremeno pristupati ustavnom patriotismu iz obije etičke paradigme. Saglasan sam da su u pitanju dvije različite argumentacije, te da odabir iste podrazumijeva „kretanje“unutar jednog etičkog pristupa. Ipak, vjerujem da u politikologiji nije rijetkost da se argumenti u prilog jednom konceptu osnažuju različitim paradigmama. U tom smislu, primarna linija argumentacije je bazirana na deontološkoj etici, tj. onoj koja uvažava sistem dužnosti i iz njih izvedenih principa, dok je konsekvencijalizam prilika da se ideja ustavnog patriotism-a dodatno ojača.

Ustav Crne Gore - „u njega smo svi zakleti“?

Pitanje stabilnosti i trajnosti crnogorskog državotvornog projekta imaju svoju neuralgičnu tačku u načinu formulisanja poželjne forme patriotske privrženosti. Gotovo vijek nacionalne i političke bipolarnosti crnogorskog društva ukazuje da je potrebno tražiti one forme patriotizma koje dopuštaju identitetku razliku, a ipak sjedinjuju različite grupe i pojedince u jedinstveni politički i ustavno-pravni poredak. Jedinstvo razlika identitetu, ali jedinstveni patriotski identitet bio bi idealna formula, koja s jedne strane uvažava realnost različitosti i političke kulture, kulture sjećanja, a istovremeno obezbjeđuje jedinstvo neophodno svakoj društvenoj i političkoj zajednici, njenoj stabilnosti i legitimnosti.

U vremenu kada je pravo osnov intersubjektivne komunikacije, a demokratska deliberacija polje njenog kreativnog ispoljavanja, ustav je vertikala koja uspostavlja poredak jedne političke zajednice. Ustav prevladava razlike, ne ignorišći ih već uvažavajući njihovu konstitutivnost za politički sistem kao mrežu moći, ciljeva, zahtjeva za priznanjem. Ustav je osnovno polazište u traganju za modalitetima političkog, državnog i opštedsruštvenog razvoja. Zato se čini da je značaj ustava kao normativne i kreativne osnove u nas obesmišljen tradicijom fasadne ustavnosti. Dakle, treba iznova mobilisati potencijale ustava kao dokumenta sabornosti, zajedništva, društvenog ugovora, univerzalnosti, *saglasja* ali i povelje jednakosti pred zakonom, individualne slobode, prava na posebnost, dakle partikulariteta kao neodvojive odrednice identiteta savremenog čovjeka.

Ustavi su povelje slobode, ali i jezik samorazumjevanja savremenih političkih zajednica. Zato je stvaranje ustava kruna konstituisanja jedne političke zajednice u zajednicu prava i slobode. Osjećaj privrženosti ustavnim normama jednog potretka najbolji je znak odanosti političkoj zajednici. Posebno u

uslovima kada su i država i nacija predmet kontestacije, ustav je tačka oslonca društvu i poretku.

Ustavni patriotizam bio bi za Crnu Goru ne samo oblik patriotske lojalnosti nego i oblik političkog samorazumijevanja njenih građana. Građani sebe razumiju kao konstituente političkog tijela koje nastaje društvenim sporazumom, baziranom na njihovom pristanku, slobodno izabranom suživotu u političkoj zajednici. Razumijevajući zajednicu kao rezultat političke volje, a ne etničke pripadnosti ili istorijskog usuda, građani skloni ustavnom patriotismu shvataju da su ustav i zakon osnovni instrumenti rješavanja sukoba unutar demokratskog društva.

Ustavni patriotizam postavljen je na temelje pravne države i vladavine prava, te je sudska grana vlasti izuzetno važna u njegovom ostvarenju. Pisani ustavi koji se ne mogu mijenjati prostom većinom i sudska revizija ustavnosti zakona, prema Lajphartu i njegovoj studiji trideset šest demokratija, su dvije od deset ključnih odrednica konsociacione (konsensualne) demokratije kao demokratije koja uvažava raznolikost i podstiče osjećaj povjerenja građana u institucije pluralnih društava¹⁰⁵.

Najzad, ustavni patriotizam je forma legitimacije države u vremenu polarizacije, pluralnosti, razjedinjenosti. Crnogorski Ustav je mlad i mora za sebe naći širi konsenzus građana Crne Gore kroz aktivnu deliberaciju o temeljima političke zajednice i o njegovoj eventualnoj reviziji. To je preduslov da koncepcija ustavnog patriotismu bude prihvaćena kao važeća i da proizvodi normativna dejstva o kojima je ovdje bilo riječi. I zato, premda je nekima Lovćen simbolički i vrjednosno „sveti oltar“, za život pluralne političke zajednice jedina „svetinja“ je ustav, a pravna država ovjenčana vladavinom prava njen jedini „oltar“.

---

¹⁰⁵ Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, Službeni list SCG i CID, Beograd, Podgorica, 2003, 220-232

DIO IV

Politika i kultura

Obrazovanje u XXI vijeku: između etike i identiteta

Ako se ovaj trend nastavi, nacije širom svijeta će uskoro proizvoditi generacije korisnih mašina, a ne kompletne građane koji misle svojom glavom, kritikuju tradiciju i razumiju značaj tuđih patnji i dostignuća. Budućnost demokratija je neizvjesna.

M. Nusbaum

U vremenu u kojem je znanje svedeno na informaciju, a informacija predstavlja osnov sveukupne društvenosti, društvo koje izlazi iz tranzicije suočava se sa krupnim izazovima. Pored političkih, ekonomskih te vrjednosnih metamorfoza, pred takvim društvom je složen izazov savremenosti: u informacijama i tehnologijom uvezanom svijetu naučiti jezik novog milenijuma, a ostati dosljedan u klasičnim idealima ciljevima obrazovne politike: stvaranju harmoničnog građanskog društva u kojem su individualnost, kreativnost i originalnost po-etičke vrijednosti ličnog i društvenog samooštva.

Crnogorska državna samobitnost izborena prije deceniju tek je minimalni garant političke, ali nipošto i kulturno-obrazovne emancipacije. Složen proces reforme obrazovanja započet je prije dvije decenije, ali kao i druge reforme zagubljen je u labyrintru tranzicije. Tada po ugledu na slovenačke, danas na hrvatske reformatore iz vida se gubi osnovni aksiom: obrazovanje je proces koji se odvija u zadatom kulturno-socijalnom kontekstu, te je za njegovu reformu potrebno preispitati naslijedene kulturne

obrasce, istorijski i tranziciono indukovane nepravde, ali i sliku društvene reprodukcije, demografske, ekonomске, simboličke. Čini se da, kao društvo, ne postavljamo pravo pitanje. Ono nije čemu obrazovanje treba da služi, jer se to da naslutiti iz svakodnevног iskustva, nego koja mu je svrha, čemu treba da teži? Janusovo lice kulture¹⁰⁶, humanističko i scijentističko, orfejevsko i prometejsko, danas stoji pred izazovima savremenog čovjeka, jedinstvo ovih svjetonazora je nužnan, a ne moguć ishod.

Epikriza našeg obrazovnog sistema je zabrinjavajuća: zastareli nastavni programi, škola koja podstiče autoritarnost, a sputava kritičnost, proliferacija univerziteta i nastavnih programa koji ne korespondiraju sa tržištem rada, odliv mozgova, zaostajanje u tehnološko-informacionim dostignućima i najzad, satiranje humanističkih predmeta i programa kao način da se „rasterete programi“. Kliničkoj slici valja dodati i hronično obezvrijđenje srednje klase kao stuba svake obrazovne politike. Dijagnoza: urušen obrazovni sistem. Istoriju svake bolesti valja ispitati u njenom trajanju i vremenitosti, a onda ukazati na korake koje valja preduzeti ili još bolje, putokaze koje treba slijediti. Kriza je uvijek i šansa¹⁰⁷, ona odlučujuća tačka u kojoj valja odabrati pravi put. U ovom radu biće naznačene moguće perspektive razumijevanja svrhe obrazovanja kao svojevrsnog filosofskog lajtmotiva za neku buduću reformu.

Obrazovanju pristupam *holistički* - kao integrativnom okviru u kojem se potencijal ljudskog bića razvija u cjelini njegove egzistencije kroz sve faze razvoja i odrastanja, i *sistematski* – kao jednom od direktnim odnosima uvezanom dijelu sistema cjelokupne društvene reprodukcije. Polazeći od ove dvije pretpostavke, ogled o obrazovanju i njegovoj svrsi u Crnoj Gori tumačiću kroz tri važne dimenzije: *metodsku* – kako se proces

---

¹⁰⁶ Čarls Snou, *Dve kulture i ponovo o njima*, Biblioteka XX vek, NUBS, Beograd, 1971.

¹⁰⁷ *Krisis* je na grčkom odluka, a *krinein*: odlučiti.

obrazovanja treba odvijati, koji su načini „prenosa znanja“ između učitelja i učenika, *epistemološku* – kako razumjeti znanje i njegovu upotrebnu i suštinsku vrijednost u postmodernom vremenu, i *normativnu* – kojim vrijednostima i ciljevima obrazovanje treba da teži.

Znanje i moć: od dogme do dijaloga, od stupnjevitog do cjeloživotnog obrazovanja

Ako je znanje moć, obrazovni sistem je najjače ideološko oružje moderne države. Obrazovni sistem služi socijalizaciji, ali i ideološkom prozeletizmu koje mlade naraštaje treba da „ukalupi“ u poredak. I u povjesti crnogorskog obrazovnog sistema uočava se želja moderne crnogorske države da iskoristi školski sistem za ideološke državničke projekte. Premda je Njegoš govorio da je „prosvjestenije svijet..., a ne tma“ i otvaranjem prve svjetovne škole 1833/34. godine i nabavkom štamparije postavio dva međaša u razvitu crnogorske prosvjete i kulture¹⁰⁸, uticaj crkvenog i laičkog na prosvjetno konstanta je rane faze crnogorske istorije obrazovanja.

Prve zbirke knjiga, učenjaka i škola nastale su okviru crkve. Nije crnogorsko iskustvo tu specifično, srednjovjekovna sholastika bila je, uz sve ograde prema naučnom metodu i saznanju, stjecište mišljenja i učenosti. No, kašnjenje u tom procesu je više nego uočljivo, ne samo za evropskim nego i za balkanskim iskustvom. Važni kulturološki procesi bez kojih je nemoguće zamisliti savremeno evropsku učenost, poput prosvjetiteljstva, nisu imali većeg odjeka u Crnoj Gori.

¹⁰⁸ Gazivoda, Pavle, „Školski sistem u Crnoj Gori, korjeni, razvitak, perspektive“, Pedagogija, 2003. Prvi pomen predškolske ustanove u Crnoj Gori datira iz 1893. Djetski sad na Cetinju otvara Milica Nikolajevna, kćer knjaza Nikole.

Kostić¹⁰⁹ navodi se da „povesnicu uče deca da znaju: ko su bili njihovi pretci i stari; šta su i ko su oni, i šta treba da budu oni i ceo narod srpski... Tu će im učitelji uzdizati prave zasluge pojedinih uzvišenih lica, bilo careva, bilo drugih junaka, koji su radili za korist i sreću svoga naroda, koji su bili čisti karakteri, koji su prezirali sebične celi, a radili više za opšti napredak. Tom prilikom davaće učitelj deci lepe primere, koji će im služiti kao pravac njihovog rada i ponašanja u njihovom životu“.¹¹⁰ Oblikovanje nacionalne svijesti koja je trebalo da korespondira sa nacionalno-oslobodilačkim ratnim poduhvatima Crne Gore, nije se završilo oslobođilačkim ratovima. Kao ustaljena, generacijski uvriježena matrica, predmet istorije služio je formiranju poželjnih identiteta u kojima je za drugost bilo malo mjesta.

Prva srednja škola u Crnoj Gori bila je Bogoslovija, otvorena 1863. godine koja je kasnije nastavila rad kao Bogoslovsko-učiteljska škola. Spoj crkvenog i prosvjetnog u njegovoј ranoј fazi sličan je u svim balkanskim društvima¹¹¹. Obrazovni sistem i nakon nestanka kraljevine Crne Gore kao nezavisne države ostao je u sijenci svemoći države i njenog apsolutizma.

Ideološka matrica marksizma, kao jedna knjiga i jedna istina, bila je dominantna paradigma prosvjetno-naučnog oblikovanja poslijeratne Crne Gore. Premda ovom periodu valja zahvaliti

---

¹⁰⁹ „Nastavni plan i program iz 1870. godine sadrži nastavne predmete: nauka vjera, srpski jezik, crkveno-slovenski jezik, račun, crkveno pevanje, zemljopis, povesnica (istorija), gazdinstvo“ U nastavnim planovima i programima za osnovnu školu 1948, 1950, 1953, nakon Drugog svjetskog rata, nastavni predmeti su raspoređeni na: srpski jezik, zemljopis, istorija, poznavanje prirode, račun sa geometrijom, crtanje, lijepo pisanje, ručni rad, pjevanje, fiskultura. ibid.

¹¹⁰ Živko Andrijašević, „Srpsstvo u Crnoj Gori“, objavljeno na http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/srpstvo_u_cg.htm

¹¹¹ U Njemačkoj, znatno prije toga vremena, stara latinska škola, u kojoj su predavači bili budući sveštenici, pretvorila se u gimnaziju već 1812 godine u kojoj su predavala svjetovna lica, nakon položenog državnog ispita.

za najtemeljniji prosvjetno-pedagoški poduhvat u istoriji Crne Gore, recidivi jednog doktriniranog pristupa nauci i danas se osjećaju na crnogorskim fakultetima. Ipak, u tom vremenu synchronija između obrazovnog sistema i opšte društvene reprodukcije bila je dovedena do savršene harmonije, a ljevičarski pogled na ulogu države u obrazovanju vodio je otvaranju katedri, izdavačkoj, prevodilačkoj i pedagoškoj djelatnosti kakvu danas ne možemo ni da zamislimo. *Summa summarum*, od tog vremena ostalo je samo najgore: univerzitetski profesori i akademici maršali, ideološki pristup koncipiranju nastavnih programa i hijerarhija u kojoj ministar prosvjete u svojim naumima i ne mora da konsultuje one koji neposredno izvode obrazovni proces, učitelje, nastavnike, profesore. *Ex cathedra* predavanje oslikava društva poput onih u kojem žrec zna jedinu i „pravu“ istinu. U osnovi, to je mitološko, a ne dijaloško obrazovanje. Riječju, to je nekritičko predanje.

Univerzitet u Crnoj Gori nastao je 1974. Osam godina nakon 1968, tog kamena međaša savremene evropske kulture, te kritike autoriteta, tradicionalizma, potrošačkog društva, konzervativnog buržoaskog morala, te posljednje veće lijeve opomene da je svijetu potrebno više jednakosti i slobode, više solidarnosti. Sorbona je 14. maja 1968. postala „slobodna komuna“. Mi ni danas, skoro pola vijeka kasnije, ne možemo to reći za najveći i najstariji crnogorski univerzitet. Možda zato što nikada nismo imali '68 godinu.

Strategija razvoja i finansiranja visokog obrazovanja 2011-2020¹¹², koja je usklađena s ciljevima strategije Evropa 2020¹¹³,

¹¹² [http://www.mpin.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=77306&rType=2&file=Strategija_razvoja_i_finansiranja_visokog_obrazovanja_u\(CG\).doc](http://www.mpin.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=77306&rType=2&file=Strategija_razvoja_i_finansiranja_visokog_obrazovanja_u(CG).doc)

¹¹³ Agenda 2030 Ujedinjenih nacija predviđa za četvrti cilj ima inkluzivno i kvalitetno obrazovanje i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve. <http://un.org.me/kvalitetno-obrazovanje/>

pokušava da uspostavi vezu između obrazovnog sistema i tržišta rada. U tom smislu, strategija ima za cilj unaprijeden kvalitet visokog obrazovanja, poboljšan preduzetničko-inovativni karakter obrazovanja, učešće populacije s visokim obrazovanjem starosti od 30 do 34 godine najmanje 40% u 2020., uspostavljen model cjeloživotnog učenja utemeljen na dobroj međunarodnoj praksi, istraživački orjentisano visoko obrazovanje i internacionalizaciju visokog obrazovanja. U periodu 2012–2017., prema ovom dokumentu, radilo se na reformi finansiranja visokog obrazovanja, analizi tržišta rada, analizi percepcije poslodavaca, razvoju ishoda učenja, poboljšanju mobilnosti, analizi sprovođenja principa Bolonjske deklaracije, osnivanju centra izvrsnosti, jačanje ljudskih resursa, itd. Nažalost, u godini pred nama, koja će biti godina evaluacije, pitanje je koliko su ovi poduhvati zaživjeli kao model budućeg razvitka obrazovnog sistema. Povećana mobilnost studenata nije praćena njihovom (re)integracijom u akademskom ili preduzetničkom ambijentu, Bolonjska deklaracija i dalje usložnjava više nego što pojednostavljuje proces, *ad hoc* ekspertske timovi pri ministarstvima nauke i prosvjete nisu integrirani u sistem.

Stepenost obrazovanja upotpuniti cjeloživotnim učenjem kao načinom da se u fluidnom vremenu izade u susret izazovima sadašnjosti. Umjesto informacije ospozobiti učenika da se snađe u haosu izvora informacija i bude kadar da procijeni njihovu relevantnost i upotrebljivost. Umjesto istorijskih mitova podsticati dijaloški pristup istoriji, gdje se uvijek čuje i druga strana, a ratovi ne doživljavaju kao usud nego kao izbor određenih elita i generacija. Konačno, obrazovani sistem mora biti simbol naše građanske jednakosti, ali i suštinske jednakosti svih nas kao ljudskih bića sa dostojanstvom, te je važno podsticati osjećaj uzajamnog poštovanja između nastavnika i učenika kao kolijevke jednog modela poštenije i ravnopravnije opštedruštvene komunikacije. Upravo u toj tački podudaranja metoda i

ishoda obrazovanja, kao generatora vrijednosti, krije se ključna odrednica svake reforme: obrazovanje u duhu humanističke tradicije koje ovaj koncept nosi u sebi od svog nastanka. Jednostavno, obrazovanjem postajemo ljudi.

Treba li Crnoj Gori harfa?

Da li obrazovanje treba da teži da zadovolji potrebe svijeta u kojem živimo, ili mu je svrha i da promišlja te potrebe kritički i da ih mijenja? Možemo govoriti o svrsi i upotrebi obrazovanja. Da li je činjenica da tržište rada u Crnoj Gori treba kuvarе, sobare i programere znak da našem društву nisu potrebni sociolozi, biohemijski inženjeri ili vajari? Važno je razumjeti potrebe jednog društva i usmjeriti politike ka tome da se te potrebe zadovolje kroz adekvatne obrazovne programe. Ipak, potrebe čovjeka XXI vijeka, građanina Crne Gore jednako kao građanina neke Zapadne demokratije, ne iscrpljuju se u informatičkoj i turističkoj uslužnoj djelatnosti i ako se od njih može zasigurno obezbjediti materijalni život. Zato je važno kritički promišljati naše potrebe koje se ne indukuju samo na tržištu rada i realnoj ekonomiji, već ih treba očitavati u cjelovitosti ljudskog bića. Zato je holistički pristup važan – upozorava da obrazovanje zadovoljava potrebe društva, ali oduvijek, od Platонove akademije do danas, teži da ostvari cjelovitost ljudskog potencijala, mislilačkog, etičkog, emocionalnog, kreativnog¹¹⁴.

¹¹⁴ Zanimljiva je etimologija riječi obrazovanje. Anglosaksonski i romanski jezici korijen riječi obrazovanje imaju u srednjovjekovnom engleskom koji u korijenu ima educat- ‘izveden (napolje)’, koji upućuje na nekakav izlazak, poput onog Kantovog prosvjetiteljskog izlaska iz „samoskrvljene nezrelosti“. U slovenskim jezicima koriste se riječi koji upućuju na stvaranje (formaciju, obrazovanje) ali se u nekim slučajevima to poklapa sa etimologijom riječi obraz koja ima u mnogim kulturama bogato konotativno

Zato je važno da Crna Gora ima fakultete za etnologiju i antropologiju, biohemski inženjer, poljoprivredni fakultet ili na matičnom fakultetu odsjek za harfu umjesto nekoliko fakulteta političkih nauka, menadžmenta i turizma. U svojoj čuvenoj „jedanaestoj tezi o Fojerbau“ Marks kaže da su „filozofi su do sada samo tumačili svijet, stvar je do toga da se on promjeni“. Naše epizode sa „real-soc“ sljedbenicima jednog od najvećih mislilaca ikada možda i nisu bile najslavnije, ali su makar stvorile obrazovni sistem koji je, uz sve ideološke dogme, istovremeno zadovoljavao potrebe savremenog svijeta i humano ga mijenjao.

Sistem obrazovanja, jednak, ne smije biti gluv za potrebe glavnih tokova ekonomske reprodukcije jednog društva. Primjere najefikasnijih modela stručnog obrazovanja, kao odgovora zahtjevima tržišta rada, nalazimo u Nemačkoj i Skandinaviji, gdje se državna sredstva ulažu u kvalitetno pozivno obrazovanje i prekvalifikaciju radnika i učenika izvan univerziteta, što nižoj srednjoj klasi omogućava pristojan život i bez fakultetske diplome. Ovakve strategije uključuju harmonizaciju i koordinaciju procesa koje prirodno, ali ne samostalno, treba da vodi država.

---

značenje i upućuje na moralni integritet, doslednost i čast. Izvore takvog značenja u slovenskim jezicima valja tražiti u njemačkom jeziku gdje se koristi riječ bildung, koja upućuje na samostvaranje, lično i kulturno sazrijevanje, harmoniju uma, sopstva, identiteta, emocionalnosti ali i na Humboldtov koncept obrazovanja kao cjeloživotnog iskustva a ne samo vremenski određene obuke ili učenja. v. Wilhelm von Humboldt „Theory of Bildung“, u *Teaching As A Reflective Practice: The German Didaktik Tradition* urednici Westbury, Hopmann, Riquarts. Humboltova koncpecija obrazovanja kao istovremeno prilagođavanja ali i kritičkog odnosa prema svijetu, i njegova gotovo ideološka usmjerenošć ka jednom novom humanizmu, ima svoj odraz i u ovom radu.

Metod: iskušavanje igre

Čovjek je *homo ludens*. Sveukupnost njegovog stvaralačkog nastaje u igri, sa drugim ljudima, fizičkom okolinom, sa sopstvom. Da bi se razumjela važnost igre u obrazovnom procesu, na šta upućuje savremena antropologija, pedagogija i andragogija, treba poći od zanimljive epistemološke sličnosti riječi koje su Grci koristili za igru (i za djetinjstvo koji su bili sinonimni, R. Kajoa) i obrazovanje *paideia*. Huizinga¹¹⁵ je odredio čovjeka kao *homo ludens-a*, biće igre. Teško je nama, u jednoj kulturi, gdje se kaže „svaka igra plač donosi“, razumjeti da je čovjek svugdje i uvijek biće koje se igra.

U rigidnom svijetu škole kao obaveze, sistema pravila van kojih se ne smije, teško je zamisliti cijelovitost slobodnog duha sa kojim se čovjek rada. Postoje pedagoški, antropološki ali i funkcionalni razlozi da se igra u svojim varijacijama integriše u nastavni plan i program, od predškolskog uzrasta do univerziteta, ali i dalje - u obrazovanju starijih.

Igra je važna u svim fazama ljudskog razvoja. U najranijem dobu ona je podstrek psihomotornom i intelektualnom razvoju djeteta, motivaciji, radu, odnosa sa starijim, a kasnije dovodi mlado ljudsko biće do emocionalne, socijalne i psihološke emancipacije, integracije i samorazumijevanja¹¹⁶. Član 33 Konvencije o pravim djeteta predviđa pravo djeteta na igru. Treba i odraslima dati ono što pripisujemo djeci, uostalom, nije li zapitanost nad svijetom, čuđenje svojstvo djece i filosofa? Naša kultura učenje određuje kao neprijatan napor („bez muke

¹¹⁵ Huizinga Johan, *Homo ludens: O podrijetlu kulture u igri*, Matica hrvatska, 1970.

¹¹⁶ O presudnom značaju igre kao pedagoškog metoda, kao medija obrazovanja, pisao je klasik iz tzv. grupe velikih pedagoga s kraja 18 vijeka Šiler (Schiller) u svojim pismima o estetskom vaspitanju čovjeka (1795).

nema nauke“) a ne kao vid često zabavnog i prijatnog iskustva samousavršavanja.

Nije svaka igra ista. Kao što je govorio Kajoa, treba praviti razliku između *paidia*-e, koju krasi spontanost, improvizacija i *ludus* gdje su ključna pravila, vještina i strpljivost. Čini se da treba podsticati oba vida igre: *paidia*-u više u humanističkim naukama, umjetnostima, *ludus* više u tehničkim i prirodnim naukama, ali oba elementa su stvaralačka. Uzmimo samo *eksperiment* kao neodvojivi dio nastave i istraživačkog rada u prirodnim i tehničkim naukama i razumjećemo važnost igre (i kao *paidiae* i kao *ludusa*) kao njegovog neodvojivog elementa. Eksperiment je igra po utvrđenim pravilima koja uvjek može dovesti do nečeg novog, neočekivanog. Humanističke nauke, filosofija, sociologija, psihologija politikologija izađu iz svijeta knjiga u stvarnost, da oprobaju svoje pretpostavke i tragaju za novim. Društvo u doba tranzicije ima poseban interes da promišlja temelje društvenosti i društvenog reprodukovanja znanja, materijalnih dobara, simbola i vrijednosti. Visokom školstvu nedostaju istraživački centri, a studentima profesori koji su uključeni u istraživačke projekte.

Igra je važna komponente multidisciplinarnosti i interdisciplinarnosti. Tu se važne upravo one igre koje omogućuju da se krute granice disciplina pomjeraju i da se ideje i koncepti prenose i razmjenjuju. U Crnoj Gori gotovo da nema projekta u kojem učestvuju dva ili više fakulteta iako su upravo projekti tog profila najnužniji za neke važne probleme današnjice u Crnoj Gori (medicinska etika, preduzetnička kultura, menadžment u kulturi, etno turizam). Potonji razvoj post-industrijskog društva rascjepkao je znanje u paramparčad izolovanih specijalizovanih akademskih disciplina i kombinatorika igre je važna da se djelovi opet sklope u mozaik upotrebljivog znanja. Bolonjski proces je najbolji primjer postmoderne usitnjjenosti nauka i znanja, a transfer znanja iz različitih oblasti koji je potreban da učenik u cjelosti razumiće fenomen, problem često izostaje.

Konačno, tu je i sportska igra kao značajna karika vaspitno-obrazovnog procesa. Sport je polje socijalizacije, humanizacije slobodnog vremena i razvijanje zdravih navika. Umjesto isključivo takmičarskih, treba podsticati sportske aktivnosti koje uključuju đake i studente različitih fizičkih sposobnosti i čine sport solidarnom i kooperativnom aktivnošću. Važnost fizičke aktivnosti sistemski uređene od strane države je, premda dijelom intervencionistička, korisna, kako onima kojima je namijenjena tako i državi koja dugoročno može očekivati smanjene izdataka za zdravstvenu zaštitu. Socijalistička Crna Gora vidjela je u sportu svoj strateške ciljeve društvene socijalizacije, integracije ali i jedno antičko-humanističko njegovanje tijela i duha. Danas je i sport podređen prostoj profitnoj logici, a država nema sistemski pristup u ovoj oblasti.

Epistemološke prepostavke savremenog obrazovanja: nači učitelja neznašalicu?

Neodvojivi element svakog mišljenja je kritičnost. Dijaloška i dijalektička suština filosofskog mišljenja odvaja ga od mitopoetike. Znanje se tako samousavršava kroz stalno preispitivanje. U naukama se smjenjuju paradigme (Kun) uz svijest da je svako znanje refleks trenutnih dostignuća ljudske inteligencije i da će napredovanjem ta paradigma biti promijenjena bolje utemeljenom. Ljudsko znanje razvija se uvijek u sijenci sokratovskog neznanja, koje se paradoksalno uvećava daljim saznavanjem.

Pored ove ograničenosti, znanje je ograničeno i odnosima moći. Bekonovo „znanje je moć“, i Fukooovo učenje da diskursna moć reprodukuje znanje posebno u onim naukama koje on naziva nauke niskog epistemološkog profila govori o tome koliko su odnosi moći u društvu važni za konstrukciju potrebnog, prihvatljivog i relevantnog znanja. Postmodernom heuristikom

i genealogijom kao metodom da se uočiti odveć jasna veza između sistema znanja i diskursnih, ideoloških i kulturoloških matrica. U čemu je problem? U tome što znanje, dakle, ne mora nužno biti emancipatorsko ono podjednako može služiti porobljavanju pojedinca, vještački nametnutim sistematizacijama i vrjednosnim parovima (dobro loše, valjano nevaljano, normalno nenormalno) vrši se porobljavanje sopstva i individualnosti. Imati ovakav uvid posebno je važno za humanističke nauke, školske predmete i programe, a posebno kada su u pitanju djelovi koji se odnose na pitanje roda, seksualnosti, kulturno nasljeđenih matrica, ideološke pripadnosti. Međutim, postoji i jedan za Crnu Goru specifičniji oblik uvezanosti obrazovanja i moći, rekao bih, realizovan po jednoj kulturnoj matrici.

Epska kultura u svom središnjem mjestu ima guslara pri-povjedača, patrijarhat *pater familias-a*, a klerikalno društvo crvenog poglavara. Matrice autoritarnosti su sa ovih širih polja kulturne razmjene prešli na politiku i druge sfere društvenosti. Tako se u oblasti obrazovanja pojavljuju neupitni autoriteti učitelja, nastavnika, profesora. Zato je obrazovanje upravo ta tačka sa koje može doći do jednog kopernikanskog obrta u kulturnoj matrici, gdje se odnosu moći i nadmoći prepostavlja odnos saradnje, prijateljstva (*philia*), povjerenja i razumijevanja. Tako se ne urušava autoritet prosvjetnog radnike nego se samo njen/njegov autoritet postavlja na humanije temelje.

Žak Ransijer je u epistemologiju savremenog učenja donio važan preokret¹¹⁷. Za Ransjera, učitelj je neznačica, a svrha ob-

---

¹¹⁷ Jacques Rancière, *The Ignorant Schoolmaster: Five Lessons in Intellectual Emancipation* (Stanford University Press, 1991). Ransijer se u svom filosofskom ogledu oslanja na pedagoški metod Žozefa Žakota, zapravo emancipatorski ili „panekastički“ ne-metod, po kojem je svaka inteligencija jednaka i u svakoj manifestaciji inteligencije postoji cjelovitost ljudske inteligencije. Po tom metodu, možemo podučavati i ono što ne znamo, ali samo ako prihvativimo polazište jednakosti, nepodređenosti i želje za samooštvarenjem.

razovanja je u praktikovanju i potvrđivanju jednakosti. Inteligenčija je univerzalni ljudski resurs koji nam služi da bismo se emancipovali, samopromislili i učinili svoj život ljepšim, a ne da u posjedstvu znanja podređujemo ili se u nedostatku istog nekom podređujemo. Od neprikosnovenih autoriteta poći od drugačije epistemološke postavke: učenik kroz emancipaciju saznaće, oslobodaća svoju subjektivnost, praktikuje je. Paulo Freire, jedan od osnivača društveno-kritičke, alternativne pedagogije, ukazao je takođe na igru moći koja postoji u trouglu učitelj-učenik-gradivo. Pedagogija potčinjenih (*Pedagogia do Oprimido*¹¹⁸) je pedagogija koju treba graditi s obespravljenima, a ne za njih i u njihovo ime, u neprestanoj borbi za vraćanje humanosti. Obrazovanje, smatra Freire, treba biti „praksa slobode“, gdje se svi ljudi kritički i stvaralački odnose prema stvarnosti i mijenjaju svijet u kojem žive¹¹⁹. Djeca Roma, osiromašenih tranzicionih gubitnika, izbjeglih iz potonjih ratova samo su neki od mogućih subjekata čiju riječ treba u vremenu koje dolazi čuti i kroz obrazovanje im dati polaznu tačku za emancipaciju od društveno „predodređene“ marginalizacije. Ransijerov i Freirov pristup obrazovanju su upravo polazna tačka dekonstrukcije *ex cathedra* obrazovanja.

Ex cathedra modelu crnogorskog obrazovanja, koji potonja reforma nije uspjela da iskorijeni, svojstven je upravo model subordinacije gdje je učitelj (nastavnik, profesor) nadmoćan u odnosu na učenika, i ta (neupitna) superiornost nije samo u informacijama, ona predstavlja odnos suštinske podređenosti. Kako drugačije objasniti nepostojanje studentskih protesta u Crnoj Gori, i jasno formulisanog bunda mladih protiv normativnih nesuglasja savremenog svijeta? Možda društva u kojima

¹¹⁸ Paolo Freire, *Pedagogija obespravljenih*, Odraz, Zagreb, 2012

¹¹⁹ Ključni Freirov koncept je konscientizacija, osvješćenje – kao svojevrsna filozofija oslobodenja, istovremeno proces osvješćivanja i temelj za kritiku vaspitno-obrazovnih ustanova, metodologija oslobađanja.

se desila 1968. imaju i zaostali višak izvjesne energije, ali ona u kojima se ona nije desila imaju hroničan manjak *elan vital-a* za građanske i opštedsruštvene promjene. Upravo je to slučaj sa Crnom Gorom. No, ne bi ovaj ransjerovski kopernikanski obrt u našoj kulturnoj matrici bio samo podstrek ljevičarskom buntu i protestu, već i toliko pominjanim i traženim vrijednostima neoliberalnog društva: kreativnosti, inovativnosti, nezavisnosti, preduzetničkom duhu.

Dijalog: obrazovanje u multikulturalnom društvu

Učitelj, gotovo kako je to govorio Sokrat, majeutički pomaže učeniku da dođe do saznanja, ali i da prosuđuje njegovu valjanost bez nametanja svog „puta“ i svoje „istine“. Uostalom, istina često i ne postoji, tačnije tek je puku odraz igre moći društvenih subjekata. Tom istinom o nepostojanju vječnih istina¹²⁰ treba opskrbiti buduće građane, roditelje, privrednike, naučnike. Učenost na zapadu nastaje sa prvim filozofima, a temelj njihovog mišljenja je upotreba razuma, kritika mitskog i prihvatanje dijaloškog shvatanja svijeta.

Aristotel je pravio razliku između teorijskog (*bios theoreticos*) i praktičkog život (*bios praticos*), i dok je za prvo karakteristično dokazivanje vječnih istina, njihovo izvođenje iz nepromjenjivog poretka stvari, za ekonomiju i politiku koristi se ubjedivanje u ispravnost jednog od mogućih načina viđenja jedne pojave ili procesa. Ova epistemološka distinkcija je važna jer ukazuje na normativnu impregniranost humanističkih nauka, a kako će

---

¹²⁰ Ovaj logički paradoks, koji je ovdje dat u obliku stilske figure, ostaće u svojoj formi nedokučiv mnogim učenicima srednjih škola jer im je ukinuta nastava predmeta „Logika“. Neko od reformatora je, nedokučivom dedukcijom, došao do zaključka da formalna logika nije osnovno oruđe valjanog mišljenja.

pokazati Fuko i onih koje važe za prirodne (biologija, medicina e.g.). Znanje je često rezultat naše društvene deliberacije, i obrazovni sistem treba učiniti poljem stalne dijaloške razmjene ali i procesom osvjećivanja društveno fundiranih „istina“. Društveni zakoni nisu kao prirodni, nužni i univerzalni, ali im njihova poželjnost ili nepoželjnost u jednom pluralnom društvu daje smisao i vrijednost¹²¹. Do tog smisla i vrijednosti može se doći samo dijalogom, u kome sve grupe učestvuju ravnopravno, bez obzira na objektivnu društvenu, političku, ekonomsku ili bilo koju drugu moć koju posjeduju. Izgradnja Crne Gore kao multi-kultunrog društva podrazumijeva još intenzivniju kulturološku razmjenu između naroda koji u njoj žive, kako bi bilo manje etničke distance, a više zajedničkog života.

Društvene nauke treba da služe uspostavljanju pravila deliberacije o važnim društvenim pitanjima, valjano, kroz argumente teorije i prakse. Polarizovano društvo kakvo je crnogorsko rijetko pribjegava dijalogu zavađenih ideoloških polova i onemogućava integraciju kao osnovni cilj obrazovanja. Inkluzija kao jedan od zadatih ciljeva reforme nije moguć ako škole nisu mjesto gdje je glas različitosti uvijek dobrodošao. Školski programi, lektire, istorijske čitanke i udžbenici moraju napraviti mjesta za Drugog, da se i njegova strana čuje. Taj Drugi mogu biti žene, kojih u istorijskim udžbenicima nema kao da nisu ni postojale, ali i nacionalne manjine, koji su u tim istim udžbenicima predstavljeni isključivo kao renegati. Dekonstrukcija

¹²¹ Upravo u navedenom smislu, obrazovanje mora biti kritika obrazovanja kao instrumentalnog uma (Horkhajmer) koje neoliberalizam uspostavlja kao modela ovladavanja svijetom kroz korporativno-menadžersko upravljanje društvenom reprodukcijom. Potreba filosofa poput Gadamera i Diltaia da duhovnim naukama pripišu jednu složeniju racionalnost, nasuprot prosvjetiteljskom reduktionizmu uma i humanističkih nauka na metode prirodnih nauka, ide u prilog onoj viziji obrazovanja koja u svoje središte postavlja razumjevanje a ne objašnjenje, motivaciju a ne kauzalnost, uživanje a ne samo posmatranje.

muškog pogleda na istoriju (*his-story*) možda je prvi korak u obračunu sa nazadnim elementima patrijarhata. Upravo one kategorije koje su već postale dio stereotipija i autostereotipija crnogorskog društva, odnos žena i muškaraca, odnos prema pripadnicima manjinskih naroda, pripadnicima LGBT grupa, moraju da prođu kritičko preispitivanje kroz metodiku nastave koja uključuje razgovor, razmjenu mišljenja i kritičnost.

Nastava istorije, građanskog obrazovanja, sociologije, političkih nauka, pored dijaloga u multikulturalnom društvu moraju da stimulišu multiperspektivnost, kritičku distancu, otvorenost i inkluzivnost. Nije dovoljno da udžbenike pišu pripadnici različitih kulturnih grupa, što je u crnogorskom iskustvu izuzetan pomak u odnosu na region, nego je važno da i metodsko-didaktička pravila organizacije nastave budu u službi ovakvog pristupa učenju i istraživanju. Čini se da geneza našeg obrazovnog sistema, a u tome se ne razlikujemo mnogo od istočno-evropskih društava, ali prilično od zapadnih, pokazuje sporu emancipovanje obrazovanja od političkih i klerikalnih izvora moći. Obrazovanje se nije izborilo ni za poziciju autonomnog a kamoli autoritativnog stvaraoca diskursa.

Obrazovan je onaj koji ima obraz?

Ključna filosofska dilema o svrsi obrazovanja mogla bi se označiti kao razlika između sokratovskog traganja za vrlinom i sofističke instrumentalizacija znanja. Danas je nemoguće poći iz jedne partikularne etike i u nju smjestiti obrazovanje i njegovu svrhu, ali ostaje činjenica da je obrazovanje garant razumijevanja u multikulturalnim društvima, da nudi modele i metode komunikacije između različitih etničkih grupa i njihovih konцепцијa dobra, da je najbolji forum za građansku deliberaciju o svim problemima pluralizovanog društva kakvo je crnogorsko.

O važnosti obrazovanja za poredak i patriotski odnos prema otadžbini nesumnjivo je znao i knjaz Nikola. Krajem 19. vijeka knjaz piše učiteljima: „Crna Gora, ja i moj naslednik zahvalni smo sadašnjem učiteljskom kadru koji tako savjesno gaji mlade izdanke naše otadžbine“. Kakav odnos prema otadžbini, građanskoj vrlini, moralnim obavezama prema svojim sunarodnicima i sugrađanima treba da podstiče obrazovanje u 21. vijeku?

Tokvilo spisi obiluju pohvalama građanskoj hrabrosti, onoj istoj vrlini koju Monteske smatra osobinom nerazdvojnom od republike (dok je za despotiju ta osobina *strah*). Svaki poredak zavisi od političke kulture, a ovaj se temelji na obrazovnom sistemu. Svet koji gubi vrijednosne okvire tradicionalnog društva i u vrtlogu noviteta globalnog sela raščarava stare etičke kodekse bez nuđenja novih je svijet u kojem je teško smisleno živjeti. Duboke nepravde između globalnog juga i sjevera, diskrepanca između šake najbogatijih i miliona na ivici bijede, nepravde tranzicionih društava, ratova, velikih istorijskih zločina¹²², do onih sitnih ne manje bolnih nepravdi unutar čak i najrazvijenih društava: rasna, nacionalna, seksualna diskriminacija, rodna neravnopravnost, nasilje u porodicu, nasilje prema djeci i starima dio su jedne perpetuirane distopije - jednog velikog mozaika nepravde. Zajedničko svim ovim oblicima nepravde je to što je njihov uzročnik – čovjek. Ako vaspitanje i obrazovanje ne služe tome da se ovakve nepravde osvijeste i zaustave, čemu onda služi? Čemu kao pojedinci koji su dio jednog društva, ali isto tako dio jednog univerzalnog poretka, uvezani moralnim obavezama čovječnosti i samilosti, možemo da se nadamo ako u slobodnoj razmjeni ideja kroz školske kurikulume ne govorimo o

¹²² Adorno u „Negativnoj dijalektici“ kritikuje modernu kulturu i obrazovanje kao saučesnike strašnog varvarizma kakav je Aušvic. Po Adornou, cilj i svrha učenosti i obrazovanja, svojevrsni drugi kategorički imperativ, mora biti da se Aušvic više nikada ne desi. Adorno, Theodor W *Negative Dialectics*. London and New York: Continuum International Publishing Group, 2005, p. 365

ljudskoj patnji i načinima da se ona prevenira. Obrazovni sistem ima tu moć, jer djeluje i vaspitno i obrazovno na one koji će sjutra odlučivati o poretku stvari u našoj zemlji, a kroz neke forume možda i o budućnosti svijeta.

U svom tekstu „Ne za profit: zašto je demokratiji potrebna humanistika“¹²³, Marta Nusbaum, zalažući se za obrazovanje koje služi inkluzivnjem konceptu građanstva, ukazuje na to da instrumentalizacija obrazovanja od strane nekritičke menadžersko-tehnokratske elite urušava same temelje demokratije. Ejmi Gatman, na sličnom tragu, zagovara „školovanje čiji je cilj podučavanje umijećima i vrlinama demokratske deliberacije“ i ističe da obrazovni autoritet mora biti „podijeljen između roditelja, građana i profesionalnih edukatora“¹²⁴. Bez humanioruma nema iskonske zabrinutosti za druge, za planetu, na koncu za svoje moralno usavršavanje, a na tim osnovama stoji cjelokupna povijest nauke i učenosti. Tranziciono društvo srođeno sa nepravdama i nejednakošću, kao što je crnogorsko, mora kroz obrazovanje da teži uspostavljanju poretku vrline u kome je čestitost i časnost odraz razumijevanja svijeta i ljudi.

---

¹²³ Marta Nusbaum, „Ne za profit: zašto je demokratiji potrebna humanistika“, Peščanik, <http://pescanik.net/ne-za-profit-zasto-je-demokratiji-potrebna-humanistika/>

¹²⁴ Ejmi Gatman, „Demokratsko obrazovanje“, Reč 82/28, Fabrika knjiga, Beograd 2012, p. 289 Piter MekLaren je još kategoričniji u zahtjevima savremene pedagogije: „kritička pedagogija koja je prigrila ratoborni postmodernizam treba da izgradi politiku prkosa koja može stvoriti uslove i za ispitivanje institucionalizacije formalne ravnopravnosti zasnovane na priznatim imperativima belačkog, anglo, muškog sveta, i za davanje podrške istraživanju načina na koji dominantne institucije treba transformisati tako da više ne služe kao kanali za namernu ravnodušnost prema ugnjetavanju, za evro imperialnu estetiku, za štetne posledice ekonomske i kulturne zavisnosti, i za proizvodnju asimetričnih odnosa moći i preimručstva. Piter Meklaren, „Multikulturalizam i postmoderna kritika: ka pedagogiji otpora i preobražaja“ Reč 82/28, Fabrika knjiga, Beograd 2012

Humanistika je škola demokratije ali i škola života, makar onog kojeg je Sokrat smatrao valjanim: promišljenog života. Obrazovanje je tako i samospoznaja, svijest o identitetu. Identitetu koji nije ideološka čaura, koji razumije kulturološke, istorijske razmjene i situira čovjeka u njegovoj sadašnjosti i univerzalosti, ali uz svijest o njegovoj vremenitosti i ukorijenjenosti. Humanističke nauke, dakle, nisu izgubljeno vrijeme već dobijena prilika za novo razumijevanje i stvaranje svijeta. I nije više sokratovsko pitanje da li je nepomišljeni život dobar, nego da li je uopšte moguć?

Obrazovanje za univerzalne vrijednosti ne znači nužno napuštanje svih partikularnih kulturoloških matrica. Obrazovanje može biti njihova kreativna reinterpretacija i prilagođavanje univerzalnim načelima humanosti. Tako se tradicionalni etički kodeks čojsvra i junaštva, uz kritički istorijski i antropološki okvir, može i redefinisati kao univerzalno načelo čovještva. Tako je naslijedenja tradicionalna etička matrica, prilagođena novom vremenu, usmjerena ka jednom drugačijem odnosu prema svjetonazorima savremenosti. Kroz tu matricu može se odrediti humaniji odnos prema manjinama, uticati na smanjene etničke distance, koja je rezultat neznanja i činjenice da obrazovni sistem nije uradio ništa da se djeca pripadnici nacionalnih manjina od ranog uzrasta integrišu u zajednicu, a njihovi zahtjevi za specifičnošću, na osjećaj ponosa pripadnosti svojim kulturnim zajednicama poštuju od strane većine. Ova redefinisana verzija humanističkog obrazovanja trebalo bi da konstruiše nove etičke platforme prema najširim i najopštijim kategorijama: civilizaciji, prirodi, planeti, budućim generacijama.

Zaključak: ispočetka

U tranzicionoj Crnoj Gori obrazovanje treba da postane prostorom sveopšte moralne obnove, ali ne po matrici jednoumlja i isključivosti, već razmjene u kojoj se tuđi svjetonazori poštuju, a

njihova valjana argumentacija o važnim društvenim pitanjima uvažava. Zakonom se ne može propisati kvalitet obrazovanja, ali se mogu naznačiti željeni ciljevi. Desetak zakona kojima se reguliše obrazovni sistem ispisani su željama koje ne prate konkrene obrazovne politike¹²⁵ Diskrepanca između želja i stvarnosti, pravnog i stvarnog kada je obrazovanje u Crnoj Gori je tolika da slovo zakona zvuči kao utopija. Možda je samo zakonodavac shvatio suštinu, a „prosvjetari“ ostali vjerni nekim drugim ciljevima obrazovanja, ili je zakon donesen tako da se stvarnost izgubila iz vida. No, jedno se čini izvjesnim. Treba krenuti *ab ovo* – ispočetka. A centralno pitanje je na kojim principima postaviti reformu koja sigurno vodi u osmočlanu zakonsku utopiju.

Obrazovanje, čudnom dijalektikom svojstvenoj samo ljudskom umu, mora u isto vrijeme da uči čovjeka poretku ali i da mu otkriva nove i drugačije „svjetove“. Obrazovanje koje u sebi ne krije makar klicu kopernikanskog i prevratničkog nije ništa drugo do zid – *the wall*¹²⁶ u koji valja zacementirati još jednu ciglu. I opet, šezdesetosma. Obrazovanje treba da stvara građane, a ne podanike baš kao što je govorio Humbolt, reformator jednog od najvećih svjetskih obrazovnih sistema. Obrazovanje je

---

¹²⁵ Tako u važećem Zakonu o obrazovanju i vaspitanju стоји да обrazovni sistem ima za cilj da: 1) obezbjedi mogućnost za *svestrani razvoj* pojedinca, bez obzira na pol, životno doba, socijalno i kulturno porijeklo, nacionalnu i vjersku pripadnost i tjelesnu i psihičku konstituciju; 2) zadovolje potrebe, interesovanja, želje i ambicije pojedinca za *doživotnim učenjem*; 3) omogući *izbor* obrazovnog programa na svim nivoima vaspitanja i obrazovanja; 4) razvija *svijest*, potrebu i sposobnost za očuvanje i *unapređenje ljudskih prava, pravne države, prirodne i društvene sredine, multietičnosti i različitosti*; 5) razvija *svijest o državnoj pripadnosti* prema Republici Crnoj Gori i njenoj kulturi, tradiciji i istoriji; 6) omogući pojedincu, u skladu sa sopstvenim mogućnostima, *uključivanje i participaciju* na svim nivoima rada i djelovanja; 7) razvija svijest o *nacionalnoj pripadnosti, kulturi, istoriji i tradiciji*; 8) doprinosi uključivanju u *proces evropskih integracija* (kurziv, autor) Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, <http://www.mps.gov.me/biblioteka/zakoni>

¹²⁶ Istoimeni album Pink Floyd-a, 1979.

oslobađanje, ali ne samo političko, nego oslobađanje duha kao najšireg okvira čovjekovih svjetonazora. Sukob partikularnih etika i načela kojim tragamo za različitim koncepcijama dobrog života u multikulturalnom društvu kakvo je crnogorsko možemo razumjeti i prihvati samo ako imamo sistem obrazovanja koji poštuje različitost i umije da o njoj govori.

Obrazovanje je šansa za valorizaciju sopstvenog identiteta bez negacije drugih, kroz kritičko sagledavanje i rekonstrukciju sopstvene tradicije i nasljeđa. Tranziciono društvo devalvira građanske vrline, a obrazovni sistem je posljednja brana od pošasti tehnokratskog profitno orijentisanog pogleda na svijet. Reformu, smatram, može izvesti jedino učitelj neznanica, onaj koji apoteozom jednakosti kao metodičkog i normativnog orijentира, uz kritičku skepsu prema sveopštim istinama i sveznajućima, uvodi u društvo predak demokratije, tolerancije i građanske vrline. Isti onaj, koji će na univerzitetском nivou, integrisati istraživanje i profesuru kao nerazdvojive elemente savremene akademije. Po-ređ učitelja neznanice, za reformu će biti potrebno mnogo dijalog-a, koji je njen cilj i sredstvo, a zatim i svijesti da je korijen ove riječi „obraz“, te da obrazovanje koje ne služi stvaranju čovjeka vrline i nije obrazovanje već puka instrumentalizacija čovjeka. Na koncu, valjaće i pomalo igre, kako bi se u neslućenoj kombinatorici mogućnosti, uz manje dosade, iz vizure male brdovite mediteranske zemlje uvijek iznova, onako djetinje i filosofski, iskušavao nepredvidivi savremenii svijet.

Crna Gora - sekularna država izložena klerikalizaciji

"I da sam diktator, učinio bih da religija i država budu odvojeni. Zaklinjem se svojom vjerom. Umro bih za nju, ali religija je moja privatna stvar i država nema ništa sa tim"

Mahatma Gandhi

"I rekoh im da ih ne cepaju, jer mnoge knjige nisu opasne, opasna je samo jedna; i rekoh im da ih ne cepaju, jer čitanje mnogih knjiga dovodi do mudrosti, a čitanje jedne jedine do neznanja naoružanog mahnitošću i mržnjom."

Danilo Kiš, Grobnica za Borisa Davidovića

Između Atine i Jerusalima - ili priča o dva grada i dva mača

Problem odnosa religije i politike, religioznog i političkog, te religijskog pripadanja i pripadanja političkoj zajednici okosnica je gotovo cijele povijesti političke teorije. Zato nas ovo pitanje u susretu sa društvenom zbiljom tranzicione Crne Gore obavezuje na preliminarna teorijska razmatranja o suštini religijskog i političkog. Crna Gora se kao država obnovljenog suvereniteta nalazi pred dvomilijumskim problemom odnosa crkve i države, a uzimajući u obzir njenu prošlost i savremene društvene prilike čini se da je ovo pitanje temelj njene buduće državnosti.

Prosvjetiteljski modernistički trijumf ovjekovječen u ideji sekularne države savremena politička teorija dovodi u pitanje i

kao deskriptivni i kao normativni fenomen. Deskriptivni, jer je pitanje koliko naizgled ili po slovu zakona sekularne države to uistinu jesu ako se uzme u obzir cjelokupnost društveno-političkih odnosa tih zajednica. Normativno, pitaju se filosofi politike, nije li sekularna država obespravljenje i nepriznavanje onih koji u kodu svog društveno-kulturnog bića baštine religioznost kao osnovnu motivaciono-orientacijsku paradigmu?

Bujice imigranata u zapadnim demokratijama koji, napuštajući svoju zemlju, nose sa sobom nebo svoje religioznosti, te renesansa religioznosti u postkomunističkim zemljama istočne Evrope, dovešće u pitanje paradigmu neutralne liberalne države rolsijanskog tipa, a u teoriji otvoriti vrata liberalnom kulturalizmu i komunitarizmu. Argument je jednostavan: građanin modernih demokratija se ne može otrgnuti iz svoje socijalne i kulturne sredine, socijalno-psihološkog i kulturno-antropološkog nasljeđa, on ili ona vođeni su svojim partikularnim pogledima na svijet koji baštine određenu ideju dobra. Zato je, nastavak je argumenta, Rolsovo insistiranje na prvobitnoj poziciji, u kojoj jednakci učesnici raspravljaju principe budućeg društva, absurdno i neprimjenjivo u uslovima složenih pluralnih društava. U tom kontekstu, religioznost, kao sveobuhvatna doktrina koja rezonuje sa dubokim slojevima našeg bića i identiteta, dobija pijedestalno mjesto. Rorti objašnjava da crkvena dogma platonistički tumači izvor morala i sveukupnost čovjekovog bića – poput već ucrtanih ideja koje valja otkriti, a zatim slijepo slijediti. Kao takva, unaprijed zadata doktrina, nerijetko se kosi sa pravilima političkog života plurikulturene zajednice: deliberaциjom, demokratskim proceduralizmom i vladavinom ustavno zagarantovanih prava. Znači li to da većina građana Crne Gore kojima je religija (različitih konfesija) sastavni dio matrice samozravnjevanja nije spremno za izazove liberalne demokratije? Ili da autonomni prostor njihovih religijskih svjetonazora spada u preduslov, a ne suprotnost slobodama liberalnog društva?

Odnos religije i politike je, istorijski gledano, složen i višeznačan. Antička i predmoderna društva bila su uglavnom homogena u pogledu religijske (politeističke) pripadnosti njihovih članova. Iz tog razloga ideja građanstva u polisima antičkog vremena nije problematizovala religiju – u homogenosti društva ova značajka nije bila jabuka razdora u upravljanju i odlučivanju u političkoj zajednici. Helenistički svijet donosi pluralitet, etnički, civilizacijski pa tako i religijski, koji će kasnije u Rimskom carstvu sa nastankom hrišćanstva stvoriti jezgro teološko-političkog problema koji će kroz doktrinu o dva mača ostati okosnica trvjenja pape i kraljeva u okvirima Svetog rimskog carstva. Cetinjska mitropolija bila je žila kučavica crnogorske državnosti vjekovima noseći iskru državne i religijske samobitnosti. Povlačenje granice između crkve i države, koje traje od 1852. godine, danas postaje jednim od ključnih izazova uspostavljanju pravne države.

Za Šestova, Atina je otjelotvorene principa razuma i naučnih zakona, predvidivosti i determinisanosti, a Jerusalim – grad slobode i kreativnosti, besmrtnosti gdje je sve moguće. Uopštenije, Atinu i Jerusalim možemo razumjeti kao simbole razuma i vjere, politike i religije, države i crkve. Čini se da se cjelokupni kulturni život moderne Evrope odvija preko pomenute mediteranske transverzale i da je crnogorsko iskustvo u tom smislu istorodno sa evropskim.

Doktrina dva mača: religijska i politička legitimacija moći

Novozavjetne Isusove riječi: „moje kraljevstvo nije od ovoga svijeta“ dobijaće različite interpretacije u crkvenoj i dvorskoj doktrini srednjovjekovlja. Vizigotska pljačka rima 412. godine motivisaće Avgustina Hiponskoga da u svom djelu „O državi Božjoj“ odgovori na pitanje o uzroku pada velike imperije i iznese svoju hrišćansku viziju o grešnoj i nepravednoj državi (gradu) i njenom nebeskom pandanu. U srži hrišćanske

doktrine Aurelija Avgustina je ideja da je politika polje prljavog i nepravednog: Božja država je zasnovana na ljubavi Božjoj, a zemaljska na ljubavi prema samom sebi, u njenim temeljima je bratoubistvo i čine je nevjernici i zli duhovi.

Doktrina pape Gelazija s kraja petog vijeka nas uči da svijetom vladaju dvije sile („dva mača“): *auctoritas* (crkva) nad dušama i *potestas* (država) nad tijelom. Autoritet se, za razliku od moći koja se nameće, stiče i kao takav ima veću legitimacijsku snagu od puke moći. Vlast svještenstva je mnogo veća jer na sudnjem danu moraju polagati račune i o dušama kraljeva i careva. Istorija srednjovjekovne Crne Gore svjedoči o važnosti religije za državotvorne projekte: „cijeneći da im za politiku koju su vodili od veće koristi može biti rimski papa nego carigradski patrijarh, Balšići se priklanjaju papi i uvode katoličanstvo kao državnu religiju“ da bi se kasnije Balša III opredijelio za hrišćanstvo istočnog kulta.¹²⁷

U modernom dobu, prečutno shvatanje primata religijskog je determinanta gotovo svih tradicionalnih političkih zajednica u kojima je religija odigrala važnu istorijsku ulogu, a demokratske institucije nisu pustile korijene. Ova društva su samo formalno sekularizovana te religija ostaje duboko u svim porama društvenog i ličnog. Crnogorsko društvo se uklapa u opisanu shemu. Iako formalno sekularizovana Crna Gora nerijetko pokazuje klerikalistička skretanja, ustupanje religiji i religijskoj eliti na uštrb neutralnosti koju nalažu pravila demokratskog proceduralizma. Religijske simbole i aluzije susrećemo u svim sferama crnogorske društvene zbilje: od porodičnih okupljanja i ceremonija, preko psovki i kletvi do masovnih medija i državnih simbola.

¹²⁷ Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Atlas fondacija, Vukotić media, Beograd, 2015, 61

O religiji i politici može se misliti i kao poljima intencionalnog gomilanja moći¹²⁸ kroz procese *birokratizacije* (u slučaju politike) i procese *klerikalizacije* (u slučaju religije). Dakle, ako odstupimo od fukoovske matrice moći, možemo reći da su religija i politika veliki diskursi moći koji nerijetko mogu biti instrumentalizovani od strane grupa pojedinaca za ostvarenje njihovih partikularnih interesa. Premda oba koncepta polaze od opšteg univerzalnog, što im daje diskursnu legitimaciju, oni nerijetko u svom realizovanju otkrivaju sitne i sebične interese. Naročito u tranziciji, vremenu sveopšte konsolidacije društvenog tkiva i uspostavljanju novog sistema vrijednosti i orijentacije, uloge političkih grupa i religijskih se ukrštaju, a njihov cilj postaje istovjetan: legitimisati se u novom društvenom poretku i zauzeti sfere moći i djelanja. U post-jugoslovenskom kontekstu, oživljavanje i silinu povratka religijskog valja tumačiti u kontekstu njegovog višedecenjskog negiranja u agnostički orientisanom periodu socijalizma.

Srž prirodnog prava, porijeklo legitimiteta i suvereniteta su aporije politike, pa se religijski diskursi javljaju kao moguća rješenja – profani svijet politike i ovozemaljskog valja legitimisati

---

¹²⁸ Diskursna teorija moći i biopolitika nekad kao da zamagljuju svjesnu ulogu pojedinca – svijet namjera i njegovu želju za moći ali pomažu u razumijevanju čina potčinjavanja. Uopšteno uzev, duša i tijelo ostali su predmetom sistema disciplinovanja i potčinjavanja – vršenja moći, kako religijskog tako i političkog. Biopolitika ili bio-moć širi polje svojeg uticaja sa biosa (refleksivnog života pojedinca u političkoj zajednici) na zoe (puki život, biologiju opstanka, osnovnih nagona). Religijske zajednice nerijetko se određuju sa žestinom protiv LGBT pokreta u Crnoj Gori stavljajući do znanja svojim sljedbenicima da je tijelo predmet kontrole i disciplinovanja i da „grešno tijelo“ nema pravo na bios – život u političkoj zajednici. Opresivni diskursni modeli, bili oni religijske ili političke provenijencije, za Fukoa su uvijek jedno: nepersonalna shema podređivanja amalgamu znanje-moć. Problem ove perspektive je predstava da je ulaganje crkvenog u sferu političkog prosto širenje diskursne moći i da mi kao subjekti i objekti te nepersonalne moći nemamo sredstva za promjene od presudne važnosti.

nečim višim i svetim. Kao nekada, tako i danas, održavanjem prisnih odnosa sa vjerskim zajednicama političke partije i predstavnici političkih institucija se nadaju upravo toj – vanpolitičkoj, gotovo mističkoj legitimaciji. Za koncept građanskog demokratskog društva pervertirana težnja političkih partija može se objasniti mobilizacijskom i interpretativnom moći vjerskih zajednica. Povjerenje koje ove zajednice zavrjeđuju u balkanskim društvima nakon sunovrata real-socijalizma i bratoubilačkog rata može se tumačiti mitskim diskursom kojim religija uspijeva nametnuti red i poredak tamo gdje ga više nema – na pustosi nekad moćne socijalističke države rastrgnute partikularnim atavističkim nacionalizmima.

Premda je na obrisima nekadašnjih država real-socijalizma, kao što je Crna Gora, proces dirigovane ateizacije doveo do erozije konvencionalnog religijskog ponašanja i udruživanja, praktikovanja religijskih običaja i obreda te posjeta svetilištima, religija je, u opštem budenju etniciteta, postala osnovnom identitetском i ideološком *matricom samorazumijevanja i razumijevanja drugih* koja stupa na mjesto koje su nekad suvereno držali ideologija marksizma i narativ „bratstva i jedinstva“.

Gledano na nivou suštine ovih paradigm, razlika između religijske i liberalne političke legitimacije je očigledna: dok različite konfesije pozivaju na mitsko i kolektivističko negirajući individualno, liberalni politički poredak legitimiše se upravo pojedincem – pristankom individualnog gradanina liberalnog društva. Volja pojedinca u zajednicama gdje su religija i politika sjedinjeni postaje nevažna. Šćepan Mali je sebe smatrao vladarem koji je Božjim providjenjem pozvan da politički djela, a ne voljom Crnogoraca: „Ja nijesam ovdje došao, no sam poslan od boga čiji glas čuh“¹²⁹. Ustav kao povelja slobode počiva na neprikosnovenoj slobodnoj volji pojedinca kao izvoru suvereniteta. Međutim,

¹²⁹ Navedeno prema: Andrijašević, ibid. 123

uzimajući u obzir kolektivistička i demagoška skretanja savremenih demokratija, u zoni iskustvenog religija i politika se nerijetko amalgamiraju tvoreći okosnicu društvenog poretka.

Religija kao reakcija i stabilizator poretka

Religija se, dakle, može tumačiti i kao stabilizator poretka, dodatna platforma legitimacije političkog. Ne čudi da je religija bila protiv istorijskih revolucija jednakom silinom kao i protiv naučnih¹³⁰. Građanske revolucije koje su donijele sekularizam imale su rušenje *ancieme régime-a* kao svoj prvobitni cilj. Okoštali politički i društveni poredak u Crnoj Gori, koji se nije okušao na testu demokratske smjene vlasti, najviše strahuje od toga - revolucije¹³¹ koja bi zaustavila njegovu permanentnu mutaciju. Ova se tvrdnja slikovito uočava na primjeru „Djevojačkog instituta carice Marije”, osnovanog za vrijeme knjaza Nikole, koji je u svom programu imao „da je njegov cilj da se kod vaspitanica razvije duh pravoslavlja, poslušnost i ljubav prema otadžbini”¹³². Opasnost od uplitanja vjerskih zajednica u sekularni poredak crnogorske države i društva danas je u petrifikovanju postojećih političko-društvenih odnosa koji bi onemogućili neophodno demokratsko sazrijevanje i društvenu emancipaciju.

---

¹³⁰ Religija se ne može razumjeti jednoznačno. Iako je u kontekstu savremene politike njen reakcioni karakter najvidljiviji ne može se previdjeti i emancipatorska uloga crkve u povijesti političkog života zapadnih demokratija. Posebno valja spomenuti djelovanje baptističke crkve Martina Lutera Kinga u ostvarivanju građanskih prava bazirano na hrišćanskom učenju, saradnju Katoličke crkve sa projektom Solidarnost u Poljskoj, učenje i revolucionarno djelovanje teologije oslobođenja (*libertatis nuntius*) u okvirima autoritarnih režima Latinske Amerike.

¹³¹ Pojam „revolucije“ od četrnaestovjekovnog značenja kretanja nebeskih dijela početkom 17 vijeka biva korišćen za opis svrgavanja dinastije Stjuart od strane Viljema Oranskog u Slavnoj revoluciji. I ovaj je pojam iz religijskog ušao u politički rječnik.

¹³² Andrijašević, ibid. 199.

U ovom ključu treba tražiti odgovor na pitanje zašto politička elita, vlast i opozicija u ustavno sekularnoj državi Crnoj Gori, prema potrebama real-politike svakodnevice, sklapa nagodbe sa poglavarima različitih vjerskih zajednica koje u krajnjem vode ka urušavanju sekularizma i republikanizma. Dužničko-povjerilački odnos dvaju centara moći i njihova sinergija u post-tranzicionoj Crnoj Gori ima da zahvali nerođenom građanskom društvu. Građansko društvo treba razumjeti kao komunicirani pluralitet interesa i vrjednosnih matrica čiji echo odzvanja u institucijama pravne države. Istorijски, prema slijedu političkih i ekonomskih poredaka, ovakvo društvo se nije zametnulo u crnogorskoj državi. Smjene autoritarizama i centralistički ekonomski modeli koji su danas zamjenjeni formama primitivnog kapitalizma, strukturna su prepreka pokušajima intelektualne i kulturne elite u stvaranju građanskog društva u Crnoj Gori¹³³. U sistemu uvijek iznova abortiranog građanskog društva, vjerske zajednice i političke partije su tumači svekolike stvarnosti – bez civilnog društva polje interpretacije i vrjednovanja je njihovo i oni ga mogu bez straha „unovčiti“ za svoje partikularne potrebe. Zato valja odgovoriti na pitanje šta je to inherentno i politici i religiji što ovim oblastima daje toliku legitimacijsku i motivacionu moć.

Eshatološka i soteriološka funkcija politike i religije

Dva shvatanja svijeta (*Weltanschauung*) - dvije narativne matrice *homo religiosus-a* i *homo politicus-a* razlikuju se samo na nivou idejnog. U sferi praktičkog i crkva i religija koriste se istim pravilima disciplinovanja i kažnjavanja kako unutar organizacionih

---

¹³³ Građansko društvo po Hegelu ujedinjuje beskonačnost zasebnosti i princip opštosti – sebične interese pojedinca uskladene sa njegovim svjetonazorima i opštost koja teži da zadovolji dobro drugoga. Građansko društvo ne ukida religijsku pripadnost pojedinca ali ga obavezuje na prihvatanje i poštovanje religijske pripadnosti drugih.

cjelina tako i djeluju ovih cjelina prema spolja. Poslušnost i potčinjavanje postaju osnovnim načinima ostvarivanja društvene dobiti i moći nad drugima.

Traganje za *eshatonom* - sudnjim danom razrješenja svih nedaća zacrtana je tačka svakog političkog i religijskog programa. Politički programi kao i sveti spisi, predizborne kampanje kao i istupi religijskih vođa obiluju tim željenim ishodom – vremenom spokoja i blagostanja – zlatnim vremenom meda i mljeka. Deprivilegovani slojevi u vremenu opšte društvene krize, kakva je zadesila prostore bivše Jugoslavije, lako posežu za religijskim i mitsko-političkim narativima spasenja. U tom vječnom kretanju ka *eshatonu* nedostaje još samo spasilac koji treba da predvodi gomilu, ohrabri i pokaže put. Čini se da je spasilaca kako među političkom tako i vjerskom elitom u vremenu beščašća bilo u svim novosabranim etničkim zajednicama. Eshatološka i soteriološka funkcija, gledano sociološki, jesu glavni razlog preplitanja ovih dviju sfera ljudskog djelanja, a u tom ključu treba tražiti i podudarnosti u načinu na koje obje sfere ljudskog djelanja teže ovladavaju *svjetom života*¹³⁴, kroz proizvodnju modela potčinjavanja.

Religijski argumenti i liberalna država

S druge strane, moderno društvo je sklono relativizmu. U pluralnosti svjetonazora i stilova života teško je i nezahvalno odrediti onaj „pravi“. Pitanje utemeljenosti religijskog mišljenja

---

¹³⁴ Ovaj pojam treba razumjeti u Habermasovom značenju, kao socijalno i kulturno sedimentirana značenja koja rezultiraju iz komunikativne akcije kojom vladaju principi praktičke racionalnosti (tehnička instrumentalnost je vezana za industrijsku proizvodnju, ekonomiju ali i politički sistem). Kolonizacija svijeta života nastaje onda kada umjesto praktičke racionalnosti, život u zajednici biva određen drugim: novcem, moću autoriteta, dogme ili ideologije itd. U kontekstu našeg razmatranja: politički život Crne Gore može biti određen samo deliberacijom njenih građana i rezultatima te deliberacije koja počiva na pravilima poštene debate i jednakosti njenih učesnika a ne vanpolitičkim narativima koji dolaze iz bilo koje konfesije.

i njegovog mjesto u javnoj sferi jedna je od opsesivnih tema savremenog liberalizma. Odnos religije i politike zadire u srž političke legitimacije i ideje građanstva. Ideja neutralne liberalne države¹³⁵ nailazi na oštru kritiku teoretičara kulturnog liberalizma. Ove teorije polaze od ideje da su država i politika takođe ukorijenjene u kulturne obrasce koje i same reprodukuju i osnažuju. Teoretičari političkog liberalizma došli su na ideju religijske uzdržanosti koja se u savremenoj političkoj misli javlja u nekoliko bliskih interpretacija.

Doktrina religijske uzdržanosti predviđa da se pojedinac može zalagati za zakone prinude samo ukoliko za njih može naći sekularne (nereligijski, svjetovni) argumente. Sličnu ideju zastupa i Džon Rols svojim konceptom *javnog uma*. Građani uključeni u određene političke aktivnosti imaju moralnu obavezu da svoje političke stavove u vezi sa temeljnim političkim pitanjima objasne drugim građanima referenciranjem na javne vrijednosti i javne standardi tj. na principu javnog uma, a ne principu svojih sveobuhvatnih (*comprehensive*) moralnih, religijskih ili filozofskih doktrina. U provizu (uslovu) koji navodi u svojim kasnijim pisanjima, Rols smatra da građanka može navesti u javnom diskursu i one principe koji dolaze iz njenih

---

¹³⁵ Kako objašnjava Gaus, neutralnost može podrazumijevati tri različite ideje: a) neutralnost opravdanja b) neutralnost ciljeva i c) neutralnost efekata određenih politika liberalne države. Liberalna politička neutralnost: je kada A [agent države] →-je [primjenjuje] prisilu na Građanina X koji je takođe slobodna i jednak razumna moralna osoba, ili sudjeluje u odobrenju te prisile] mora biti neutralan između X i Y [gdje je Y = bilo koji drugi racionalni građanin / moralna osoba]: opravdanje agensove prisile se ne smije pozivati na razliku X-a i Y-a (D) u njihovim vrjednosnim standardima. (Gaus, „The moral foundations of liberal neutrality“, Contemporary debates in political theory, 2009) U našem slučaju to bi značilo da bilo koji državni organ, parlament, vlada ili organi pravosuđa ne mogu da se pozovu na argument ili vrijednost koji proizlazi iz nečije vjeroispovjesti ili nepostojanja iste (u slučaju agnostika i ateista).

sveobuhvatnih doktrina sve dok za iste može naći i argument javnog diskursa.¹³⁶ Slično razmišlja i Habermas kada tvrdi da se od građana „očekuje da poštujući premise svoje vere, usvoje sekularnu legitimaciju zajednice u kojoj žive“¹³⁷. Čini se da je ovaj teorijski koncept najbliži normativnom idealu u kontekstu savremenog crnogorskog društva.

U nekim slučajevima argumenti religije su od presudnog značaja za važna društvena, pa i politička pitanja. Vjerske zajednice su tada pozvane da daju određeni stav, jer njegov izostanak može imati negativne posljedice. Pitanja mogu biti opšte (abortus, eutanazija) ili za religijske zajednice specifične prirode (poput vehabizma, religijskog nasilja itd.). Većina građana Crne Gore podijeljena je između lojalnosti vjerskoj zajednici i odanosti principima javnog diskursa i demokratske političke kulture. U takvoj raspolučenosti nemoguće je očekivati brisanje religijskih argumenata iz javne sfere, ali je moguće njihovo uslovljavanje principima javnog uma. Javni um kontekstualno možemo razumjeti kao skup osnovnih principa koji proizlaze iz demokratske političke kulture a podrazumijeva osnovna načela demokratskog proceduralizma, ljudskih i manjinskih prava koja u svom korijenu imaju idealu društvene pravde, slobode i jednakosti.

U pitanju je moralna obaveza pojedinca da afirmiše samo one zakone i argumente za koje pouzdano zna, u domenu mogućnosti spoznaje, da se isti mogu opravdati razlozima nekonfesionalne prirode. U crnogorskom društvu, koje pokazuje visok stepen religioznosti i uvažava konfesionalne institucije i istovremeno je određeno pluralnošću religija, ideja javnog uma mora biti korektivni normativni ideal. Težeći perspektivi javnog

---

¹³⁶ John Rawls, *Political Liberalism*. (New York: Columbia University Press, 1996) li–lii

¹³⁷ Habermas, „Dijalektika sekularizacije“, dostupno na: <http://pescanik.net/dijalektika-sekularizacije/>

uma građani se mogu distancirati od svojih uskih svjetonazora i zauzeti poziciju sa koje će će njihova međusobna komunikacija biti lakša i produktivnija a da se, pritom, od njih ne zahtjeva da se tih svjetonazora odreknu.

Veliki dio kritike Rolsovog javnoguma ukazuje na moguću shizofrenu raspolučenost građanina između njegovog privatnog i javnog života: od njega se očekuje nerealan cilj da balansira sfere života i u jednoj bude ortodoksnim vjernik, a u drugoj liberalni građanin sklon javnom umu. Međutim, ako se prihvati opravdani element ove kritike, pitanje je koja je alternativa u pluralnim društvima. Čini se da je insistiranje na korekciji naših privatnih svjetonazora neophodan korak ka deliberaciji sa drugima. Ostavljanje po strani naših partikularnih saznajnih i vrjednosnim sistema i usvajanja pravila javne deliberacije otvara mogućnost za bolje razumijevanje interesa drugih, ali i opšteg interesa zajednice te samim tim i moćnog građanskog društva.

Crnogorski i evropski sekularizam¹³⁸ – uporedna perspektiva

Sekularna država se javlja nakon građanskih revolucija kao jedan od modela uređenja odnosa političkog i religijskog autoriteta i moći. Ideja sekularizma¹³⁹ u političkoj teoriji u formi koju danas prepoznajemo jasno je formulisana u pismu Tomasa Džefersona baptistima iz Danburija 1802. godine i čuvenom „zidu odvajanja između crkve i države“. Ustav SAD-a, na koji

¹³⁸ Sam pojam sekularizam (svetovnost) skovao je engleski filozof Džordž Džejkob Houliouk, v. Holyoake, G.J. Origin and Nature of Secularism, London: Watts & Co., 1986. p.50

¹³⁹ Gotfrida fon Majerna u svom djelu iz 1734. godine, Acta Pacis Westphalicae Publica napominje da se pojam sekularizacija koristio još tokom mirovnih pregovora u Vestfaliji.

ukazuje Džeferson u pomenutom pismu, prvi je poznati ustav koji jasno određuje načelo odvajanja crkve i države.

Prvi amandman na Ustav SAD-a, koji je dodat temeljnom pravnom aktu ove zemlje 1791. godine, glasi: „Kongres neće donijeti nikakav zakon koji bi neku religiju proglašio za zvaničnu ili zabranio njen slobodno vršenje“. Država tako ostaje po strani u odnosu na religijsko organizovanje njenih građana. Francuski zakon o razdvajanju države i crkve iz 1905. godine je zakašnjelo ostvarenje francuske građanske revolucije i danas je temelj francuskog republikanizma. Prema Peña-Ruizu samo je u Francuskoj model laičke države doveden do kraja¹⁴⁰. Zato nam ovaj model najbolje ukazuje na nedostatke tradicionalno shvaćenog laicizma, te preispitivanje njegovih polaznih stanovišta.

U oba slučaja očigledan je odnos između religije i konstitucionalizma novih političkih zajednica. Pogrešno je porebiti iskustvo ovih dviju republika sa političkom istorijom balkanskih država. Specifičnost religije u istoriji balkanskih naroda i njihovih država ogleda se u njenim dvijema funkcijama: *identitetskoj* (religija kao čuvar socio-kulturnog identiteta) i *državotvornoj* (religija kao matrična državotvornosti). Ove dvije funkcije prepliću se i stvaraju amalgam koji danas rezonuje u političkoj kulturi savremene Crne Gore.

Identitetski potencijal religije treba tražiti u njenom dominantnom položaju u kulturnom razvitku balkanskih naroda i svijesti o samobitnosti. Religija je bila insitucionalizovano polje prosvjećivanja, važan element Kimlikine „*socijetalne kulture*“ - polja mogućnosti samorazumijevanja i ostvarenja individualne autonomije. Crkva na balkanskim prostorima je bila čuvar učenosti i predanja, njegovateljica jezika i kulture te baštinik ideje samobitnosti. Manastiri su bili ujedno i prepisivačke škole, te su se pismenost i jezik, kao osnova komunikacijskog ali i identitetskog, razvijali u okvirima crkve. Manastiri su bili rasadnik

---

¹⁴⁰ Henri Peña-Ruiz, *Što je laičnost?*, Politička kultura, Zagreb, 2004.

učenosti i njegovanja književnog jezika. Religija je tako važila kao determinanta opstanaka kulturnog bića, embrion koji je u svakom času mogao da reprodukuje cjelokupnost nacionalnog i istorijskog bića. Svojevrsna matrica sjećanja i trajanja i baštinik prosvjećenosti¹⁴¹. Ipak, prosvjećenost na balkanskim prostorima, poput bijega Dositeja Obradovića iz manastira Hopovo, označiće početak nove moderne ere u kojoj crkva više neće imati tapiju nad životom i istinom.

Ne treba zanemariti ni državotvornu funkciju religije. Crkva je za vrijeme vladavine Osmanskog carstva bila okosnica sveukupnog društvenog poretku i ključna ideološka matrica oslobođilačke borbe. Najvažnije institucije plemenske organizacije vlasti su bile vezane za crkvu. Opšti crnogorski zbor, najdemokratskija plemenska institucija, se okupljao jednom godišnje, obično na Malu Gospodu, a kasnije na Đurđevdan ili Petrovdan, i to obično ispred Cetinjskog manastira¹⁴². Cetinjski manastir je bio priznat srednjovjekovnom poveljom, te je i posle turskog osvajanja darovna povelja manastiru od Ivana Crnojevića ostala na snazi, a manastir je plaćao odsjekom sandžakbegu određenu svotu. Religija je onda kao i danas imala važnu integrativnu ulogu. Njegoš je svog strica Petra I Petrovića proglašio za sveca zaobišavši važeća pravila kanonizacije upravo imajući u vidu autoritet koji bi mu svetost njegovog pretka donijela u plemenski razdijeljenoj Crnoj Gori, uprkos negodovanju Rusije. U periodu vladavine knjaza Danila kada crkva preuzima širenje prosvjećenosti može se uočiti i njena državotvorna uloga:

„sa svojom kako-tako izgrađenom teologijom, odnosno primjenom svojih duhovnih sredstava, crkva je kod nas doprinisala progresivnim tendencijama stvaranja i jačanja državne vlasti: osudom negativnih ostataka plemenskog

¹⁴¹ Razvoju učenosti dopravljaće posebno osnivanje Bogoslovije na Cetinju 1869. godine.

¹⁴² v. Andrijašević, ibid. 79.

života, kao krvne osvete, mazije i drugih primitivnih običaja i naravi. Propovijedi o poslušnosti tadašnjim zemaljskim vlastima, iako po svojoj prirodi imaju smisao odbrane klasnog poretku, značile su ovdje i moralno-političku potporu onim snagama koje uvode red i zakon u zemlji.”¹⁴³

Zapadna (američka i evropska) i crnogorska sekularnost razlikuju se u genezi i kvalitetu. Evropski sekularizam počiva na toleranciji, humanizmu i ideji neutralne države koje nastaju u okviru građanskih revolucija i sveopšte društvene modernizacije i idealu prosvjećenosti. Sekularizam kao institucionalno odvajanje crkve i države ide zajedno sa složenim društveno-istorijskim procesom kojim religijsko mišljenje, praksa i ustavove gube društveni značaj, a društvo, kultura i ljudi se oslobođaju religijskog uticaja. Svjetovna emancipacija, raščaravanje unutar samog društva, treba da se temelji na autoritetu nauke i filosofske kritike, racionalnoj misli, slobodi stvaralaštva. Svjetovna emancipacija ne mora značiti negiranje religioznosti. Naprotiv, u dijalektici religijskog i kritičkog moguće je zadržati cjelovitost bića u njegovom traganju za prvim pitanjima svijeta i postojanja. Taj odnos bi morao biti dopunjujući uz uvažavanje dometa jednog i drugog gledišta na svijet. Ipak, odraz zrelog i sekularizovanog društva je odvajanje sfera u kojima religijski argumenti mogu imati značaj.

Crnogorski sekularizam proizvod je autoritarne vlasti pa je već tu moguće tražiti razloge nepostojanost istinskog sekularizma kao opštedruštvene promjene na ovim prostorima. Odlukom Senata od 1. marta 1852. Crna Gora postaje nasljedna kneževina s knezom na čelu, čime se odvaja državna od crkvena vlasti koje su od 1696. objedinjavali vladari dinastije Petrović.¹⁴⁴ Kako navodi

¹⁴³ Novak Ražnatović „Položaj i uloga crkve u Crnoj Gori 1852–1878. godine“, Istoriski zapisi, broj 4, 1961 dostupno na: <http://www.montenegrina.net>

¹⁴⁴ Periodi vladavine Šćepana Malog te guvernadurstva takođe se mogu podvesti pod sekularno vršenje vlasti.

Ražnatović „zahtjev da se Danilo zaknazi obrazlaže se “obstojateljstvom vremena” i “napretkom čovjekčeskog uma”, zbog čega više ne стоји да se dvije stvari tako različite kao “krst i sablja” drže u jednoj ruci. Taj oblik vladavine, konstatuje se dalje, iščezao je u cijeloj Evropi, jer se ”...ne združuje sa svjetlostju filozofije niti je naličan od jedne zdrave politike”.“ Želeći ja da po vazmožnosti i snazi naroda crnogorskoga budu obnovljeni i uzdržani svi manastiri koji se u našoj državi nalaze i da budu za diku našega pravoslavnoga zakona i vječni spomen našie starie vitezova, tako želim, i hoću da i bivši manastir Riječke Nahije Sv. Oca Nikole bude nanovo uzdržan”¹⁴⁵. Iskorak Crne Gore u pogledu odnosa prema crkvi naišao je na negodovanje i osudu u regionu, posebno u Kraljevini Srbiji. U periodu od sekularizma do 1918. godine, Crnogorska pravoslavna crkva je bila državna crkva i to je bilo normirano zakonodavstvom knjaza Danila, te državnim Ustavom knjaza i kralja Nikole I Petrovića Njegoša. Pravoslavlje je bilo državna vjera, to je regulisano i Danilovim zakonikom iz 1855. godine, a bila je jemčena sloboda i ravnopravnost vjeroispovijesti. Član 92 Zakonika Danila I kaže da u Crnoj Gori „...nema nikakve druge vjere do jedine pravoslavne istočne, to opet svaki inoplemenik i inovjerac može slobodno živiti i onu slobodu i onu našu domaću pravicu uživati kako i svaki Crnogorac i Brđanin što uživa“. I ustav iz 1905. godine pravoslavlje čini državnom vjerom te jemči slobodu drugim vjeroispovjestima, a Krivičnim zakonikom i Zakonom o školovanju predviđena je zaštita i ravnopravnost svih konfesija.¹⁴⁶ U ovom periodu crnogorske istorije, za razliku od vremena ranijih Petrovića, religija je bila podređena moćnim vladarima. Iz perspektive današnjih standarda slobode vjeroispovijesti, možemo reći da je država tada narušavala autonomiju crkve, a odnos monarha u kasnijoj zajedničkoj državi prema crkvi bio je identičan.

¹⁴⁵ Ražnatović ibid.

¹⁴⁶ v. Andrijašević, ibid. 194

Ustav Crne Gore iz 2006. članom 14 određuje da su vjerske zajednice odvojene su od države, te da su ravnopravne i slobodne u vršenju vjerskih obreda i vjerskih poslova. Rad vjerskih zajednica je regulisan Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica iz 1977. godine prema kojem su osnivači vjerske zajednice građani. Ovaj zakon je zastario i ne odgovara na ključna pitanja savremenog odnosa države i vjerskih zajednica u novom ustavnopravnom okviru Crne Gore.

Da je Crna Gora, poput mnogih evropskih država, zadržala religijske simbole uočava se u njenoj heraldici. Kako je utvrđeno zakonom o državnim simbolima iz 2004. godine grb¹⁴⁷ Crne Gore je u obliku zlatnog krunisanog dvoglavog orla, uzdignutih krila u poletu, sa skiptarom u desnoj i šarom u lijevoj kandži na crvenoj osnovi. Kruna iznad orlovske glave i skiptar su zlatni sa krstom na vrhu. Šar je plavi sa zlatnim okovom i krstom. Dakle, najmanje tri znaka ovog državnog simbola jasno ukazuju na hrišćansku (pravoslavnu) religiju. Premda je jasno da je ovdje kao i u slučaju drugih evropskih zemalja u pitanju relikt prošlosti, heraldički simboli, u pravu su savremeni mislioci multikulturalizma kada nas tjeraju da se pitamo koliko su naše države, u mnogim sferama pa i u simboličkoj, uistinu neutralne? Ili se radi o „suštinski pasivnim simbolima?“¹⁴⁸

---

¹⁴⁷ Grbovi su počeli da se razvijaju kao identifikacioni simboli krstaških trupa u XII veku. U vizantijski kulturni prostor stižu 1204. godine, kada su krstaši osvojili Carigrad i proglašili tzv. Latinsko carstvo. Osnovni znaci krstaških grbova bili su štit sa krstom i četiri figure između krakova. Francuski stručnjak Šlumberger navodi da su carevi iz francuske porodice Kurtne za grb Latinskog carstva uzeli Konstantinov steg, stavili ga na štit i dodali mu četiri zlatnika sa kršticima.

¹⁴⁸ Evropski sud za ljudska prava je u slučaju Leutsi protiv Italije raspeća Isusa Hrista u italijanskim školama i javnim institucijama nazvao „esencijalno pasivnim simbolima“. I u ovom slučaju evropska sekularnost ustukla je pred običajnošću većinskog kulturnog koda a sud zauzeo razboritiju poziciju od one koje bi dosledna i dogmatska primjena člana 9 o slobodi misli, savjesti i vjeroispovjesti Evropske konvencije podrazumijevala.

Tranzicija klerikalizacija – između građanske religije komunizma i klerofašizma

Od civilne religije¹⁴⁹ do klerikalne države?

U poslijeratnom periodu crnogorsko društvo je prošlo je kroz svojevrsno traganje za civilnom religijom koje se ogleda u prisutnosti ideologija marksizma i socijalizma. U ovom periodu sekularizacije ili „dirigovane (prisilne) ateizacije“ religija je protjerana iz sfere javnog u privatno, a sama ideja religioznosti bila je u suprotnosti sa ideološkom matricom partije. Premda su vjerske zajednice bile žrtve autoritarnog režima i ograničene slobode kao svi pojedinci, a religijsko kulturno nasljeđe prepusteno višedecenijskom nemaru, njihova kasnija uloga u pošasti bratoubilačkog rata ukazuje na nezrelost i neodgovornost za djelovanje u javnom prostoru.

Post-konfliktna društva teže učaurenim identitetima. Post-modernost sa druge strane spaja nespojivo: tradicionalne i pretpolitičke identitete sa vjerom u nauku i društveni progres. Istraživanja o povjerenju građana u institucije u Crnoj Gori iz 2014. pokazuju da dominantna vjerska zajednica u Crnoj Gori, Srpska pravoslavna crkva, uživa veće povjerenje od Vlade, Predsjednika ali i Skupštine. Zanimljivo je da jedine institucije koji uživaju

¹⁴⁹ Moguće transformacije religijskog u političko i vice versa prepoznaju i takozvanu građansku religiju, koncept koji u političku teoriju uvodi Ž. Ž. Ruso u osmoj glavi četvrte knjige Društvenog ugovora, jasno je odvajajući od klerikalne religije i religije pojedinca. Civilna religija uobičjava postulate hrišćanstva i prilagođava ih društveno-političkom poretku. Dogme građanske religije prema Rusou su proste: postojanje moćnog, sveznajućeg i blagotvornog božanstva, sposobnog za predviđanje i providjenje, život koji dolazi, kažnjavanje zla, sreća pravednika i svetost društvenog ugovora. Civilna religija je ideal pluralističkog društva: vjera u zajedništvo i različitost, pripadanje društvenoj zajednici kao vrijednosnom i prakseološkom orijentiru. U realnosti ona je košmar totalitarizma i dogmatizma, koji uklida i anatemski razliku i otpor.

veće povjerenje od crkve jesu tekovine socijalizma: obrazovanje i zdravstvo.¹⁵⁰ Gradani vodeni svojim vjerskim partikularizmima u nedovoljnem povjerenju prema institucijama indirektno negiraju mogućnost stvaranja građanske političke zajednice. Sa druge strane, oni legitimišu državu dajući joj povjerenje za obezbjeđivanje servisa ključnih za savremenog čovjeka: nauku i zdravstvo. U takvim okolnostima važno je odrediti idealni normativni okvir za djelovanje ovih važnih društvenih institucija – za našu analizu posebno vjerskih, te priznati njihovu ulogu u javnom prostoru. Odgovoriti na pitanje šta vjerske zajednice treba da čine u jednom društvenom okviru mora uzeti u obzir njegove istorijske, političke i sociološke determinante.

Crna Gora, kao država kadra da odolijeva globalnim izazovima konstantnom saradnjom sa regionom, država po mjeri savremene pojedinke i pojedinca u raskoši njenog/njegovog identiteta mora uvažiti vjerske zajednice ali i zaštititi svoje institucije od njihovog uticaja. Post-socijalističku slobodu nacionalne i religijske pripadnosti treba upotpuniti post-modernim slobodama građanke koje idu dalje od njene tradicionalne pripadnosti: pripadanje potkulturnim grupama, pravo na drugačiji životni stil, slobodu tijela i seksualnosti, sloboda od tehnologizacije, dogme, političke doktrine i pripisanih okoštalih identiteta traže svoje priznanje u kaleidoskopu savremene politike. Da li je religija sposobna da ovim slobodama izade u susret? Ako nije, da li je opravdano zahtijevati da makar ove bolne rane patrijarhalnog društva u emancipaciji ne soli govorom mržnje i netrpeljivosti?

---

¹⁵⁰ Vladu podržava 44,3 odsto građana, predsjednika države 50, 2 odsto, SPC 55,6 odsto, CPC 23,2 odsto, partije 26,2 odsto, zdravstveni sistem 60,3 odsto, obrazovni sistem 58,7 odsto, Vojsku 50, 9, Evropsku uniju (EU) 48 odsto, NATO 34,9 odsto, Delegaciju EU u Crnoj Gori 38,8 odsto. <http://www.cedem.me/me/programi/istraivanja-javnog-mnjenja/politiko-javno-mnjenje/summary/29-politicko-javno-mnjenje/821-istraivanje-javnog-mnjenja-crne-gore-o-nato-integracijama>

Religijske zajednice su odgovorne da svoje sljedbenike izvedu iz palanke lažne sigurnosti ukoštalih identiteta, palanke o kojoj govori Radomir Konstantinović, iz oivičene dogme u svijet složenosti i pluralnosti identiteta. Samo na taj način ojačavaju sposobnost društva da se suočava sa izazovima modernosti i savladava izazove u harmoniji međuvjerskih odnosa. Ekumenistički pokret i različiti vidovi međureligijskih konferencijskih na međunarodnom nivou ukazuju na mogućnost koju i vjerske zajednice Crne Gore mogu da slijede. Samo na taj način se vjerske zajednice iznova legitimišu kao duhovni svetionici i izvori društvene harmonije.

Uzimajući u obzir povjerenje koje religijske zajednice imaju u našem društvu, izgradnja povjerenja i uklanjanje među-etničke i među-religijske distance čini se lakim zadatkom. U susretu različitim duhovnim zajednicama stvarali bi se *odnosi solidarnosti* uočavanjem sličnosti između tradicionalnih monoteističkih religija, *priznanja postojanja* netradicionalnih religijskih oblika¹⁵¹ i *odnosi tolerancije* između vjerujućih i ateista¹⁵². Ova tri principa i procesa čine jedinstveni normativni okvir koji je jedinstvena brana od pošasti klerikalizma.

Post-tranziciona klerikalizacija

Sveto i profano kao opozicije određenja cjelokupnog iskustva ostavljaju malo prostora za političko, ili makar za ono političko koje zagovara deliberativni liberalizam. Sveto izlazi iz okvira

¹⁵¹ U dominaciji tradicionalnih konfesija noviji oblici religioznosti se određuju kao sekte i negira im se kako predmet vjerovanja tako i dobromanjnost vjerskog djelanja.

¹⁵² Nerjetko se, a to pokazuje i iskustvo iz popisa gradana država u regionu, ateisti određuju kao „nevjernici“ ili „nevjerujući“ kao da je vjerovanje opterećeno vrjednosna matrica. Logički tačan naziv, ipak u sebi krije cijelu konotativnu paletu netrpeljivosti prema gradanima drugačije duhovnosti.

politike zbilje, ono nadmašuje prolaznost zemaljske države. Svetlo je više immanentno nego pojmljivo. Sa druge strane profano treba da zabavi, opusti i relaksira. Svetlo ne poznaje svakodnevnicu, samo vječnost. Profano je svijet reklame, PR-a, slike – triumf vizuelnog i taktilnog. Profano ne mari za buduće, apsolutizira trenutak. Zato su ova dva fenomena suštinski suprotna od političkog – koje je deliberativno, argumentacijsko, nekad teorijsko, ali uvjek usmjereno na konkretnе probleme svakodnevnice. Kako je onda moguće da se ova dva fenomena tako skladno odnose u horizontu tranzicionog životnog stila? Oživljavanju religijskog i ideje svetog u opštem diskursu pridružuje se i tranziciono uvećavanje prostora profanosti: *shopping mall-ova*, restorana, kladionica, kozmetičkih salona itd. Da li su izgradnja hramova i shopping mall-ova doprinijeli boljem životu prosječnog građanina Crne Gore u materijalnom smislu i u smislu priznavanja dostojanstva ličnosti?

Zapanjuje da paralelno sa željom vjerskih zajednica da se odreduju prema pravnim, političkim i spoljno-političkim pitanjima od kojih su neki jasno determinisani načelima parlamentarizma, proceduralizma i demokratije ne osjećaju potrebu da se jasno, riječju i djelanjem, odrede prema društvenim fenomenima tranzicije: *siromaštvu, nepravdi i korupciji*. Za razliku od prvih pitanja, za ova druga nije potreban nikakav legitimitet, svako ih može postaviti u žigu javnog diskursa. Ukoliko zakon predviđa mogućnost religijskim zajednicama da osnivaju privredna društva, onda ista moraju podleći istim fiskalnim zakonima pravne države. Eventualne poreske olakšice, uzimajući u obzir specifičnost vjerske djelatnosti, moraju biti pravične i jednakе. Vjerske zajednice, zahvaljujući ugledu koje uživaju u crnogorskom društvu, ali i po idealima koje stavljuju u središte svojih propovjedi, najpozvanije su da pokrenu društvo dubokog jaza između bogatih i siromašnih, moćnih i obespravljenih.

Dobar život prevaziđa standarde materijalne bezbjednosti i nalazi u pitanje priznanja naših specifičnih razlika u jednakosti

dostojanstva koje nam valjda svima pripada. Nerijetko, nastojava crnogorske države da u okviru evropskih integracija dostigne nivo prava za manjinske grupe koji priznaju sve savremene demokratije nailazi na otpor vjerskih zajednica. Građane koji se zalažu ili afirmišu za već zagarantovana prava ili nepostojeća prava, poput abortusa, prava LGBT manjine te prava žena, manjinskih etničkih i religijskih zajednica, nekad ožeži i „pakleni oganj“ crkvenih veledostojnika. Zumiramo li političku perspektivu manjina postavlja se pitanje može li, sa njihove tačke gledišta, biti legitiman politički i društveni poredak u kojem se u procesu odlučivanja i javnog vrednovanja poziva na doktrine i svjetonazore koje su za njih neprihvatljivi, nerazumljivi ili prosti neopravdani i koji negiraju njihovo dostojanstvo - tu osnovnu tekovinu ljudskopravaške borbe druge polovine XX vijeka.

Post-tranziciono vraćanje religije kao matrice samorazumjevanja najbolje se očitava kod mlađih, kod generacija koje su nastale i stasale u tranzpcionom vremenu. Sociološko istraživanje V. Bakrača bazirano na samodeklaraciji i samoocjeni religioznosti te vjerovanju u Boga i život nakon smrti, pokazuje da je religioznost na osnovu pomenutih indikatora kod mlađih triju konfesija u Crnoj Gori na veoma visokom nivou¹⁵³. Ovo istraživanje takođe ukazuje na porodicu kao osnovnog generatora religioznosti i vjere u Boga. Religiju je, vjerujem, nemoguće izlučiti iz koda višegeneracijske porodice svojstvene Crnoj Gori ali njena uloga u javnoj sferi mora biti redefinisana. Ta nova uloga religije bi bila okosnica resocijalizacije mlađih u duhu veće tolerancije i prihvatanja drugosti uz uvažavanje i baštinjenje sopstvenih religijskih svjetonazora.

Države u pluralnim društvima kao osnovni zadatak imaju re-legitimaciju. Post-socijalistička, a posebno post-konfliktna

¹⁵³ v. Vladimir Bakrač, „Religioznost mlađih u Crnoj Gori i njihov odnos prema nekim moralnim vrijednostima“, Sociološka luča V/2, 2011.

društva zahtijevaju od države da cjelokupni ustavno-pravni poredak opravdaju razlozima razumljivim za njene građane bez obzira na složenost epistemoloških ili svjetonazorskih sistema kojima oni mogu pripadati. Razlozima utemeljenim samo na pravilima koja proizlaze iz zajedničkog života, a ne na partikularnim doktrinama bilo koje etničke ili vjerske zajednice. Dakle, crkva ne bi trebalo da osporava zahtjeve manjinskih grupa prema državi kojima oni traže njenu re legitimaciju.

Temeljna pitanja post-tranzicionog i post-konfliktnog društva i njegove demokratske političke kulture u Crnoj Gori određena su trima determinantama: *suočavanjem sa prošlošću, uvažavanjem istorijske multikulturalnosti i savremene pluralnosti crnogorskog društva, te izgradnjom pravne države i usvajanjem kulture ljudskih prava*. Vjerske zajednice u regionu, pa tako i Crnoj Gori, imaju obavezu samopreispitivanja u pogledu njihove uloge kako u raspirivanju vjerske i etničke netrpeljivosti tako i pasivnom odnosu prema vinovnicima najtežih ratnih zločina. Multikulturalnost i pluralnost crnogorskog društva treba da obeshrabre pokušaje većinske vjerske zajednice da nameće modele koji odstupaju od koncepta građanske države. Konačno, pravna država i kultura ljudskih prava ne ostavljaju mjesta ni za jednu partikularnu filozofiju ili svjetonazor i teže najvećem mogućem okviru ličnih prava i sloboda u okvirima pravednog društva. Iako je činjenica da je pravoslavna crkva istorijski odigrala ključnu ulogu u očuvanju i otjelotvorenju crnogorske državnosti, domete vjerskih zajednica danas moramo gledati kroz prizmu njihovog odnosa prema emancipatorskim projektima koji ne moraju nužno biti shvaćeni kao odstupanje od tradicije i ukorijenjenosti. U svom odnosu prema emancipatorskim projektima: evropskim i međunarodnim integracijama, kulturi ljudskih i manjinskih prava, odnosu prema drugosti uopšte i nepovredivosti individualne slobode religijske zajednice pokazuju razumijevanje za političku kulturu i tendenciju vremena u kojem živimo.

Između sekularizma i klerikalizma – s one strane dogmi

Čini se da je procvat religioznosti balkanskih društava u sumraku hladnoga rata dio jedne šire slike postsekularnog svijeta gdje se iznova zamagljuje granica između crkve i države. Od Homeinija u Iranu, istočnoevropskih demokratija u kojima dominantna crkva ulazi u sferu političkog do postepenog urušavanja turskog bastiona sekularizma i arapskog proljeća – duge zime društvenog previranja, uočava se jedno: religija opet postaje orijentirrom sveukupnog društvenog života, pa i politike. Uzimajući u obzir jednu konstantu od koje se u svim ovim društvima pošlo – nameće se nedokaziva hipoteza: možda su ova društva jednu utopiju zamijenila drugom?

Izvan ove matrice, u istoriji dugog trajanja „stare“ Evrope uočava se drugo: državne religije u Danskoj, Grčkoj, Malti i Engleskoj, obavezno plaćanje poreza Katoličkoj crkvi u Austriji, Danskoj, Njemačkoj (zagarantovano slovom Vajmarskog ustava te Osnovnog zakona) i oštro uplitjanje Vatikana u politiku „zemlje domaćina“ i šira društvena pitanja diljem katoličke ekuemene. Vjeronauku u školama na cijelom evropskom kontinentu nemaju jedino Francuska i Slovenija. Ako je francusko iskustvo odveć daleko istorijski, civilizacijski ili prosti geografski, pitanje je koliko dugo će Crna Gora zadržati kurs Slovenije – prema kojem vjeronauci nije mjesto u državnim i drugim javnim školama.

U ovakvom evropskom kontekstu bespredmetno je govoriti o neutralnoj liberalnoj državi jer ona to nije ili makar imigranti u to nikako da povjeruju. S druge strane, laicizam francuskog republikanizma nastao je u određenom istorijskom kontekstu te ga nije pošteno primjenjivati na Islam kao relativno mladu religiju ovog podneblja – i istorijsko čedo francuskog kolonijalizma. I gdje je tu *égalité* – ako za francuske Muslimane jednakost i građanska pripadnost ima smisla jedino ako mogu biti ono što jesu – Muslimani. Klerikalizacija zemalja Jugoistične Evrope

razbuktava atavizme međusobnih istorijskih trvenja islamskog i hrišćanskog stanovništva – a jaka pravna država koja uvažava manjine i teži normativnoj neutralnosti jedini je način da se povijesne nesuglasice zauvijek izmjeste iz političke svakodnevice.

Ipak, Evropa, premda nedovoljno kritična prema sopstvenom sekularizmu koji zagovara, danas je među rijetkim bastionima makar i krnjeg laicizma. Začarani krug se završava Islamskog državom, idejom amalgamiranja fundamentalnog Islam-a i državnog sistema prinude, u izvođenju džihadističke paravojne formacije, koja pod svojim nadzorom drži dijelove Sirije i Iraka. Kako u kakofoniji iskustvenog utvrđiti zlatnu mjeru odnosa politike i religije? Ustupanje religiji znači povratak na izvorište evropskog projekta – feudalizaciju i poraz pravne države i vladavine prava. Insistiranje na sekularizmu, opet, samo je još jedna u nizu evrocentričnih kaža koje ne rezonuju sa stvarnošću. U novom smo vremenu – postsekularizmu, a odnos religije i politike valja promisliti još jednom.

Post-sekularizam

Svijet, uprkos Veberovom predviđanju „otčaravanja“, te neupitna polaznica budućih istraživanja društvenog¹⁵⁴, ostao je sklon mitskom i religijskom. Uprkos modernizaciji i racionalizaciji na svim nivoima, čovjek je ostao sklon vjerovanju u iracionalno i neracionalno. „Racionalni svijet“ tehnologije i industrijalizacije udružio se sa nacističkim vjerovanjem u arijevske mitove i romantičarski povratak u atavistička vremena. Tako ni religija, kao

---

¹⁵⁴ Oci sociologije Ogist Kont, Karl Marks, Emil Dirkem i Maks Veber su položili sekularizaciju u same temelje ove nauke. Cio diskurs ranog sociološkog istraživanja baziran na modernizaciji, prelazu iz zajednice u društvo, iz mehaničke u organsku solidarnost, kapitalizmu, industrijalizaciji, naučno-tehničkoj revoluciji, racionalizaciji, širenju ideje opštег obrazovanja, jednakosti nestaleškog društva, bio je mozaik u koji je lako umetnut koncept sekularnosti.

jedan od oblika svijesti koji odudara od idealja prosvjetiteljstva i racionalizma, nije nikad izgubila na značaju te će maštanje pozitivista ostati u udžbenicima društvene teorije.

Sekularizam je ostao više ideal nego realnost. Zato je danas opravdano govoriti o post-sekularizmu kao istorijskom i smislaonom prevazilaženju sekularizma. Post-sekularna društva su, prema Habermasu, ona koja u kojima „religija ima svoje mjesto i značaj na javnoj sceni, dok sekularistička ubjedjenost da će religija u procesu ubrzane modernizacije nestati svuda u svijetu, gubi tlo pod nogama“¹⁵⁵. Habermas govori o postsekularizmu kao ravnoteži kulturnih razlika građana i njihove političke jednakosti. Postsekularizam, kako objašnjava Habermas, traga za genezom samorazumjevanja. Karl Jaspers govori o „dobu osovine“ (*Achsenzeit*) u kojem je nastaje čovjek kakvog ga danas poznajemo i nova religija. Monoteističke religije koje danas suprotstavljamo ideji moderne države načinile su „kognitivni skok od mitskog mišljenja ka logici razlikovanja pojmovnog i konkretnog“ svojstven grčkoj filozofiji. Grčki koncepti autonomije i individualnosti i rimski koncept solidarnosti i emancipacije stigli su do nas nakon njihove judeo-hrišćanske reinterpretacije¹⁵⁶. Značenja koja im danas pripisuјemo nekad se ne mogu u potpunosti lišiti religijskih svjetonazora.

U kontekstu Crne Gore važno je uočiti kako epistemološku tako i dogmatsku raznolikost religijskih organizacija te njihovu prudentnost u modernom političkom trenutku. Katolička Crkva je nakon drugog vatikanskog sabora 1965. godine prihvatala osnovne principe demokratije i ljudskih prava. Ovaj *aggiornamento* u vidu prihvatanja moderne političke zajednice i njenih tekovina tek predstoji za druge konfesije u Crnoj Gori.

---

¹⁵⁵ Habermas, „Dijalektika sekularizacije“, *ibid.*

¹⁵⁶ Jürgen Habermas, „Religion in the Public Sphere,“ *European Journal of Philosophy* 14 (2006)

Pored toga, esencijalno važan odnos prema državi Crnoj Gori i njenim zakonima nije istovjetan kod svih religijskih zajednica. U članu 2. Ustava Crnogorske Pravoslavne Crkve stoji da ova crkva poštuje Ustav i zakone države Crne Gore i dalje u članu navodi da svoju djelatnost ostvaruje na osnovu Svetog pisma, crkvenih kanona i zakona. Srpska Pravoslavna Crkva je u istupima svojih zvaničnika više puta osporila crnogorsk ustanovtvo i državnost¹⁵⁷. Povrh toga, velikodostojnici SPC osporavaju vjerska uvjerenja pripadnika, CPC a u nekoliko navrata i pravo ove crkve da učestvuje u demokratskoj raspravi o nacrtu meritornog zakona. Država, ne stavljajući se ni na čiju stranu jer joj ta uloga ne pripada, mora da zaštiti kako svoj ustavnopravni legitimitet tako i slobodu i prava pripadnaka svih konfesija. Ako je suverenitet Crne Gore na Berlinskom kongresu 1878. godine bio uslovljen od strane velikih sila poštovanjem religijskih prava islamskog stanovništva, danas odbranu *religijskih prava* ustanovtornog naroda u harmoniji sa istim pravima svih ostalih religijskih zajednica Crna Gora mora kao uslov postaviti sopstvenoj državnosti.

Sekularizam institucija razlikuje se od sekularizma svijesti običnog građanina. Premda je moguće odvojiti vjerske zajednice i državne institucije, ovo podvojenje na nivou društvenog i na nivou ličnog je neizvodivo ili makar neuvjerljivo. Umjesto očekivanja da pripadnici različitih konfesija prilaze političkom kao raspolućeni, realnije je očekivati od njih da kritički preispituju i analiziraju svoje stavove i uočavaju kada ovi postaju suviše *sektarijanski*, te samim tim nečitljivi za druge pripadnike političke zajednice. To pravilo važi i za ateiste koji svoje argumente moraju predstaviti na način razumljiv i vjernicima.

---

¹⁵⁷ „Neka naša uvažena vlast shvati da ne može nesmjestiva, bezgranična, Hristova Crkva da bude u granicama avnojevske fildžan-Crne Gore“. U ovom se citatu vidi ne samo nepriznavanje državnosti Crnoj Gori nego i tvrdnja da je crkva *per se* nesmjestiva u okvire političkog.

Pravo koje reguliše slobodu vjeroispovijesti, kao i religijsko okupljanje, mora zadovoljiti *kriterijume pravičnosti* – koji uvažavaju specifičnost formi izraza religijskog pripadanja, ali ne pristupaju religiji sektarijanski – ne daju primat vjerujućim u odnosu na ateiste i agnostike. Vjerujem da je Sesil Labord u pravu kada tvrdi da je potrebno religiji pristupiti „disagregacijski“, odnosno odvojiti je na sastavne djelove i svaki pojedinačno tretirati pravnim normama. Religija se može razumjeti kao: a) *koncepcija dobrog života*, b) *moralna obaveza savjesti*, c) *ključna značajka identiteta*, d) *način udruživanja*, e) *ranjiva klasa*, f) *institucija socijalizacije*, g) *nepristupačna doktrina*¹⁵⁸. Čini se da bi ovakav teorijski pristup imao validnost i u slučaju Crne Gore – pod pojmom religija se podrazumijeva mnogo i nekad nije jasno šta se u slovu zakona misli pod tim pojmom. Tako bi religija kao nosilac važnih aspekata identiteta ili kulturne baštine imala poseban tretman u odnosu na religiju kao slobodu vjeroispovijesti ili slobodu ubjedjenja. Posebno bi valjalo odvojiti religiju kao koncepciju dobrog života od opšteg dobra ili političkog dobra koje građani Crne Gore mogu identifikovati putem praktikovanja demokratije i njenih institucija. Religijska koncepcija dobrog života je samo jedna u paleti mogućih i jednakov vrijednih koncepcija dobrog života. Autonomija izbora valjanog života i sloboda njegovog preispitivanja je neotuđivo pravo slobodnog pojedinca savremenog demokratskog poretka.

Novi Nacrt zakona o slobodi vjeroispovijesti iz 2015. koji je predložilo Ministarstvo za ljudska i manjinska prava uklapa se u ovaj teorijski pristup. Ne samo da se radi o važnom koraku države u pravcu odbrane njenog sekularizma, nego se priznaje jednakost različitim koncepcijama dobra i štite „teistička, ne-teistička i ateistička uvjerenja, kao i pravo da se ne ispoljava

¹⁵⁸ Cecile Laborde, „Religion in the Law: The Disaggregation Approach“, (Accepted for publication in Law and Philosophy 2015)

bilo kakva vjera ili uvjerenje.“ Religijski objekti, nezavisno od njihove vjerske funkcije, prepoznaju se kao dio kulturne baštine Crne Gore (član 7) i predviđa okvir njihove zaštite (član 33). Takođe, ovim zakonom se vjerske zajednice određuju kao ravnopravni učesnici građanskog društva koji uz prava moraju da snose i odgovornost, kao što je plaćanje poreza (član 30) oblast koja je tradicionalno bila u sferi fiskalne anarhije.

Ipak, uz sav emancipatorski karakter nacrta zakona, a uzimajući u obzir standarde uporednog prava, čini se da bi njegovim usvajanjem u ovom obliku, između ostalog odredbom po kojoj vjerske zajednice o svojim poglavarima moraju obavijestiti Vladu, država prekoračila sopstvena ovlašćenja i prešla liniju razdvajanja države i religije. Tranziciona država kao što je Crna Gora mora da Ustavom i zakonima pokaže svoju *moć*, a ne *nadmoć* prema društvenim činiocima među kojima su i vjerske zajednice. Odnos religije i politike mora u savremenim pluralnim društvinama biti takav da ni jednoj ni drugoj ne daje preveliku moć, ne dirajući jednu od „svetinja demokratije“: vladavinu prava. U suprotnom, društvo bi se ubrzo našlo u stegama klerikalizma ili etatizma, a oba nužno ukidaju slobode i prava građana.

Sekularizam je često sveden na institucionalno pravilo. Sekularizam ne može biti ni opis niti terapija modernih društava jer religija i dalje igra važnu ulogu u životima građana. Evropsko iskustvo bi moglo da nauči Crnu Goru da pored institucionalnog sekularizma, koji treba dosledno i suštinskih slijediti, u svojoj društvenoj zbilji traži rješenja koja će odoljeti ekstremima sekularizma i negiranja religijskog i klerikalizma i fundamentalizma. Takav *modus vivendi* realno je i poželjno stanje stvari u okolnostima multikulturalnosti crnogorskog društva i krhkosti njegove građanske dimenzije.

Sa tačke gledišta normative političke filozofije, optimalna skica religije u savremenom društvu poput crnogorskog mora da obuhvati nekoliko polaznih principa. Vjerske zajednice se ne

smiju miješati u rad državnih institucija, a njihovo mišljenje o važnim društvenim pitanjama u javnom diskursu mora imati jednak tretman kao mišljenje bilo koje građanke ili građanina. U pravu je Habermas kada tvrdi da je nemoguće vjernicima oduzeti pravo da iskazuju svoje religijske argumente čak i onda kada ovi ne rezonuju sa argumentima javnog diskursa. Ipak, crkva ne može očekivati da ovi argumenti na bilo koji način figuriraju u institucionalnom okviru savremenih demokratija. U kontekstu naših prilika to znači da mišljenje vjerskih zajednica u Crnoj Gori ima svoje legitimno mjesto u javnom prostoru ali da se nijedna institucija države Crne Gore niti bilo koji njen poslenik ne može voditi tim argumentima u vršenju svojih nadležnosti.

Umjesto vjeronauke, u školama treba da se izučava istorija religija, pristup koji omogućava kritičku distancu, otvara mogućnost dijaloga i međukulturalnog razumijevanja i svim religijama daje jednak tretman. Ovakav istorijsko-sociološki predmet izučava bogatstvo religijskog nasljeđa sa tačke razmatranja koja podrazumijeva deliberaciju i kritičnost. Samo tako religija umjesto izolovanog diskursa razumljivog samo sljedbenicima različitih konfesija postaje dio *linquae francae* građanskog društva. Premošćivanje jaza u obrazovnom sistemu ne odnosi se samo na uspostavljanje dijaloga među tradicionalnim vjerskim zajednicama, već i uvažavanje ostalih kao i stvaranje tolerancije prema ateistima i agnosticima. Princip slobode savjesti, misli i vjere obavezao bi da se u kurikulumu tog predmeta nađu mjesto kako „netradicionalne konfesije“ tako i uvjerenja ateista i agnostika. Religijske zajednice, sa druge strane, moraju uživati najveći stepen slobode u edukativnoj djelatnosti koju vrše van institucionalnog prosvjetnog okvira države. Ta sloboda može biti ograničena samo ustavnim poretkom.

Kanonsko pravo može biti uvaženo samo ako nije u koliziji sa legitimnim ustavno-zakonskim okvirom pravne države, a puna sloboda su može dati samo u domenima koji se tiču

isključivo sljedbenika određene vjere – tada bi svako miješanje države i uticaj na kanonsko pravo bio iliberalan čin i narušavanje slobode vjeroispovijesti i slobode uopšte.

U društvu složenih identiteta i pogleda na svijet tražiti univerzalnu istinu u partikularnim obrascima je ne samo nemoguće nego i opasno. U postmodernom svijetu kolaža društvenih identiteta i praksi religija je samo jedan od palimpsesta sa kojih se iščitava mapa traganja pojedinca za autentičnim životnim izrazom – te ne smije biti jednom jedinom knjigom iz koje se čita povijest i budućnost jednog društva. Postsekularizam je priznanje religiji da ona i dalje igra važnu ulogu u svjetonazora-ima pojedinca, ali da principi multikulturalnog života zahtijevaju preispitivanje njenog mjesta u javnoj sferi čovjekovog djelanja. Samo uvažavanjem tog stanovišta savremena društva pa tako i crnogorsko mogu biti pravična i pravedna – a država Crna Gora ostati legitimna pred svim svojim građankama i građanima.

DIO V

Demokratija

Prva priča o demokratiji

Prije više od dva milenijuma, nakon zbacivanja sa vlasti okrutnih persijskih tirana, „kad se stišala galama“, zavjerenici Otan, Megabiz i Darije zboruju o budućem poretku za persijski narod. Danas, dvije hiljade godina kasnije, u svijetu prepunom priča i pričanja o demokratiji, nije zgoreg vratiti se ovoj, po svemu sudeći, prvoj priči o vladavini naroda. Priču i riječ da se doista tako zbilo, daje nam Herodot iz Halikarnasa, *pater historiae* kako je za njega rekao Ciceron, u trećoj knjizi svoje *Istorije*.

Otan, prvi i najhrabriji među njima, smatrajući samovolja kvari vlastodršca i čini da „pobjesni od silnog obilja u kome živi“, jedini od zavjerenika predlaže demokratiju, kiteći je lovorikom najboljeg poretku. „*Vlada naroda je, pre svega, i po imenu nešto najlepše na svetu, i ona, pre svega, znači ravnopravnost za sve; i drugo, pod njom se ne dešavaju stvari kakve se dešavaju pod vlašću jednoga. Za službu će biti kockom biran i biće odgovoran za svoj posao, a sve odluke iznosiće pred skupštinu. Predlažem, dakle, da ne primite monarhiju i da zavedete vladu naroda, jer je u narodnoj masi sve*“. Otan, u ovoj prvoj priči o demokratiji, daje njenu prvu i najvažniju pretpostavku: *isonomiu* – ravnopravnost, jednakost pred zakonom. U službi u jednom demokratskom poretku može biti bilo ko jer suverenost ostaje narodu pa se podrazumijeva da će svako ko bude izabran biti jednakо sposoban i odgovoran za svoj posao. Nama, sviknuti na priču o partijskoj, društvenoj nekad i plemenskoj avangardi i arijegardi, ovo slovo o jednakosti zvuči nestvarno. Priča je, naravno, ukrašena Herodotovim

apologetskim odnosom prema atinskoj demokratiji Periklovog doba, utvrđenju političkih vrijednosti i vrlina ali i imperijalnih težnji slično današnjoj Americi. Ako se taj uvid stavi po strani, čini se da nema onoga, koji cijeni slobodu i jednakost kao vrline političkog života, a da ne bi podržao Otanov prijedlog. Ipak, Megabiz i Darije vidjeli su drugačije budućnost Persije.

Megabiz, drugi zavjerenik, predloži da se uvede vlada nekolicine takozvana oligarhija. „*Ako smo se spasili vlade i nasilja tiranije samo da bismo pali u ralje neobuzdanoj i bijesnoj gomili*“ reče Megabiz, „*to bi tek bilo nepodnošljivo!*“. Za Megabiza, čak je i tiranija bolja od demokratije. „*Jer kada tiranin nešto radi, on bar razumije šta radi, a beskrajna gomila nije u stanju da nešto zna.*“ Megabiz je tada, kroz Herodotovo pero, rekao ono što će kasnije ponoviti mnogi drugi, vjerujući da kraljevi, vladaci, elite i suvereni znaju uvijek više od puke, proste i nekontrolisane gomile. Antropološki pesimizam je prva kritika demokratije kao poretka u kojem je svaki čovjek vrijedan i odgovoran za svoje djelovanje. U Crnoj Gori cijelu političku povijest ispisuju vođe i elite koje i kad ne znaju, bolje znaju. A nerijetko ih oni isti u čije ime odlučuju ohrabruju krilaticama da „nama treba čvrsta ruka, jer narod je marva“. Metafore autoritarnosti se nižu, a znače jedno: odustajanje od političke odgovornosti, političku nezrelost onih koje je izgovaraju i hazarderstvo vođa i amnestirane gomile koje istorija kasnije skupo naplaćuje.

Darije nije ni za demokratiju niti za vladu nekolicine, nego samo jednoga, monarha. „*Uživajući toliki ugled*“, reče Darije, „*on bi se i te kako brinuo o narodu i držao bi u tajnosti planove protiv neprijatelja*“. Nedemokratska društva, prosto, ne mogu bez neprijatelja: unutrašnjih i spoljašnjih. „*U oligarhiji, tj. pod upravom nekolicine, naprotiv, gdje mnogi teže da se istaknu u radu za zajedničko dobro, lako dolazi do međusobnih sukoba. Pošto svaki od njih hoće da je prvi i da pobijedi njegovo mišljenje, dolazi među njima do žestokih sukoba, koji se pretvaraju u pobune, a ove opet u pokolj, a iz pokolja se prelazi na vlast jednog čovjeka tj. monarhiju, i time se jasno dokazuje*

da je ovaj oblik vladavine najbolji." U ovim Darijevim riječima čitamo kritiku koja se u Crnoj Gori čuje za svaku difuziju i dekoncentraciju moći. Taj diskurs se često može čuti kada se kritikuje unutarstranačko nadmetanje ili nastupi opozicije. U njegovom jezgru je totalitarna svijest koja svaku različitost mišljenja vidi kao problem i tumači kao sukob. Oni „lijek“ vide u autoritarnom režimu i jednom čovjeku koji taj totalitet sažima i predstavlja.

Otanu je jasno da je sam u svojim sanjama o drugaćijem poretku i da je svrgavanje tiranina bilo nedostatno. Demokratija je kao sjeme koje uspijeva samo u vrijedno preoranoj zemlji, bez dubokog korijenja svakojakog korova. „Drugovi zavjerenici, jasno je da jedan od nas treba da bude kralj, bilo da bude kockom izabran ili da se obratimo persijskoj javnosti da ga on izabere većinom glasova, ili, najzad, na neki drugi način.“ Otan je razumio da je zavjera imala za cilj da se jedna vlast zamjeni drugom. „Ja se, naime, neću sa vama takmičiti za vlast“, rekao je Otan, „jer niti hoću da vladam nad nekim, niti da neko nada mnom vlada, i ja se odričem vlasti, pod uslovom da nikada ne dođem pod vlast nijednog od vas, ni ja niti moji potomci.“ Otan je tako bitku za demokratiju, čiji je loš ishod naslućivao, zamijenio jamstvom svoje i slobode svojih potomaka.

Ono što je Otan izborio za sebe, razumije se, nije mogao učiniti običan Persijanac. Tu privilegiju je imao kao zavjerenik i ona je, prirodno, bila dio dogovora sa drugom dvojicom moćnika. Ali odustajanje od vlasti, i želja da se bude van vlasti i sačuva prostor svoje i ne naruši prostor tuđe slobode, to je, zapravo, rodno mjesto demokratije. Izbjegći surovost arbitrerne vlasti i živjeti u poretku slobode, danas je moguće samo kroz aktivni politički život u kojem svako, svojim djelanjem, odgovornošću i građanskom vrlinom, čini demokratiju mogućom. Nije moguće izuzeti se iz jednog političkog poretku, pukom željom. Izvan polisa su, smatrao je Aristotel, samo bogovi i zvijeri. Ako ne osvojiš političku slobodu, bićeš porobljen.

Prva priča o demokratiji je, ustvari, prava lekcija demokratije. I danas, nakon više od dva milenijuma, čini se da Crna Gora nije usvojila Otanov nauk. Valjalo bi opet čitati Herodota. Možda bi tako, jednom kada Crna Gora prvi put demokratski promjeni vlast, stara priča dobila novi kraj, a Otanov san o demokratiji postao crnogorska zbilja.

Ljudska prava: hram dostojanstva

Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i sviješću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva.

UDLJP, čl. 1

Svako o slovo o ljudskim pravima, posebno centrima moći i dominantnim društvenim grupama, čini se izlišno i usiljeno. Ljudskim pravima dajemo legitimet i vrijednost samo onda kada su nam ugrožena. Ljudska prava su uvijek *moja prava*, nikada prava koja pripadaju svima bez obzira na različitosti. Crna Gora nije izuzetak. Borba za prava u Crnoj Gori mnogima se čini kao nepotreban luksuz uvezen iz zapadnih demokratija, kao dobro naplaćen projekat nevladinih organizacija i napad na tradicionalne patrijarhalne vrijednosti. Istorija borbe za prava ljudskog bića traje duže od naših nesuglasica i nerazumijevanja oko toga koja su ljudska prava legitimna i opravdana. Borba za ljudska prava u savremenoj Crnoj Gori, započeta prvim antiratnim protestom manjine, i danas osvaja prostore slobode vodeći se idejom iz Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima da „*ne-poštovanje i preziranje ljudskih prava vodi varvarskim postupcima, vrijedajući savjest čovječanstva*“.

Društvena i politička istorija čovječanstva nedvosmisleno svjedoči o povijesti nejednakosti, tlačenja i nepravde. Protagorina ideja da je čovjek mjeru svih stvari, a ne država, društvo ili bilo koji drugi kolektivitet dugo će čekati svoju pozitivno-pravnu formulaciju, u Velikoj povelji o slobodama Engleske iz 1215.

godine. Međutim i tada se nosiocem prava nije smatrao svako, svaka žiteljka i žitelj Engleske. Prava su oduvijek pripadala određenim ljudima, nikada svakom ljudskom biću. Građanin polisa, Rimljани, hrišćanin, feudalac, muškarac, bijel, bogat, fizički i mentalno 'zdrav', heteroseksualan...uslovi su se mijenjali, ali suština je ostajala ista – prava nijesu prava *svih*, već isključivo prava *nekih*. Ti *neki* obično su imali dovoljno društvene moći da nejednakost prava obrazlože duhovnim paradigmama vremena i tradicijom, okite je pseudo-naučnim dokazima, te da je kao neopozivu istinu postulariju kao normalnu i poželjnu, i učvrste je aurom pozitivnog prava.

'Čovjek se rađa slobodan, a svuda je u okovima' primjetio je Žan Žak Ruso, vjesnik prosvjetiteljskog projekta, ateističke vjere u prirodno pravo, razum i sveopšti napredak čovječanstva. U Deklaraciji o nezavisnosti SAD-a iz 1776. godine, trinaest američkih država svečano su proglašavale „da su svi ljudi rođeni jedanki, da su im od Tvorca podarena izvjesna neotuđiva prava“. Ta misao, ipak, neće sprječiti oca nacije Tomasa Džefersona da do svoje smrti posjeduje robe. Ideja o jednakosti dugo će ostati nedokučiv vodvilj afro-američkim stanovnicima zemlje snova, kao košmar, sve do sna Martina Lutera Kinga. Prosvjetiteljske ideje odzvanjače i u Deklaraciji čovjeka i građanina iz 1789, gdje se konstatiše da su „svi ljudi rođeni i ostaju slobodni sa jednakim pravima...“. Međutim, čini se da donosioci francuske deklaracije nisu imali na umu baš sve građane Francuske. Olimp de Guž, koja je 1792. godine, uz optimizam izborenih sloboda, napisala „Deklaraciju o pravima žene i građanke“, pogubljena je godinu dana kasnije, uz cinično obrazloženje da je „zaboravila vrline koje pripadaju njenom polu“. Francuskinje su svoje pravo glasa dobile tek 1944. godine.

Posle iskustva opštih ratova, Holokausta i atomskih bombi *vjera u opštelijudski i civilizacijski napredak* je dovedena u pitanje. Optimizam je zamijenjen realizmom i obavezom najmoćnijih

zemalja, sila pobjednica, da nikada ne dozvole sunovrat istorije. Poštovanje ljudskih prava naznačen je u Povelji Ujedinjenih nacija kao jedan od ciljeva Organizacije, što jasno ukazuje na činjenicu da su autori Povelje u poštovanju ljudskih prava vidjeli uslov stabilnosti i blagostanja u svijetu. Konvencija o prevenciji i kažnjavanju genocida iz 1948. predstavlja prvi dokument kojim su Ujedinjene nacije potvrstile odanost ideji da se istorija „potpunog ili djelimičnog uništavanja nacionalne, etničke, rasne ili religiozne grupe“ više nikad ne ponovi. Dan kasnije, 10. decembra 1948. godine Generalna skupština UN, na predlog Komisije za ljudska prava, prihvata Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima. Usvojena u palati Šajo u Parizu, Univerzalna deklaracija je prvi međunarodni katalog ljudskih prava u istoriji čovječanstva.

Deklaracija je usvojena sa 48 glasova, a delegacija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, zajedno sa drugih šest socijalističkih zemalja i Kraljevstvom Saudijske Arabije je bila suzdržana. U bespoštednoj i žustroj kritici fašizma, jugoslovenski predstavnik na Generalnoj skupštini Ljuba Radovanović istakao je da Deklaracija treba ne samo da „pobroji zagarantovana prava, već i da zabrani fašizmu da posredstvom demokratskih institucija napadne temelje demokratije“. Rekao je to predstavnik zemlje, na čijem će prostoru krajem XX stoljeća desiti istorija beščašća, bratoubilački rat i fašistička histerija, a na koncu genocid, najstrašniji zločin civilizovanog svijeta.

Po strukturi, Deklaracija je izrađena u duhu građanskih zakonika, poput Napoleonovog, sadrži preambulu i trideset članova. René Cassin, jedan od tvoraca Univerzalne deklaracije koji je 1968. dobio Nobelovu nagradu za mir, vidio je simbolički vezu između strukture Deklaracije i arhitekture antičkog hrama. Članovi 1 i 2, koji govore o jednakosti, slobodi, dostojanstvu i bratstvu u samom su temelju tog hrama. Principi preambule su u njegovoј viziji stepenište ka ulazu u hram. Prvi stub čine

članovi 3-11, koji govore o pravu i slobodama pojedinca, kao što su pravo na život i zabrana ropstva. Članovi 12-17, dio su drugog stuba u Kasinovom simbolu, i uključuju pravo pojedinca u političkoj zajednici. Duhovne, javne i političke slobode (članovi 18-21), kao što su sloboda vjeroispovijesti i sloboda udruživanja su treći stub hrama univerzalnih ljudskih prava. U posljednjem, četvrtom stubu Kasin vidi ekomska, socijalna i kulturna prava (članovi 22-27). Posljednja tri člana koja ističu da pojedinac po red prava ima i obaveze, te da se sadržana u deklaraciji ne može koristiti suprotno ciljevima i principima Ujedinjenih nacija za Kasina su zabat ovog antičkog hrama koji povezuje konstrukciju i čini je stabilnom. Kasin, čovjek za koga su govorili da ima bradu Van Dajka, sagradio je tako hram ljudskog dostojanstva.

Deklaracija, po svojoj pravnoj prirodi, nije pravno obavezujuća za zemlje članice UN niti sadrži snagu ugovora. Ipak, činjenica je da su određena prava sadržana u deklaraciji kodifikacija običajnog prava, svojevrsnih normi o čijoj obaveznosti je u značajnom dijelu međunarodne zajednice uvijek postojao konsenzus. Takođe, sama deklaracija predstavlja apel državama da vode računa o njenim odredbama te vremenom postaje običaj, koji u međunarodnom pravu predstavlja izvor prava. Ako i prihvatiemo da Deklaracija nema normativni uticaj koji bi garantovao prava koja su u njoj sadržana, ostaje opomena da je Deklaracija „opšti ideal koji treba da postignu svi narodi i sve nacije“ i značajno orude u primjeni diplomatskih i moralnih pritisaka na vlade koje krše odredbe deklaracije.

Značaj Deklaracije se ogleda i u njenom uticaju na dalji razvoj i kodifikaciju međunarodnih ljudskih prava, procesa koji je tog 10. decembra započeo i koji traje i danas. Deklaracija je poslužila kao osnova, između ostalih, za dva pravno obavezujuća sporazuma Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima: Međunarodni pakt o civilnim i političkim pravima, i Međunarodni pakt o ekonomskim, društvenim i kulturnim pravima koji i

danasm ostaju kao svjedok ideološki podijeljenog svijeta istoka i zapada, socijalizma i kapitalizma, socijalnih prava i političkih sloboda. Dvije velike svjetske sile, članice Savjeta Bezbjednosti, Kina i SAD, uprkos važnosti ova dva pakta, dovode u pitanje djelotvornost ovog sistema. Kina je potpisnik Međunarodnog pakta o ekonomskim, a SAD o Međunarodnog pakta o civilnim pravima obije odbijajući potpisivanje ili ratifikovanje onog drugog. Kasinova slika hrama ljudskih prava nemoguća je u svijetu u kojem se prava tumače partikularistički, sebično, kalkulantski i lukrativno u spoljnoj i domaćoj politici. Izgledi za ostvarenje profetske vizije Univerzalne deklaracije leže u odlukama svjetskih centara moći.

Ipak, odgovornost je na kraju svih nas, čovječanstva kao zajednice, država velikih i mali, ljudi čija su prava priznata i onih čija se prava krše, da projekat ostvarenja ljudskog dosta-janstva dobije realne obrise u početku dvadesetog stoljeća. Pravima iz Deklaracije u šest decenija kodifikacije međunarodnih ljudskih prava pridružuje nova kategorija ljudskih prava, prava solidarnosti ili treća generacija ljudskih prava: pravo na očuvanje životne sredine, pravo na kolektivni identitet, pravo na mir. Nejasna je budućnost i mehanizam implementacije ovih prava ali jasno je da je njihova artikulacija izraz potrebe čovječanstva.

Crna Gora je juče dobila uslovno otpočinjanje pregovora, otvaranjem 23. i 24. poglavlja iz *Acquis-a*, pravne tekovine prava Evropske unije. Upravo se ova dva poglavlja bave vladavinom prava, slobodom i sigurnošću čiji su temelji skicirani Univerzalnom deklaracijom. Tada će biti jasno svima zašto su priče o ljudskim pravima važne, iako nekima zamorne, suvišne i nefunkcionalne.

Univerzalna deklaracija je, iako neobavezujuća i sanjarska, ipak prisutna u svakodnevici Crne Gore. Studentski parlament i Unija slobodnih sindikata zakazali su za 15. decembar veliki protest kojim „žele da ukažu na očajno stanje u društvu i nezainteresovanost vlasti za rješavanje socio-ekonomskih problema

građana.“ U kontekstu naše stvarnosti zastrašujuće zvuči odredba preambule Deklaracije koja kaže da je bitno da ljudska prava budu „*zaštićena pravnim poretkom kako čovjek ne bi bio primoran da kao krajnjem izlazu pribegne pobuni protiv tiranije i ugnjetavanja*“.

Ostaje nuda da će u međuvremenu, između društvenih protesta i evropskih integracija, ideja prvog člana deklaracije, da su ljudi „*obdareni razumom i sviješću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva*“, postati važeći vrjednosni okvir građanske Crne Gore, a ne samo floskulom revnoscnih partijskih zvaničnika pred brifinge sa Briselom.

Summary

I IDENTITY. In the first essay, the author examines the perspectives of Montenegrin national identity within the context of European integration. The essay starts with the theoretical inquiry of identity as analytical and practical category. Identity has become a buzzword and an omnipresent denominator. The author divides identity into three different but mutually determining categories: historical/cultural, normative (ethical) and political. The essay maps the historical sources and correspondence of European and Montenegrin identity, discusses the main normative notions of liberty, equality and reason within Enlightenment and postmodern paradigm and concludes with elaboration of constitutional patriotism as a form of political identity of Montenegro.

II CONSTITUTIONALISM. In his essay „*On the constitutional identity of Montenegro*“ the author focuses on the notion of constitutional identity as a way of understanding the totality of constitutional aspirations and realities of contemporary polities. It has been more than a century since the first and a decade after the first constitution in a newly independent Montenegro. In the past decade of independent political existence, foundational dilemmas and fears regarding constitutionalisation, rather than settling down, have become ever more prominent. Social or liberal, civic or multicultural, national or ethnic - what is the right way to constitutionalise a polity with a plural, transitional and polarized society? The author offers three empirical models of constitutional identity: nationalism, multiculturalism, republicanism and constitutional patriotism as a normative constitutional model. The paper also examines the relation between

constitutional identity and constitutional power, especially that which stems from the nation. In the last section, the author analyses the Constitution of Montenegro as a source of the country's constitutional identity.

„We are all sworn by it: dilemmas of constitutional patriotism“ offers an analysis of constitutional patriotism as a normative model of constitutional identity, citizenship and patriotic loyalty in the framework of contemporary Montenegro. The underpinning goal of the paper is to show that constitutional patriotism can be both a unifying integrative force in a plural, polarized and transitional Montenegrin society as well as a constructive tool in the process of state building. The article starts with theoretical elaboration of constitutional patriotism as a relatively new concept in the kaleidoscope of political theory before it proceeds to theorise its Montenegrin application.

III ORDER. „*Freedom begins where fear ends*“ reflects on the tenth anniversary of Montenegrin independence which insights the author reconsider some of the founding premises and categories of political order. In addition to internal, there are challenges for Montenegrin sovereignty coming from the outside as well. These can be identified in a changing world order, global security threats and ecological issues. The essay is divided into three parts. First, the author tries to shed light two main categories of political order: State and society. In the second part, the author analyses cultural, national and political paradigms and their dialectical interdependence. The interplay of these dimensions creates a tension for conceptualization of democracy and rule of law. Finally, the last part focuses on fear as the main analytical and explanatory feature of the overall Montenegrin political order after the first decade of regained independence.

IV POLITICS AND CULTURE. The essays within this section deal with what we might call cultural elements of the political system. The first essay focuses on the underpinning philosophical

and social preconditions for a constructive reform of educational system. It deals with ends and means that an educational system should embrace in a plural transitional society such as Montenegro's. It employs several explicatory notions: play, dialogue, and Rancier's „ignorant schoolmaster“. The reform of Montenegrin school system should understand its addressee as homo ludens, as a playful being curious to investigate world through play. In a polarized society, Dialogue is the essential ingredient that textbooks, especially those dealing with social issues and history, should contain. The author uses Rancier's „ignorant master“ as a metaphor for self-critical schoolteachers and professors who, instead of tending to be omniscient, promote equality in the learning process and open the space for independent, critically thinking and responsible students. Finally, this essay dwells on the etymological resemblance between *obraz* (signifying honour integrity and fortitude of character in Slavic languages, retained in English in the phrase 'saving face') and *obrazovanje* ('education', as a derivative of the former). The future of democracy and its supporting political culture in Montenegro depend on the quality of the educational system and that is one of greatest challenges before Montenegro's political future.

The second essay analyses the issue of clericalization within Montenegrin society and politics. It starts with a theoretical inquiry into the essential aspects of the religious and the political, their resemblance and complementarity. It then contrasts the Western and Montenegrin secularism and focuses on their crucial historical and sociological differences. The central part of the essay deals with societal and political responsibility of religious institutions and communities in the period of transition. Finally, the essay proposes the theory of post-secularism as a constructive theoretical and empirical framework for both analysing and normative designing of a best model for state/religion relations in a contemporary Montenegrin society.

V DEMOCRACY. The last part consists of two brief essays on democracy and human rights. Herodotus in Histories tells a story about the debate that took place in 522 BC among three leaders over the constitution of Persia, where Otan argued in favour of democracy, as the principle of equality before the law and the accountable government. The other essay looks into the short history of The Universal Declaration of Human Rights (UDHR), and the idea of human rights as pillars of human dignity and essential tool of modern constitutional democracies.

Bibliografija

- Adorno, Theodor W, *Negative Dialectics*, London and New York: Continuum International Publishing Group, 2005.
- Agamben Giorgio, *Homo Sacer: Il potere sovrano e la vita nuda*, Torino: Einaudi, 1995.
- Agamben, Giorgio, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. tr. Daniel Heller-Roazen, Stanford University Press, Stanford, 1998.
- Andrijašević, Živko, *Istorija Crne Gore*, Atlas fondacija, Vukotić media, Beograd, 2015.
- Appiah, K A. „Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction,“ u *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, edited by Charles Taylor and Amy Gutmann, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego, New York, London, Harcourt, 1968.
- Aristotel, *Politika*, Zagreb: Globus, 1998.
- Bakrač, Vladimir, „Religioznost mladih u Crnoj Gori i njihov odnos prema nekim moralnim vrijednostima“, Sociološka luča V/2, 2011
- Beljinac, Nikola „Da li je ustavni patriotizam moguć u multikulturalnim društvima“, Godišnjak br. 6, FPN, Beograd, 2011.
- Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick. „Beyond ‘Identity’“ Theory and Society 29, 2000.
- Darmanovic, Srdjan, „Montenegro: The Dilemmas of a Small Republic“ Journal of Democracy, Volume 14, Number 1, January 2003.

-
- Dimitrijevic, Nenad, „Ustav kao akt pozitiviranja društvenog ugovora.“ *Habitus*, 1999.
  - Dimitrijevic, Nenad, „Kako čitati ustav“ u: Saša Ilić (ed.), *Kako čitati*, Beograd: Narodna Biblioteka, 2005.
  - Dimitrijević, Nenad, „Ustavni identitet Evropske unije“, <http://pescanik.net/ustavni-identitet-evropske-unije-2>
  - Dimitrijević, Nenad, „O ustavu i demokratiji“, Peščanik, www.pescanik.net
  - Dimitrijević, Nenad, „Srbija kao nedovršena država“, Peščanik, <http://pescanik.net/srbija-kao-nedovrsena-drzava/>
  - Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokracija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd 2007.
  - Đindić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.
  - Freire, Paolo, *Pedagogija obespravljenih*, Odraz, Zagreb, 2012
  - Gatman, Ejmi, „Demokratsko obrazovanje“, Reč 82/28, Fabrika knjiga, Beograd 2012,
  - Gaus, Gerald, „The moral foundations of liberal neutrality“, *Contemporary debates in political theory*, 2009.
  - Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983.
  - Grimm, Dieter, „The constitution in the process of denationalization“, *Constellations*, Volume 12, Issue 4, 2005.
  - Habermas, Jirgen „Dijalektika sekularizacije“, dostupno na: <http://pescanik.net/dijalektika-sekularizacije/>
  - Habermas, Jürgen, „Religion in the Public Sphere,“ *European Journal of Philosophy* 14, 2006.
  - Habermas, Jurgen, *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*, Cambridge, Mass.: MI Press, 1996.
  - Hayden, Robert M., „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics“ *Slavic Review* 51, no. 4, 654-73, 1992

-
- Huizinga Johan, *Homo ludens: O podrijetlu kulture u igri*, Matica hrvatska, 1970.
  - Humboldt, Wilhelm von „Theory of Bildung“, u *Teaching As A Reflective Practice: The German Didaktik Tradition*, urednici Westbury, Hopmann, Riquarts, Routledge, 2012
  - Jacobsohn, Gary, *Constitutional Identity*, Harvard University Press, 2010.
  - Jovanović, Pavle, *Tranzicionizam: Refleksije o postkomunističkoj tranziciji*, Biblioteka Politea / CID, Podgorica, 2006.
  - Kastels, Manuel, *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb, 2002.
  - Kateb, George, „Is Patriotism a Mistake?“ *Social Research*, 67: 901–924, 2009.
  - Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981.
  - Kymlicka, Will, *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*, Oxford: Clarendon Press, 1995
  - Laborde, Cecile, „Religion in the Law: The Disaggregation Approach“, (Accepted for publication in Law and Philosophy) 2015
  - Lajphart, Arend, *Modeli demokratije*, Službeni list SCG i CID, Beograd, Podgorica, 2003.
  - MacIntyre, Alasdair, Is Patriotism a Virtue? (The Lindley Lecture), Lawrence: University of Kansas, 2002.
  - Matić, Milan, Podunavac, Milan, *Politički sistem, teorije i principi*, FPN, Čigoja štampa, Beograd, 1995.
  - Meklaren, Piter, „Multikulturalizam i postmoderna kritika: ka pedagogiji otpora i preobražaja“ *Reč 82/28*, Fabrika knjiga, Beograd 2012
  - Miler, Jan-Verner, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010.
  - Miller, David. *On Nationality*, Oxford: Oxford University Press, 1995.

-
- Müller, Jan-Werner, *Constitutional patriotism*, Princeton Univ. Press, 2007.
  - Nusbaum, Marta, „Ne za profit: zašto je demokratiji potrebna humanistika“, Peščanik, <http://pescanik.net/ne-za-profit-zasto-je-demokratiji-potrebna-humanistika/>
  - Parekh, Bhikhu C, *A new politics of identity: political principles for an interdependent world*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008
  - Peña-Ruiz, Henri, *Što je laičnost?*, Politička kultura, Zagreb, 2004
  - Podunavac Milan, Keane John, Sparks Chris, *Politika i strah*, Politička kultura, Zagreb, 2008.
  - Podunavac, Milan, „Rekonstitucija moderne države i nacije“, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, br. 19, CANU, 2008.
  - Podunavac, Milan, *Politička kultura i politički odnosi*, FPN, Čigoja štampa, Beograd, 2008.
  - Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, Političke perspektive, FPN, FPZ, Beograd, Zagreb, 2016.
  - Podunavac, Milan, „Izgradnja moderne države i nacije Balkanska perspektiva“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 1(1), 2007.
  - Podunavac, Milan, *Princip građanstva i poredak politike*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2001.
  - Prpić, Ivan, „Pravodobne i zakašnjele nacije“, H. Plesner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb, 1997.
  - Rancière, Jacques, *The Ignorant Schoolmaster: Five Lessons in Intellectual Emancipation*, Stanford University Press, 1991.
  - Rawls, John, *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press, 1996.
  - Renan, Ernest, „Qu'est-ce qu'une nation?“, Conférence prononcée le 11 mars 1882 à la Sorbonne
  - Rosenfeld, Michel, „The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy“, Cardozo Law School, Public Law Research Paper, No. 36, 2001.

-
- Rosenfeld, Michel, „The Constitutional Subject, Its Other, and the Perplexing Quest for an Identity of Its Own: A Reply to My Critics“, Cardozo Legal Studies Research Paper No. 358., 2012
  - Rosenfeld, Michel, *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community*, Routledge, 2010
  - Rosenfeld, Michel. „Constitutional Identity.“ Oxford Handbooks Online. 19 Jul. 2016.<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199578610.001.0001/oxfordhb-9780199578610-e-37>.
  - Said, Edward W, *Orientalism*, New York, Vintage Books, 1979.
  - Schmitt, Carl, „Pojam političkog“, u *Politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2007.
  - Schmitt, Carl, *The Concept of the Political*, Expanded Edition, trans. by G. Schwab, University of Chicago Press, Chicago, (1932), 2007
  - Snou, Čarls, *Dve kulture i ponovo o njima*, Biblioteka XX vek, NUBS, Beograd, 1971.
  - Sternberger, Dolf „Verfassungspatriotismus“ [“Constitutional Patriotism“] (1979), in *Schriften* [Writings]. Frankfurt am Main: InselVerlag, 1992, vol. 10, pp. 13-16. Prevod na engleski: Allison Brown
  - Šuković, Mijat, „Tri različita ustavna uređenja Crne Gore Od razbijanja šestočlane jugoslovenske federacije (1992.) do sada (2009.)“ *Revus* [Online], 11, 2009.
  - Tadić, Ljubomir, Metamorfoze pravne države, u *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991
  - Taylor, Charles, *Philosophical arguments*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.
  - Tom Ginsburg i Robert A. Kagan, eds, *Institutions & Public Law: Comparative Approaches*, New York: Peter Lang Publishing, 2005.

-
- Vujačinović, Dragica, „Evropski ustavni patriotizam - smisao, izazovi, perspektive“, u: *O identitetu*, Crnogorska akademija nauka, Podgorica 2015.
  - Vujačić, Ilija, *Politička teorija: studije, portreti, rasprave*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2002.
  - Weber Maks, *Politika kao poziv*, Jasenski i Turk, 2013.
  - Zenović, Predrag, „Citizenship and Otherness: Theorizing Constitutional Identities of the Balkan States“, in *New Europe College Yearbook. Europe next to Europe Program 2015-2016; 2016- 2017*, ISSN 1584-0298
  - Zenović, Predrag, „Postmoderni obrt u političkoj teoriji“, *Zbornik studentskih radova Beogradske otvorene škole*, 2008

Recenzija knjige „Saglasja – filozofsko-politički ogledi“

Predrag Zenović pripada redu najprosperitetnijih mlađih naučnika u oblasti političke teorije. Svoje akademsko obrazovanje započeo na Univerzitetu u Beogradu. Studije je, zatim, nastavio u Rigi (Riga Graduate School of Law), Rimu (LUISS), Ženevi, Bukureštu (NEC) i drugim velikim naučnim centrima u Evropi i svetu. Trenutno je angažovan kao profesor na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica. Predragov rad pratim od početka njegovih osnovnih studija kao njegov predavač i mentor. Bio sam član komisije na odbrani njegove doktorske disertacije marta 2017. godine, a danas smo kolege na Humanističkim studijama. Zenović se u proteklih nekoliko godina akademskoj javnosti predstavio naučnim člancima, koji su objavljeni u relevantnim domaćim i stranim časopisima, a čiji je deo predstavljen i u ovoj knjizi.

Zbirka naučnih članaka i eseja *Saglasja – političko-filozofski ogledi* predstavlja značajan doprinos našoj političkoj teoriji. U ovoj sintezi Predraga Zenovića svoj izraz su našle savremene debate u političkoj teoriji, teoriji građanstva i teoriji pravde. Sveobuhvatni teorijski uvidi primenjeni su na savremene procese izgradnje države i nacije (*state and nation-building*) u Crnoj Gori. Ove oglede karakteriše izuzetna multidisciplinarnost, upotreba alata političkih nauka i političke teorije ali drugih oblasti društvene teorije.

U prvom delu, autor razmatra perspektive crnogorskog nacionalnog identiteta u savremenom kontekstu evropskih integracija. Esej započinje teorijskim istraživanjem identiteta kao analitičke i praktične kategorije u polju društvene teorije. Autor razmatra nacionalni identitet kroz tri različite, međusobno

---

određujuće prizme: istorijsku, normativnu (etičku) i političku. U eseju se razmatraju istorijska izvorišta i preplitanje evropskog i crnogorskog identiteta, zatim se raspravlja o glavnim normativnim pojmovima slobode, jednakosti i razuma unutar prosvjetiteljske i postmodernističke paradigmе i zaključuje se razradom ustavnog patriotisma kao oblikom političkog identiteta za Crnu Goru.

Drugi deo čine eseji koje je autor obuhvatio zajedničkom odrednicom *konstitucionalizam*. „O ustavnom identitetu Crne Gore“ je tekst u kojem autor originalno tretira temu ustavnog identiteta, kao načina razumevanja celovitosti ustavnih težnji i realiteta savremenih političkih zajednica. Crna Gora i nakon deset godina suverenog političkog postojanja nije rešila temeljne dileme i strahove koji leže u srži konstitucionalizacije. Autor nudi tri empirijska modela ustavnog identiteta: nacionalizam, multikulturalizam, republikanizam i ustavni patriotism kao normativni ustavni model. U posljednjem delu, autor analizira važeći Ustav Crne Gore kao izvor ustavnog identiteta zemlje.

„U njega smo svi zakleti“: dileme ustavnog patriotism“ nudi sasma inovativnu pravno-političku analizu ustavnog patriotisma kao normativnog modela ustavnog identiteta, građanstva i patriotske lojalnosti u suvremenoj Crnoj Gori. Temeljni cilj rada je da ukaže kako ustavni patriotism može biti ujedinjujuća integrativna sila u pluralnom, polariziranom i tranzicionom crnogorskom društvu i konstruktivni alat u procesu izgradnje države. Članak započinje teorijskom razradom ustavnog patriotisma kao relativno novog, ali u javnom polju Crne Gore sve prisutnijeg koncepta.

U delu koji je naslovljen „Poredak“, pored teksta koji smo zajednički napisali za jedno izdanje CANU-a, autor daje liberalnu koncepciju poretka osvrćući se na negativnu koncepciju politike i njoj odgovarajuće složeno polje politike straha. Esej je podeljen u tri dela. Autor uspeva da rasvetliti dve glavne kategorije političkog poretka: državu i društvo, da bi u drugom

---

delu analizirao međusobnu uslovljenost kulturne, nacionalne i političke paradigmе društvenog. Međusobno delovanje ovih dimenzija stvara napetosti u utemeljenju demokratije i vladavine prava. Konačno, posljednji deo se usredsređuje na strah kao glavnu analitičku i eksplanatornu kategoriju crnogorskog političkog poretka.

Eseji u odeljku „Politika i kultura“ bave se onim što možemo nazvati kulturnim prepostavkama političkog sistema. Prvi esej usmeren je na temeljne filozofske i socijalne prepostavke za konstruktivnu reformu obrazovnog sistema. Ovaj rad koristi nekoliko teorijskih koncepata: igru, dijalog i Ransijerovog „učitelja neznanicu“. Budućnost demokratije i njezine političke kulture zavise o kvalitetu obrazovnog sistema i to je jedan od većih izazova političke budućnosti Crne Gore. Drugi esej analizira pitanje klerikalizacije unutar crnogorskog društva i politike. Središnji deo eseja bavi se društvenom i političkom odgovornošću verskih institucija i zajednica u izazovnom periodu tranzicije. U zaključku, autor predlaže svoju koncepciju post-sekularizma kao konstruktivnog teorijskog i empirijskog okvira za analizu i normativno oblikovanje najboljeg modela odnosa države i religije u savremenom crnogorskom društvu.

Posljednji deo je, premda retorički moćan, teorijski najslabiji i sadrži dva kratka eseja o demokratiji i ljudskim pravima. Prvi esej nas podseća na čuveno mesto u političkoj teoriji koje zauzima Herodotova priča o persijskom vodi Otonu i demokratiji. Drugi esej daje kratku istoriju Deklaracije o ljudskim pravima i ideje o ljudskim pravima kao temelju ljudskog dostojanstva i bitnom elementu modernih ustavnih demokratija.

Knjiga „Saglasja“ predstavlja teorijski fundiran i politički relevantan, interdisciplinarni i intertekstualni osvrt na fenomene sadašnjice. Zato političko-filozofski ogledi od kojih se ova knjiga sastoji svoju publiku mogu da traže i van okvira Crne Gore i Balkana, upravo zbog činjenice da se hvataju „u koštač“ sa

---

savremenim debatama u širokom polju političke teorije. Iskreno verujem da stručna akademска ali i šira javnost u Crnoj Gori u ovoј knjizi, koja je ispisana u dijalogu sa dugom tradicijom evropskog političko-teorijskog mišljenja, može naći dobre pre-mise za početak sadržajne društvene debate o prvim i najbitnijim pitanjima jedne političke zajednice.

Zbog svega navedenog, sa zadovoljstvom preporučujem knjigu *Saglasja – političko-filozofski ogledi* za štampu uz pohvalu i podstrek izdavaču, JU Narodnoj biblioteci Budve, da i dalje ohrabruje izdavaštvo u polju političke i društvene teorije i promoviše mlade naučnike u ovoј oblasti.

prof. dr Milan Podunavac

O autoru

dr Predrag Zenović (1986) rođen je na Cetinju, osnovnu i srednju školu zavšio je u Budvi, a potom *Fakultet političkih nauka* Univerziteta u Beogradu. Magistrirao međunarodno javno pravo i ljudska prava u Letoniji (*Riga Graduate School of Law*). Doktorirao političku teoriju u Rimu (*LUISS Guido Carli*) i na Univerzitetu u Ženevi (*Université de Genève*).

Autor priručnika za debatu i retoriku za srednjoškolce. Napisao veći broj stručnih radova u oblasti političke teorije, ljudskih prava i demokratije, i nekoliko u oblasti književne i pozorišne teorije. Autor edukativno-kreativnih radionica o medijskoj pismenosti, filmskom jeziku i evropskom filmu. Angažovan od 2016. godine kao predavač na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
